11.031.

Об
10

ПРОФ. ДР. СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ

ОСНОВИ ЗЕМЛЕЗНАННЯ УКРАЇНИ

21.031
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ДРУГА КНИГА

АНТРОПОҐЕОҐРАФІЯ УКРАЇНИ

Бібліотека
О. О. ВАСИЛІЯН
ЧЕРНІВЦІ

УЖГОРОД
ДРУКОВАНО В ДРУКАРНІ ОО. ВАСИЛІЯН
1926

Е785(2Угк)
У049(2Угк)
Доп.

БІБЛІОТЕКА
ОО. ВАСИЛІЯН
У КРЕХОВІ

Ог 3724
с. II.

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 4942

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ.
Copyright by Drukarňa OO. Vasilian v Užhorodi. 1926.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО.

Наслідком крайно неприхильних умов для української книжкової продукції в загалі, а для наукових книжок спеціяльно, приходиться мені оцю другу книгу „Основ землезнання України“ видавати в иншому місці й иншим накладом.

Ця друга книга творить сама про себе дуже виразну цілість, обіймаючи антропоґеоґрафію усіх етноґрафічних українських земель, без огляду на політичні кордони. Она розслідить і опише Україну як місце пробування українського народу й освітлить бодай найважніщі взаємини, що вяжутъ українську землю й український народ в одну цілість, яка живе в нашій уяві як „Соборна Україна“.

Сумні часи й неприхильні умови приневолили мене також і цю другу книжку як мога найбільше скоротити. Мимо цего постарався я, щоби найважнійші відомости про етноґрафію, історичну, політичну й економічну ґеоґрафію України ввійшли бодай у головних обрисах у цю книжку. З повною свідомістю я взяв за основу, з осібна в економічній ґеоґрафії, дати з перед світової війни, додаючи тільки сям і там новіщі дати. З цего роблено мені навіть гострі закиди. Та ґеоґрафія має завданнє представити не хвилевий стан господарства даної країни — на се єсть економічна статистика. Ґеоґрафія має представити, і то переважно заокругленими цифрами, нормальний (для даного розвиткового ступіня) стан населення й господарства. Україна ще далеко не залічила ран війни й революції. Колиби ґеоґраф представив її економічний стан на основі дат пр. хочби років 1920—25, вийшли би числа для статистика чи економіста може дуже важні, але для ґеоґрафа напевно майже безвартісні, з окрема в книжці загального змісту й невеликого обєму.

Як перша так і друга книга „Основ землезнання України“ мусить виходити в світ без ілюстрації і без мап. І тут відбиваються болюче сумні часи й неприхильні умови. Що йно тоді, коли вони покращають, можна буде подумати про виданнє третьої книги цего твору, яка обійме мапи й ілюстрації з відповідним текстом.

Прага 3. VI. 1925.

Автор.

І. Українські землі як антропоґеоґрафічна одиниця.

Антропоґеоґрафія або ґеоґрафія чоловіка розсліджує землю яко місце пробування людського роду й усі людські справи, які остають у виразній звязи з землею як цілістю й її поверхнею. Сама по собі є антропоґеоґрафія поруч з фитоґеоґрафією й зооґеоґрафією тільки одною з віток одноцільної ґеоґрафії життя на землі або біоґеоґрафії. Та вже хочби з цеї причини, що ґеоґрафія як і вся инша наука є витвором людського духа, її антропоґеоґрафічна галузь займала завсігди місце без порівнання вище, не тільки як ґеоґрафія ростин чи тварин, але в богатьох періодах розвитку ґеоґрафічної науки просто приглушувала всі инші галузі землезнання в загалі. В цих часах визначного антропопентризму антропоґеоґрафія була череном усього землезнання.

Перед сотнею років в останнє настав такий стан, коли великий німецький ґеоґраф Карло Ріттер досліджував і описував землю як „дім виховання людства", понимав ґеоґрафію як науку про „земновиповнений простір" і шукав тривких прикмет усякої території шляхом досліду історії народів, що цю територію заселювали й заселюють. Не диво тому, що репрезентована його учениками ґеоґрафія, описуючи якийсь край, коротко лише збувала його природу, зате його населенне довго і широко описувала, подаючи богато-пребогато всіляких з ґеоґрафічного боку зайвих дрібниць. Розводженося довго й широко над усякими етноґрафічними заковиками, розписуванося навіть про чисто політичну історію країни, її форму влади, її військо, фльоту, сипано статистикою на всі заставки й сторони. Вичислювано дрібонькі, зівсім маловажні місточка, навіть села, зі скількістю населення, як найдокладнійше, з усіми будівлями, історичними памятниками і т. д. і т. д. Землезнанне, з осібнаж антропоґеоґрафія стали сухими збірницами назв і чисел.

Таке вузьке пониманне землезнання в загалі мало на диво також фатальний вплив на саму антропоґеоґрафічну його вітку. Вона вияловіла дуже швидко. Що йно праці Пешеля, Реклю, Рацеля, Кірхгоффа і и. в другій половині минулого століття двигнули антропоґеоґрафію з занепаду й указали їй нові, слушні шляхи.

Нинішна антропоґеоґрафія розсліджує чоловіка як твір природи серед инших земних предметів і явищ. Взаємини чоловіка з природою так усеї землі як з окрема краю, який він замешкує, це головний предмет дослідів сучасної антропоґеоґрафії. Вона розсліджує розміщенне й густоту населення, форми його матеріяльної культури (господарство, промисл, торговля, лучба, селитьби і т. и.) й умової культури (держава, віра, мова, містецтво, наука і и.) все і всюди з огляду

взаємин всіх оцих елєментів з землею як цілістю, на якій живе ціле людство, зглядно з краєм, у якім поселилась дана частина людства.

Беручись до розсліджування й представлювання антропоґеоґрафічних відносин України, — мусимо собі таксамо як при физичноґеоґрафічних дослідах зясувати основи самостійности й окремішности України. Ми навели в першій книзі природні дійсности, які приневолюють усякого безсторонного землезнавця признати Україні окреме й самостійне становище серед шести головних одиниць східньоевропейського комплєксу країв.

Дотеперішне описове землезнанне творило з антропоґеоґрафічної точки погляду одиниці сливе тільки на основі державних границь. Таке поступованне легко зрозуміле та з наукового погляду не богато вартне. Воно оправдане властиво тільки в політичній ґеоґрафії, подекуди теж і в економічній. Та при глибшім розсліді всюди показується, що границі держав не все годяться з границями політичноґеоґрафічних чи пак економічних областей. А вже в инших галузях антропоґеоґрафії: ґеоґрафії населення, культури, лучби, в історічній ґеоґрафії, нинішні державні границі мають тільки дуже мале значіннє.

Це випливає з того, що держави, а з осібна їх границі, це твори дуже короткотревалі. Переміщує границі сливе кожна війна; кожна більша політична заверюха нищить одні держави — будує другі. Остання світова війна дала зайвий раз повний доказ непостійности держав і їх границь. Томуто, при поділі земної поверхні на антропоґеоґрафічні одиниці, мусить теперішнє описове землезнанне оглядатись за иншими критеріями поділу.

Далеко тривкіщі від держав і їхніх границь є раси й народи. Мимо всеї еволюції й постійного ріжничкованння держаться головні раси людства, як знаємо з досвіду, довжезні тисячліття. Народи і ті без порівнання довговічніщі як держави, їхніх границь не може перемістити аби яка собі війна чи навіть більша світова заверюха. Жиди, Вірмене, Ірляндці, Греки, Болгари, Поляки і т. д. і т. д. потратили свого часу свої держави та вдержали в більшій чи меншій мірі свої національні території. На них пізніще в пригожий час, відновлювалась питома державність. Упадок давньої Польщі під кінець вісімнайцятого віку знищив орґанізм польської держави й вичеркнув її границі з карт Европи. Та польський нарід остав при житті й його етноґрафічні межі остали. Аж прийшов слушний час відбудованння державности.

Найгарнійший примір без порівнання більшої тривкості й вищості народів і народніх границь над державами й державними границями бачимо на Україні. Українська державність упала вже в XIV. столітті. Друга українська державність — козацька, була майже тільки зародком, із якого при гарних умовах могла вийти могутня національна держава. Вона не вийшла. Та український нарід остав українським народом, його етноґрафічні границі оказалися без порівнання тривкіщими як політичні границі його держави. Вони мало подались ба навіть розширилися у двоє підчас його політичної несамостійности.

Супроти цього являється вповні оправданим, навіть практичним, творити в описовому землезнанні антропоґеоґрафічні одиниці не на

основі держав і політичних границь, а на основі народів і етноґрафічних меж. Цеї засади держиться й ця книжка. В ній формулуємо як антропоґеоґрафічну одиницю України — суцільну етноґрафічну територію українського народу.

Робимо це тим сміліше, що суцільність території України оперта не тільки на мові й етноґрафічних прикметах народу, що її в збитій масі заселює. Українське народнє живло приносить усій території, яку воно заселює, цілком самостійні й окремішні прикмети з погляду всіх царин антропоґеоґрафії, прикмети дуже виразні й дуже тривкі, яких вікове чужинецьке панованнє не змогло не тільки знищити, але й навіть видатно перемінити.

Український нарід надав цій частині Східної Европи, яку він замешкує й якій він приніс назву України, цілком своєрідні прикмети з огляду на: розміщеннє населення й його густоту, розміщеннє й типи селитьби, господарське відношеннє населення до землі, рух населення у часі й просторі. Наслідком того форми так матеріяльної культури (селитьба, домівка, ноша, їда, всі господарскі і почасти суспільні чинники) як і умової культури (мова, віра, обичаї, родина, товариські форми, право, мистецтво, знаннє, політичні чинники) мають на Україні своє питоме обличчє, дуже відмінне від обличчя таких же справ в Румунії, Польщі, Білій Руси, Московщині і т. п.

Отсі обставини, які докладніще будуть обговорені в дальших главах отсеї книжки, дають нам повну основу вважати Україну, себто землю суцільно заселену українським народом, окремою антропоґеоґрафічною одиницею, яка має свій самостійний і окремішний антропоґеоґрафічний тип.

II. Етноґрафічні межі України.

Перше завданнє антропоґеоґрафії є дослідити розміщеннє чоловіка по земній поверхні. Досліджуючи Україну, мусимо тому наперед дослідити як далеко вона сягає, себто як далеко сягає своїми суцільними селитьбами український нарід.

Вже описуючи ґеоґрафічне положеннє України я подав в головних обрисах його розміщеннє. Теперь час подати докладно границі, котрими обмежена суцільна територія, населена українським народом.

Подати етноґрафічні границі одного з западно- або середньоевропейських народів це дуже легка річ, бо вони здавна докладно просліджені й ніхто не думає навіть їх затирати, промовчувати, фальшувати. Зівсім инакше у нас. Український нарід ані не має політичної самостійности як пр. Німці, Французи, Італійці і т. и., ані навіть більшого політичного значіння. З усіх більших народів Европи тепер (поч. 1926. р.) одні тільки Українці не мають своєї національної держави, а їх суцільна територія розділена між Польщу, Чехо-Словаччину, Румунію й Совітський Союз.

До світової війни й східньо-европейської революції Українці були розділені тільки між дві держави: Австро-Угорщину і Россію. В Австрії етноґрафічні межі Українців були пізнані доволі добре, хоч

і тут переписи населення були роблені на некористь Українців. В Угорщині на урядові переписні дані ще менче можна було покладатись і що йно постороннї наукові досліди позволяли пізнати дещо ліпше етнографічні межі Українців на Угорщині. А вже в Россії докладне пізнанне розміщення Українців було майже не можливе. Перша загальна перепись населення на европейський спосіб була в Россії переведена що йно 28. січня 1897. Всі попередні урядові обчислення й оцінки мають лише проблєматичну вартість. Але і ся перша перепись не дала, хоч повинна була, докладного образу розміщення українського народу в россійській державі. Ось усіх Українців Минської губернії (Пиньчуків) причислено до Білорусинів, Українців північної Чернигівщини до Великорусів, на Підкавказзі й у Каспійщині величезні простори суцільної української території зроблено на папері великоруськими і т. д. і т. д.

Томуто й ці межі української території, що їх тепер подам, не можуть бути так докладні, як би цього вимагала стисла наука. Ще довго мабуть підіждемо на цю хвилю, коли знатимемо обсяг української території так докладно як знають свої території щасливійші від нас народи.

Мимо цих очевидних недомагань австроугорських і россійських урядових статистик, які з такою послідовністю зменчають скількість Українців і вкорочують межі їх суцільної території, опиратиму мій огляд меж і національної статистики України на урядових статистичних джерелах. Тільки там, де безсторонні наукові досліди навели поправки, мусітиму ними покористуватись.

Межі українськоі території починаються в дельті Дунаю. Майже на цілім її просторі, навіть на добруцькім березі, сидять до нині потомки славних наших Запорожців, промишляючи рибальством. Оттут і начинається наша границя з Румунами або Молдаванами, що проходить потім крізь Бессарабію, Буковину й Закарпаттє.

Національно Бессарабія дуже ріжноманітна. Ця країна залюднилася густіще що йно в минулім столітті і творить дійсну етнографічну мозаіку. Майже половину населення творять Румуни, одну пяту часть Українці. Тільки ці два народи мають тут суцільні території, крім цего порозкиданими оселями або в роздріб сидять тут Жиди, Москалі, Болгари, Німці й Турки. Їх оселі перемішались посполу так, що етнографічних границь Українців годі провести з належною докладністю. Приблизно вони представляються так: озеро Разельм, Тульча, Ізмаіл, далі озеро Катлабух, північна межа ізмаільського повіту аж до ріки Ялпух, горі цею рікою аж поза м. Комрат, потім попри мм. Чимишлія і Лєйпцігська, в кінці північно-західня границя акерманського повіту аж до р. Дністра. Далі йде межа здовж правого берега ріки аж понизше Сороків, щоби звідси завернути на захід на: Згурицю, Марамонівку, Городище, Дондюшани, східню межу хотинського повіту до м. Корпач. Звідси йде границя здовж течви Прута до Новоселиці на давній границі Буковини. Тим способом оба кінцеві простори довго простягненої Бессарабії: пінічно-західний і південно-східний мусятъ вважатися частинами суцільної української території.

По українській стороні богато на усім просторі Бессарабії румунських етнографічних островів, по румунській стороні українських.

На Буковині йде румунсько-українська етнографічна границя спершу на південь здовж давної границі держави аж поза Серет, і творячи узкий півострів вертає опісля знов під Чернівці попри мм. Липовени, Гатна, Калинівці, Гаврени, Щербівці, Ботушаниця, Гропана, Балківці, Негостинна, Серет, Черепківці, Климівці, Біла Керниця, Вовчинець, Камінка, Глібока, Мигучени, Кичера, Кучурів великий, Камінна. Від околиці Черновець йде наша межа неправильною дугою на південний захід і полудне, полишаючи в українськи территорії верхівя Серета, Сучави, Молдави і Золотої Бистриці. Граничні місцевості по українскім боці є: Нові Брошківці, Панка, Давидени, Банилів волоський, Фальків, Фрасин, Арджель, Чумурна, Руська Молдовиця, Бряза, Кирлибаба.

Українська етнографічна межа в Бессарабії й на Буковині носить виразні ціхи молодости й неготовости, з масою етнографічних півостровів і островів. Вона тут аж до найновіших часів йшла на перед.

Тим старша є наша межа в давній Угорщині, яка в переважній части є продуктом пячення українського живла й корчення його территорії. Вона йде від Кирлибаби здовж границі давної Угорщини з Галичиною аж до Будиївської гори й далі вододілом між річками Вазир і Руськовою. Далі вона переважно держиться долини Вишової й лівого берега Тиси, виходить на Ґутинський хребет і спускається на великий Угорський низ. Тут кінчиться наша межа з Румунами (попри мм. Руська Поляна, Гор. Вишів, Руськово, Вижню Руну, Крочунів, Миків, Верхню Апшу, Грушово, Тересву, Урмезово, Ремети, Буштин, Велятин, Дубовинку й Севлюш) й починається мадярське сусідство.

Наша границя з Мадярами прамує клесами на північний захід попри Вуйлок, Берегсас, Мукачево й Ужгород. Вона держиться південної обноги Карпат та забирає то більші то менчі частини угорського низу (мм. Севлюш, Шашфалу, Гимлівці, Чома, Шашвар, Карачфалва, Ег̀реш, Кумнята, Квасово, Ремета, Шаркад, Макаріово, Барбово, Пістрялово, Фоґараш, Лялово, Ділок, Куштановиця, Кендерешів, Росвигово, Підгороддє, Ключарки, Горонд, Лучки, Дубровка, Комарівці, Глибоке, Гедьфарк, Коритняни, Дравці, Радванка, Підгороддє, Ужгород).

Між Ужгородом та галицькою границею є нашими сусідами Словаки. На цім просторі границі українського живла дуже попятились за останні століття. З осібна широкий підгірський простір між Ужгородом та Пряшевом був грищем сильного винародовлення Українців. Цему процесови дуже пособила мала ріжниця між граничними українськими й словацкими діялєктами. Нині від „Срібної землі“ Спишу до Ужгороду живе дуже багато Словаків, яких грецький обряд виразно зраджує їхню колишню українськість.

Межа словацько-українська переходить біля оціх місцевостей: Конюш, Хлівище, Поруба, Валашківці, Гонківці, Снина, Берестів, Валків, Петківці, Зборів, Ґаболтів, Бардіїв, Жатківці, Сабінів, Штельбах, Ториска, Ольшавиця, Годермарк, Якубяни, Камінка, Липник, до галицької границі.

Межі української території в закарпатських землях в загалі ще дуже невиразні й мало прослідженi. Подані тут межі, основані на дослідах і зіставленнях В. Гнатюка, С. Томашівського, Л. Нідерлього й М. Кордуби, зазначують тільки мінімальний обсяг української території Закарпаття.

В Галичині сусідують Українці з Поляками. І тут протягом півтисячліття попятились межі України дуже значно. Колись сягало тут українське живло аж недалеко під Краків, у кожнім разі по Дунаєць і великі ліси надвислянського низу. Та польська експанзія на Схід, перта від заходу німецькою, відібрала від упадку галицько-володимирської держави (XIV. в.) до нинішнього дня українській національній території значні простори. Тільки в горах удержалося українське живло на далеко на захід висуненому лемківському півострові. На Підгіррі й на низу зате польська територія дуже значно поширилась на некористь української, головно задля скольонізовання давних граничних лісових пущ, головно німецькими кольоністами, які пізніще спольщились. Томуто межа української суцільної території в Галичині починається в Карпатах недалеко самого Дунайця і йде спершу загально на схід здовж обноги верховини. В околицях Сянока починає ця межа держатись лівого берега Сяну й остає при цій ріці аж до границь Холмщини. Граничні українські місцевости в Галичині ось які: Шляхтова, Чорнавода (пов. Новий Торг), границя краю, Вірхомля, Розтока мала, Складисте, Матійова (пов. Н. Санч), Білянка, Ропиця, Менцина, Розділі, Боднарка (пов. Горличі), Цеклинська воля, Перегримка, Березова, Скальник, Дошниця (пов. Ясло), Мисцова, Гирова, Тростяна (пов. Коросно), Завадка, Балутянка, Волтушова, Синява, Одрехова, Новосільці, Костарівці, Пакошівка, Ялин (повіт Сянік), Грабівка, Кінське, Лодина, Улюч, Грошівка, Яблониця, Володь, Селиська (пов. Березів), Солонне, Руське село, Іскань, Бахів, Скопів, Середня, Мацьковичі, Косиничі (пов. Перемишль), Боратин, Заміхів, Радимно, Висіцько, Ярослав, Гарбарі, Конячів, Ришкова воля, Цетуля, Радава, Лежахів, Сінява, Пискоровичі, Дубровиця (пов. Ярослав), Дубно, Ржухів, Ожанна (пов. Ланцут).

Холмщина так само споконвішня українська територія як Галичина. І тут українське живло вміло довгі століття опиратися польському напорови на схід, сягаючи своїми межами аж недалеко серадньої течви Висли. Що йно в останньому півстолітті процес польщення почав поступати дуже швидко наслідком знесення церковної унії. Українські Холмщаки, не бажаючи переходити на російське православіє, масово приступали до римського католицтва (головно в 70-их роках XIX. в. і по 1905. р.) і пропадали для рідної народности. Щоб спинити масову польонізацію, утворив российський уряд 1912. року з останків тутешньої української території окрему Холмську ґубернію. Її знесла пізніща австрійська й польська оккупація.

Західна межа холмської ґубернії зазначує і до нині західну межу суцільної української території в ціх сторонах докладно. Тільки на самому півдні вона загортає теж деякі відприски суцільної польської території. Томуто мінімальну етноґрафічну межу треба повести від галицької граиниі ось як: Біща, Княжпіль, Лукова, Осухи, Сопітський

Майдан, Тарнаватка, Криниці, Комарів, Снятичі, Котличі, Горішів, Грабовець, Войславичі, Раколупи й звідси на північ здовж західньої межі холмської губернії.

На Підляшші, яке обіймає південний виступ давиої Гродненської губернії, проходить західня етнографічна границя України від р. Буга по при мм. Мельник, Дорогичин, Земятичі, Боцьки до Страблі над р. Нарвою. Тут кінчається заразом західня межа України й сусідство з Поляками, а починається північна межа (й сусідство з Білорусинами). Вона йде тут попри Семенівку здовж горішньої течви Нарви, аж до її джерела, обіймаючи тим робом цілу Біловежську пущу в межі України й прямує потім на: Велике, Пружани, Сілець, Картузьку Березу до Чорного озера на границях Минщини.

Вже на Підляшші визначеннє межі українського живла трудне, бо на півночі від наведеної саме границі нарід говорить переходовими українсько-білоруськими діялєктами.

Те саме в ще більшій мірі зустрічаємо на Поліссі, яке обнимає цілий південь Минщини й Гомельський повіт Могилівщини. Здавна прийнята й визначена Ріттіхом і ин. північна мінімальна межа українського живла йде на Бобровичі, Вигонівське озеро, Ганцевичі, східньою межею Пинського повіту аж до устя Цни в Припять коло Лунинця, потім же Припяттю аж понизше Мозиря, східньою межею Мозирського повіту, вкінци межами давних губерній: Волинської, Київської й Чернигівської аж під Мглин.

На північ від цеї лінії простягається широка полоса згаданих переходових діялєктів. Вона сягає на півночі аж під Новгородок, Слуцьк, Бобруйськ. Заки основні діялєктольогічні досліди не переведуть у ціх сторонах докладного розмежования Українців і Білорусинів, найбільше вказаним буде поділити цю переходову полосу на дві рівні шириною смуги, з яких південну признамо українською, північну білоруською. Тим способом дістанемо як максімальну північну межу українського живла на Поліссі лінію, яка йде по північних межах повітів: Пинського, Мозирського, Річицького й Гомельського й переходить опісля на північну межу Чернигівської губернії. Туди й проходили державні межі України 1918. р.

Коло Мглина (зглядно Молоткова) кінчиться наше сусідство з Білорусинами й починається сусідство з Москалями або Великорусами. Що правда. россійська перепись 1897. р. числить чотири північні повіти Чернигівщини білоруськими згл. московськими (так само як усіх українських Поліщуків Минщини числить Білорусинами). Та для науки мусять бути більш міродатні етнографічні карти й досліди такого Ріттіха чи О. Русова, що вважали населеннє північної Чернигівщини безуслівно українським, як маніпуляції россійських чиновників, що переводили перепись 1897. року.

Границі поміж українською та московською етнографічною територією теж дуже трудні до докладного визначення. Не тому, щоби тут були переходові діялєкти як пр. на білоруській границі. Навпаки — їх тут немає ніде. Українські й московські села, навіть части сіл дуже виразно від себе відділені й нема ніякого сумніву, куди причислити їх населеннє. Трудність лежить у чім иншім. Гранична полоса

між українським та московським живлом, яка простягається від борів Чернигівщини по степово-пустинні береги Каспія, почала густіще заселюватись що йно в XVII. і XVIII. віках. Кольонізаційні струї Українців, що плили з заходу на схід, перехрещувались з московськими кольонізаційними струями, що плили з півночі на південь. В результаті повстала довжезна й широка мішана полоса, в якій зустрічаємо величезну скількість обосторонних етноґрафічних півостровів і островів.

Само собою розуміється, що подана понизше границя обіймає виключно тільки суцільну етноґрафічну українську терріторію. Де є які небудь більші сумніви що до шляху етноґрафічної границі (так з огляду на лиху й несправедливу офіціяльну статистику, як з причини слабкого прослідження цеї частини краю і т. д.), подаю дві границі: мінімальну й максімальну.

Українська етноґрафічна границя в Курщині починається коло м. Амонь і йде на Ломакино й Куренево (пов. Рильск) з двома виступами до Глушкова й під Льгов, далі на Суджу й Довгий Колодязь (пов. Суджа), Богатий, Кочетівку (пов. Обоянь), Підвільхи, Корочу (пов. Короча), Орлик, Козачок (пов. Ст. Оскол). У Воронїжчині наша границя йде на Городище, Шаталівку, Розсоші, Репіївку аж до устя Потудані в Дін коло Коротояка (пов. Коротояк), потім здовж Дону на Ліски, Маслівку, Мечетку Нижню Кислю, Козлівку, Василівку, Бурлаївку, Красне, Пихівку, Банну.

В Донщині виходить потреба потягнути дві межі української терріторії. Мінімальна межа обіймає собою простори, які після переписі 1897. суцільно заселені українським народом. Вона йде від Банної здовж західньої межі Хоперського повіту на Гарячий, Краснопілле, Круглий Абазів, Березняки, Казанську, Мигулинську (пов. Донець), Лиховидів, Дукмазів, Березову (Манькову), Риковський, Процików, Голову, Калитвенську, Дубовий, Погорілів, Усть-Білокалитвенську, Богданів, Каменське, Гундоровське, Дарівський (пов. Черкаськ), Кутейник, Грушівку, Ростів (пов. Ростів), Новоботайськ, Маничське, Орлівку, Мартинівку, Харитонівку, Протопопівку, Ремонтне, Ілинку, Крилів до границі Астраханської ґубернії.

До переписі 1897. р. всі ґеоґрафи й етноґрафи вважали Донщину переважно українською. Бо є загально відоме, що тільки т. з. Верхові Донські Козаки є дійсними Великоросами. Донці-Серединці говорять, що правда, також по великоруськи та вже з великою примішкою українського. Зате в Низових Донських Козаків „великоруський діялект“ — по Семенову — вповні подавлений „малороссійським“. Коли ще зважимо, що крім української мови ці Низівці держать ще й переважно українські звичаї, мусимо прийти до переконання, що давніщі погляди на етноґрафічний склад населення Донщини були правильні й що терріторію Низових Донських Козаків треба зачислити бодай до максімальної української терріторії.

Максімальна межа Українців у Донщині піде супроти цього ось як: від Банної до Березової по мінімальній границі, з відси на Чудаків і р. Кумшак аж до її устя, на Романівку, Нижній Ширів, Ілинку, Крилів, межу Астраханщини.

Далший шлях мінімальної межі суцільної української території зазначують: західня межа Астраханщини і східня, а південно-східня межа Ставропільщини, Кубанщини й Чорноморщини. Що правда кочовища Кімликів, Кіргізів, Ногайців і т. д. переходять ці межі місцями дуже значно, та годі цеї обставини брати в рахунок при означуванню суцільної території осілого народу. В Кавказькій верховині сусідують Українці з Чеченцями, Кабардинцями, Черкесами, Карачаївцями й Абхазами.

Максімальну етнографічну границю України в надкаспійських і кавказьких землях дістанемо, обнявши ці простори Астраханщини й Терщини, в які йшла останніми часами до великої війни така сильна кольонізаційна струя, що тамошні землі дістали абсолютну українську більшість. В Астраханщині проходить межа цих недавно зукраїнізованих земель від Крилова здовж губернської межі аж під Сарепту, звідсіля на південь на Цацу, Тундутову, здовж озер і болот Хамата, Заґаннор, на Єрханборо й Кошоти до давніщих українських осель коло Шуралинська: Михайлівки, Павлівки, Промислової, Тернівської і до берегів Каспія.

Дальшу максімальну границю України творить беріг Каспія аж до устя Тереку. Тут починається південна межа України, яка йде горі Тереком і його притокою Малкою аж до гори Ельбруса й меж Кубанщини й Чорноморщини.

Між Ґаґрами й Адлером доходять межи України знов до Чорного моря.

Відсіля на цілому просторі аж по дунайську дельту творить південну границю України беріг Чорного й Озівського моря. Лише Крим, зосібна південний, до недавна оставав поза межами української території. Однак в міру цего як тамошні Татари почали переселюватись у Турцію, поширилася у Криму українська кольонізація так сильно, що вже в 1914. році мож було цілий північний Крим повноправно вважати українською землею. Ще більші зміни принесли часи великої революції. Безталанні кримські Татари потерпіли від голоду й пошестей такі великі втрати, що зробилися на Криму невеликою меншістю. Основна маса етнографічної мозаїки Криму нині без ніякого сумніву українська.

Отсі саме подані межі обіймають собою територію, що заселена українським народом в одній суцільній масі. В цих межах лежить етнографічна Україна. Як бачимо з її меж, обіймає вона північну і западну Буковину, північно-східне Закарпаттє, цілу східну Галичину і південно-східну частину западної Галичини, цілу Холмську губернію, південну частину давної Городнянської, південну полосу Минської і кусник Могилівської губернії, цілу Волинську, Київську, Подільську і Херсонську губернії, полудневo-східну і північно-західну частину Бессарабії. Лівобіч Дніпра обіймають межі України в цілости давні губернії Чернигівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Таврійську, Кубанщину, Ставропільщину і Чорноморський округ. Крім цего ще: південну третину Курщини і південну половину Вороніжчини, западну третину земель Донського Війська, південно-західний куток Астраханської губернії і північну полосу Терської области. Це

територія величезна. Україна в Европі жадній иншій національній чи державній території крім великороссійської не уступає. Простір етноґрафічної України виносить мінімально 905.000 km², максімально 1,056.000 km².

III. Українці поза межами України.

Крім цеї суцільної сутоукраїнської території живуть Українці ще в богатьох инших землях і творять там численні, часом навіть дуже значні етноґрафічні острови. В Бессарабії зустрічаємо цілий ряд українських етноґрафічних островів здовж Прута і давної россійсько-румунської границі, в Румунії в Добруджі при устях Дунаю, на Буковині коло Сучави й Кімполюнґу; на колишній Угорщині в Бачці, коло Ніредьгазів і Великого Кароля, на Словаччині коло Пряшева і на Спиші коло Гнилця над Гернадом; на Холмщині між Луковом та Желеховом, між Сідльцем та Калушином, коло Соколова. Уздовж московської границі, де оба народи виразно від себе відокремлені й навіть дуже рідко живуть в однім і тімсамім селі, українських островів дуже багато. В Курщині бачимо їх коло Фатежа, цілим рядом від Дмітрієва по Обоянь і при джерелах Сейма. У Вороніжчині є кілька українських островів біля Землянська і коло Борисоглібська. Кілька кольоній підходить аж під Єлєц і Тамбов.

Донщина має серед пограничних земель України це велике значіннє, що вона є головною переходовою країною новітньої української кольонізації на схід і південний схід: на Поволже, південну Сибір, Туркестан, Підкавказзє, Кавказ і Закавказзє. На самій Донщині зустрічаємо більший етноґрафічний острів на верхівях Бузулука й над сусідною частиною течви Медведиці, коло Пятиізбянська, на донсько-волжанській переволоці, повище устя Цимлі і т. д. На Поволжі (Саратівщина, Самарщина, Астраханщина) живе до 2/5 міліона Українців у великих етноґрафічних островах коло Балашова, Аткарська, Баланди, над Еманю і Медведицею, дальше коло Миколаївська, Хвалинська, Самари, Богуруслана. Від Хвалинська долі Волгою аж по її делъту займають Українці стількиж само з лівого берега ріки що й Москалі. Великі простори займають вони напротив Саратова, Камишина, Дубівки, Чорного Яру, коло Царева, крім сего на верхівях Єруслана і Великого Узеня, коло Єльтонського і Баскунчакського озера й над Иловлею. Саратівщина мала 1914. р. Українців 202000 (6·2%), Самарщина 163000 (4·3%), Астраханщина 50000 (13·3%). В Оренбурщині. де колись наш Тарас пропадав з туги за рідним краєм і рідною мовою, маємо нині звиш 56000 українських кольоністів (10% в оренбурськім, 5% в орськім повіті, в цілій ґубернії 2·6%).

В кавказьких краях поза межами суцільної української території, зустрічаємо також дуже багато наших кольоній. В Дагестані було 1914. р. (мінімальні числа!) 4000 Українців (0·5%), в Баку 4000 (0·4%), в карській ґубернії 7000 (1·7%), в ерівanській 3000 (0·3%), в кутаіській 4000 (0·4%), в тифліській 8000 (0.6%). Після переписі 1897. р.

творили Українці в губерніях еріванській, кутаіській, дагестанській і карській 17—19% „русскаго“ населення, в тифліській 7½%, в єлизаветпольській і бакинській 5%.

Крізь надволжанські й кавказькі землі поплила одна струя української кольонізації в центральну Азію й розсіяла українські етнографічні острови аж по межі Персії, Афганістану й Китаю. Який обсяг і яка численність цеї кольонізації, про це знаємо дуже мало. Ось процентові дати з 1897; абсолютні цифри обчислені на цій основі выходять ось як: Уральщина 0·5% (4000), Закаспія 1·4% (7000), Сирдарія 0·4% (8000), Ферґана 0·1% (2000), Турґай 1% (7000), Семипалатинськ 0·5% (4000) Акмолинськ 7·5% (114000), Семиріченськ 1·9% (241000), Самарканд 0·2% (2000). В сирдарійській области творять Українці до 29% „русского“ населення, в акмолинській области 23%, в закаспійській, семиріченській, турґайській, самаркандській і ферґанській области 10—20%.

Дуже енергічно взялися Українці останними часами перед великою війною до кольонізації Сибіру. Довжезною смугою протяглись українські кольонії вздовж південної границі цего величезного краю, що має таку велику будучність перед собою. Найбільший процент становлять Українці у Приморській области над рікою Уссурі і коло Владивостока (звиш 60%) і в Амурській области (звиш 50%), що до числа найбільше їх є в південних повітах томської, тобольської і енісейської ґубернії. Вже перепись 1897. р. рахувала Українців в ґуберніях: тобольській 2·6% (на 1914—53000), томській 5·2% (208000), енісейській 3·8% (38000), іркутській 0·4% (3000), амурській 17·5% (44000), приморській 14·9% (9000).

Ці числа напевно вже в 1897. р. не були вірні. Ще менше вірні вони будуть для нинішних відносин, з осібна коли спогадаємо, що до великої війни щорічно коло 5000 Українців з одної Київщини переселювалося на „Зелений Клин“ над Амуром і Тихим Океаном (Нечуй-Левицкий). В часах революції утворилася була на Амурщині й Приморщині певного роду українська державність, що спиралася на 1½ міліона Українців, які мали творити аж 80% населення Амурщины й Приморщини. Примінивши як найбільшу критичність до ціх звісток, можемо всетаки прийняти, що в ціх величезних країнах вже виросла перша українська кольоніяльна земля „Зелений Клин“. Її статистичний образ виглядавби по сирій оцінці ось як: простір 1091000 Км. кв., населенне (1914) 875000; Українців: 500000 (58%), Великоросів 200000 (23%), Китайців 60000 (7%), сибірських інородців 50000 (6%). Корейців 30000 (3·5%) инших 17000 (1·9%).

Друга українська кольоніяльна земля росте в південно-західній Сибірі. По информаціям Українців-землемірів, що розмірювали землі для кольоністів, мали вже в 1914. р. українську більшість отсі повіти: челябинський (оренбурської ґубернії), курганський (тобольської ґуб.), каінський, барнаулський, змеіногорський, бійський і південні частини томського, кузнецького й маріїнського (томської ґуб.), мінусинський і південна частина ачинського пов. (енісейської ґуб.); крім того цілі ґубернії Семипалятинська, Семиріченська й Акмолинська. Та тутешні відносини навіть для сирої оцінки ще за мало ясні.

Крім цих етнографічних островів, розкинених на широких просторах европейсько-азийського материка, бачимо такіж українські острови в Новом Світі. Голод на землю і шуканнє зарібку приневолив сотки тисяч Українців шукати щастя за морем. Зарібкова еміґрація звернулася головно у З'єдинені Держави Північної Америки, де наші еміґранти, в числі близько 3/4 міліона розсипані дрібними ґрупами по промислових центрах, головно в Пенсільвенії. Осаднича, хліборобська кольонизація звернулася натомісць у Канаду і Бразилію. В Канаді зустрічаємо дуже поважні українські етноґрафічні острови в Манітобі, Саскачевані й Альберті, поменчі в Онтеріо, Квібек, Колюмбії. В Канаді живе загалом поверх 1/3 міліона (350000) Українців. В Бразилії розселились Українці головно в державі Парана, сягаючи кількома кольоніями в держави: Ріо Ґранде до Суль, Санта Катаріна, Сан Паульо та в сусідну Арґентину (100000 разом). Деякі українські еміґранти попали навіть на далекі Гавайські й Новозеляндські острови серед Тихого Океану.

Усі ті українські кольонії в Азії і в Америці відірвані від рідного пня — від суцільної української территорії і суцільної маси українського народу. Наш нарід, не маючи власної держави, не зміг ще утворити кольоній, на котрих би він, зайнявши значні суцільні простори, міг собі утворити справді нову вітчину і нову сильну свою парість. Ще неосяжно далеко нашому народови до того, що має анґлійський нарід. Він пустив дуже сильні парости в північній Америці, Австралії, південній Африці, де утворились нові суспільности, звязані з материм народом передівсім спільною мовою й культурою. Не є однак виключене, що колись і наші кольонії в Азії а може і в Америці зможуть мати гарну будуччину, коли наша еміґрація туди буде ведена пляново, коли наші переселенці будуть займати значні суцільні территорії і своєю більшою масою хоронитися від винародовлення. В Азії й у Бразилії хліборобська культура нашого переселенця значно вища як культура його сусідів. Там моґлиб колись повстати краї, значні простором і природними богацтвами, заселені українським народом — неначе дочки України у великої матери — України.

У нашій книжці не будемо займатись ґеоґрафією українських кольоній. Предметом нашого досліду буде виключно суцільна українска территорія.

IV. Скількість Українців і їх розміщеннє по Україні.

Яке є загальне число усіх Українців на земли та скільки їх живе на суцільній українській территорії?

Відповідь не легка і то з тих самих причин, які не позволяють нам докладнійше, як це ми зробили, означити границі українскої землі. Політичне поневоленнє українського народу з одної, а величина його і його территорії з другої сторони справляє, що сусідні народи, що мали політичну владу над українським народом, переводили статистичні обчислення на свою користь. Українців дотепер

або просто записувалося як приналежних до иншої, звичайно пануючої нації, або всілякою пресією приневолювалося їх до того, що самі вони подавали чужу розговірну мову, хоч у дійсности були і є Українцями. На території давної Угорщини цілі села й околиці зазначені статистикою яко мадярські, показуються при блищім досліді яко чисто або в більшости українські. В Галичині поверх $^2/_3$ міліона Українців записано яко Поляків. Головно робилося й робиться таке з Українцями-латинниками, які в подавляючій більшости навіть зівсім не знають польської мови, хоч у статистиці фіґурують як Поляки. На Буковині й Бесарабії теж немало Українців записано на Волохів, з осібна в повоєнній статистиці.

Однак таки австрійська статистика позваляє нерівно ліпше збагнути дійсний стан річи як россійська. Як це без сумніву сконстатував Кошовий, перепись 1897. р. була роблена для Українців дуже некорисно. Іменно по містах мало кого записувано яко Українця, а всіх тамошних або підтягано в загальну рубрику „русских", або просто таки записувано яко Великоросів. Те саме роблено в численних українських кольоніях та етноґрафічних островах на південнім сході і сході України, в Сибірі, в Кавказії, Туркестані. А вже цілком лишаємо на боці тих малосвідомих Українців, що самі подали себе за „русских". Переписі роблені за радянської влади не кращі від передвоєнних.

Мимо цих очевидних недостач офіціяльної статистики візьмемо за підставу обчислення скількости Українців дані урядових переписей Австрії, Угорщини і Россії. Тільки найбільш яркі хиби й недостачі цих обчислень будуть справлені. Основу до цих справок дадуть нам наукові ститистичні й етноґрафічні досліди й карти: Шафарика, Черніґа, Ріттіха, Чубинського, Величка, Русова, Ґнатюка, Нідерлього, Томашівського, Кордуби й инших. Всі понище подані числа зведені до стану 1914. року, примінено до них процентові числа Українців з переписи 1897. (згл. 1900. в Австрії).

Наш етноґрафічно статистичний огляд українських земель пічнемо від заходу, від українського Закарпаття.

На території давньої Угорщини займають Українці суцільну територію 14700 Км. кв. простору. Українське Засарпаття обіймає: північних дві третини мармароської столиці, північно-східну половину угочанської, майже дві третини бережської, половину ужанської столиці, північні окраїни земплинського, третину шаришського та північно-східні межовини спишського комітату. Скількість населення на цій суцільній території виносить 569000; з того є: Українців 441000 (77·5%), Жидів 69000 (12·2%), Мадярів 33000 (5·8%), Словаків 13000 (2·2%), Німців 6000 (1·1%), Румунів менче тисячі (0·1%). На цій суцільній території творили Українці після офіціяльної угорської статистики ось які части населиння: в мармароськім комітаті 75·6% в угочанськім 79·6%, береськім 77·5%, ужськім 77·8%, земплинськім 77·3%, шаришськім 82%, спишськім 77·5. На сході Румуни, на заході Словаки творять невеликі етноґрафічні острови. Дуже значний процент творять Жиди, повсюдно дуже густо розсіяні, менчий Мадяри і Німці, що живуть головно по містах. Українці сидять збитою суцільною

Львівська державна наукова бібліотека № 4942
21.031
Львів. Бібліотека АН УРСР

масою хліборобського населення переважно в гірських, рідко заселених частях вище наведених комітатів. Поза суцільною українською територією Закарпаття находиться на просторі давної Угорщини до 40000 Українців, порозкиданих по більших і менчих етнографічних островах.

На Буковині займають Українці 5300 Км.^{2} (на 10000 Км.^{2} загального) простору. На цім просторі є 460000 населення; з того 301000 Українців (65·4%), 73000 Жидів (15·9%), Румунів 31000 (6·8%), Покяків 27000 (5·9%), Німців 21000 (4·6%), великоруських Липованів 3000 (0.6%). Займають Українці цілий повіт заставненський (89·4) вашковецький (82%), вижницький (76·4%), кіцманецький (87·4) і майже цілий черновецький (55%), половину серецького (42%), третину сторожинецького (26%), та окраїни довгопільського, радовецького і сучавського повіту. Між українським населеннєм и ту густо розсіяні Жиди, дещо Німців, Румунів, Вірмен та Поляків, переважно по містах. Загальний процент українського населення на давній австрійскій Буковині є поверх 38%.

В Галичині займають Українці етнографічно суцільний простір 55000 Км^2. на 78500 Км.^{2} загального простору колишнього австрійського „коронного краю Галичини й Володимирії з Великим Князівством Краківським і Князівствами Освєнцімським і Заторським". Суцільна українська територія обіймає цілу східню й середню частину цього штучного новотвору австрійської державної політики, сягаючи лемківським клином здовж карпатської верховини глибоко на захід. Історична Галичина й до нині майже вся заселена суцільно українським живлом, т. н. західна Галичина це території давних польских князівств краківського й сандомірського, які Австрія 1772 згл. 1849 злучила в одну адміністративну цілість з українською Галичиною. Аж до розпаду Австрії залишилася ця офіціяльна Галичина неподіленою з великою шкодою для Українців.

Офіціяльна статистика (перепись з 1910. р.) нарахувала в цій цілій Галичині 4672500 Поляків (58·55%), 3208092 Українців (40·2%), 90114 Німців (1·13%) і 9771 (0·12%) инших, разом 7980477, з чужинцями 8025675 душ. В т. н. Східній Галичині (судовий округ Львів) нараховано 5317158 населення, з того Українців 3132233 (58·9%), Поляків 2114792 (39·8%), Німців 64845 (1·2%), инших 5288 (0·1%). Ці офіціяльні статистичні дані не мають ніякої наукової вартости, бо причисляють до польского живла: 1) усіх галицьких Жидів, які є без сумніву самостійною народністю, 2) 170000 греко католицьких Українців, 3) 587000 Українців латинників.

Суцільна українська національна територія Галичини обіймає по дослідам В. Охримовича, М. Кордуби, С. Томашівского й моїм 5378650 населення, з того 4002000 Українців (74·4%), 661490 (12·3%) Жидів, 656000 Поляків (12·2%), 47380 Німців (0·9%). Поміж Українцями є 3415000 (63·5%) Українців греко-католиків, а 587000 (10·9%) Українців латинників (р. 1914).

Найбільший процент українського населення бачимо в частях повітів, що становлять лемківський клин (Н. Торг 99·5%, Грибів 94·1%, Горличі 92·7%, Коросно 91·9%).

Від 80 до 90% населення творять Українці в повітах переважно верховинських: Ясло (часть) 87.7%, Печеніжин 87·4%, Косів 85·6%, Богородчани 84·9%, Старий Самбір 82·6%, Турка 82·4%, Долина 81% Сколє 80·9%. Одначе зустрічаємо такі високі проценти також в повітах підгірських та покутських (пр. Калуш 87%, Товмач 85%, Снятин 84%, Городенка 81·6%), подільських (Борщів 82·6%, Збараж 82·5%, Заліщики 80·4%, Зборів 81·7%, Теребовля 80·7%), опільських (Підгайці 83·4%, Рогатин 81·7%) та розтіцьких (Яворів 85·7%, Жовква 80·9%, Рава 80·2%). Найбільша скількість галицьких повітів числить 70—80% українського насеселення (Городок 79·7%, Бібрка 79·4%, Жидачів 79·2%, Гусятин 79·1%, Ярославська часть 78·7%, Рудки 78·6%. Ліcько 78·4%, Тернопіль 78·3%. Скалат и часть Ланцута 78%, Добромиль 77·7%, Сокаль 77·1%, Бережани 76·8%, Чортків 76·7%, Золочів 75·9%, Перемишляни 75·7%, Самбір 75·3%, Камінка Стр. і Новий Санч часть 75%, Бучач 73·4, Броди 73·3%, Коломия 71·2%, Сянік ч. 71%). Понизше 70% спадає число Українців тільки в повітах граничних від заходу (Чесанів 67·2%, Перемишль ч. 64%, Березів ч. 63·8%), або в таких повітах, де є великі міста чи промислові осередки, до яких стягається польське й жидівське населеннє (Станиславів 65·8%, Стрий 65·7%, Дрогобич 64·3%, Львів повіт 56·3%). Одинока адміністраційна одиниця української Галичини, в котрій Українці творять меншість (24·2%), є місто Львів з його 45·2% Поляків (головно державних урядовців і слуг), 27·8% Жидів і 2·7% Німців.

Всі ці цифри, оперті на критичнім розсліді офіціяльної статистики, дуже значно ріжняться від цифр, які вона сама подає, зосібна тому, що ми числимо Жидів окремою нацією й Українців-латинників числимо Українцями, а не Поляками, як це робить офіціяльна статистика.

Більші міста української Галичини переважно жидівсько-польські (по офіціяльній статистиці 19-ти міст української Галичини, є в них 38·5% Жидів, 35·5% Поляків, 24·8% Українців), менчі місточка мають звичайно українську, рідше жидівську більшість. Дуже замітне є постійне кріпшаннє українського живла в містах Галичини за останні десятьліття. Від 1881. до 1910. року зросло українське населеннє Львова о 149%, Станиславова о 224·5%, Перемишля о 155·1%, Стрия о 130·5%, Коломиї о 107·5%. Це значить, що українське живло починає щораз то сильніще заливати міста, дотепер чужі острови серед українського моря. Поляки Галичини тільки в одній шестині осілі хлібороби, в одній третині урядовці й вільні фаховці, в половині ремісники, робітники й слуги. Жиди, розсіяні головно по містах і місточках, живуть торговлею й промислом. Німці, це майже виключно хліборобські кольоністи й ремісники.

В обсязі давної россійської держави займають Українці величезну суцільну територію, якої простір виносить мінімально 830.000 Км. кв., максімально 981.000 Км. кв., відповідно до того чи максімальну чи мінімальну етноґрафічну межу візьмемо за основу обчислення. Означити вповні докладно цю територію можна буде що йно тоді, коли будемо розпоряджати докладною етноґрафічною картою і доброю статистикою України. Наразі величина поодиноких просторів україн-

ської території мусить бути лише з грубша оцінювана. Усі процентові статистичні дати є з урядової переписи 1897. з приміненнєм результатів обчислення 1914. року і наукової статистики.

Зачнемо зід западних окраїн, від Холмщини. Холмська губернія обіймала в цілости 13.500 Км. кв. з 1,088.000 населення, з того 483.000 (44·4%) Українців, 4·4% Москалів, 33·8% Поляків, 14·3% Жидів, 3% Німців, 0·1% инших. Суцільна мінімальна українська територія Холмщини є дещо менча: 10.456 Км. кв., 842.000 населення, 443.000 Українців (52·6%), 31.000 Великоросів (3·7%), 203.000 Поляків (24·1%), 129.000 Жидів (15·3%), 34.000 Німців (4%), 3000 инших (0·3%). Поляки живуть враз з Жидами не лише по містах але й по селах Холмщини і в поблизу західної межі України творять дуже значний процент людности повітів. Процентові числа Українців і Поляків (в скобках) виносять в повітах: Грубешівським 55·7 (25·9), Томашівським 44·1 (41·1), Холмським 41·9 (27·6), Володавським 62·6 (14·8), Більським 55·5 (15·7), Константинівським 68·4 (14·2). Жиди складають по повітах 11—23% населення, Німці в Холмскім повіті 13%. У містах Українців доволі богато, в Грубешові навіть абсолютна більшість.

На Підляшші, в Городненській губернії (38.669 Км. кв., 2048 т. м.). Українці творять до 23% населення і займають повіти: Берестейський (64·4% Українців), Кобринський (79·6%), східню половину Більського (39·1%, зглядна більшість) з окраїнами Пружанського (7%), разом простір 14002 Км. кв. з 699.000 людности суцільної української території. З того є Українців 499.000 (71·4%), Жидів 115.000 (16·4%), Великоросів 45.000 (6·4%), Поляків 25.000 (3·6%), инших (головно Білорусинів 15.000 [2·2%]).

На Поліссі розріжнили ми, як відомо, дві етнографічні межі України: мінімальну й максімальну. Мінімальний етнографічний простір українського Полісся обіймає цілий Пинський і південну частину Мозирського повіту Минської губернії: 19.944 Км. кв., 470.000 населення, з того 356.000 Українців-Пинчуків (75·8%), 86.000 Жидів (18·3%), 13.000 Великоросів (2·8%), 11.000 Поляків (2·4%), 3000 (0·7%) инших. Максімальний простір українського Полісся обіймає цілі повіти Пинськ, Мозир, Річиця й Гомель т. є 46010 Км. кв., 1,307.000 населення, Українців 985.000 (75·4%), Жидів 203.000 (15·5%), Великоросів 96000 (7·3%), Поляків 21000 (1·6%), инших 2000 (0·1%).

Волинська губернія (71736 Км. кв., 4,189000 м.) належить в цілости до української території. Українці становлять тут 70·1% всего населення себто 2,936.000. Жиди 553.000 (13·2%), Поляки 260.000 (6·2%) Німці 239.000 (5·7%). инші, головно чеські кольоністи, 54000 (1·3%). Ріжниці між поодинокими повітами невеликі, Українців є: в Овруцькім 83·4%, Кремянецкім 80·7%, Ковельськім 78·5%, Заславськім 76·9%, Староконстантинівськім 76·9%, Острожськім 76·7%, Володимирсько-волинськім 72·1%, Дубенськім 68·2%, Новгородсько-волинськім 65·5%, Житомирськім 62·4%, Рівенськім 60·5%, Луцькім 57·1%. Головну примішку творять тут Жиди, процент котрих хитається по повітах від 10—16. Німецьких кольоністів найбільше в середній Волині (Луцьк 12%, Новгород 10·9%, Житомір

10·8%). Поляків найбільше в Луцькому повіті (9·7%), Рівенському (9·2%), Володимирському (8·2%); Великоросів у Житомірському (5·9%) і Луцькому (5·2%), Чехів у Дубенському (5·3%). Великороси, Жиди й Поляки живуть головно по містах, де всюди вони переважають Українців, за виїмком Кремянця. Німці й Чехи це хліборобські кольоністи по селах.

В Київській губернії (50957 Км. кв., 4,793.000 м.) творять Українці 79·2% населення себто 3,796.000. Жидів є 580.000 (12·1%), Великоросів 283.000 (5·9%), Поляків 91000 (1·9%), Німців 19000 (0·4%), инших 24000 (0·5%). По майже всіх повітах процент Українців переходить 80%. В Чигиринськім є їх 89·4%, в Канівськім 88·7%, Звенигородськім 88%, Таращанськім 87·6%, Уманськім 85·4%, Черкаськім 84·9%, Васильківськім 83·6%, Сквирськім 83·5%, Липовецькім 82%, Радомиськім 78·4%, Бердичівськім 67·1%, Київськім 56·2%. Останні низькі процентові числа виходять з поспільного числення міської людности, яка є переважно чужинецька. Головну чужу примішку становлять і в Київщині Жиди (Бердичівський повіт 23·1%, Липовецький 15%), Великороси (Київський 27·3%) і Поляки (п. Бердичів 5·8%). В Київі творять Українці більше чим 1/5 часть людности — тілько само, що Жиди і Поляки в купі. Абсолютну українську більшість мають міста: Васильків, Канів, Тараща, Звенигородка й Чигирин; в Бердичеві, Черкасах, Умані, Липівци, Сквирі й Радомишли переважають Жиди.

В Подільській губернії (42017 Км. кв., 4,057.000 м.) становлять Українці 80·2% населення, себто 3,254.000. Жидів є на Поділлі 495.000 (12·2%), Великоросів 134.000 (3·3%), Поляків 93000 (2·3%), Румунів 37000 (0·9%), инших 45000 (1·1%). Повітові проценти Українців хитаються дуже незначно (Гайсин 86·3%, Ямпіль 85·7%, Ушиця 84·6%, Літинь 83·1%, Брацлав 82·6%, Ольгопіль 81·6%, Летичів 80·8%, Могилів 80·5%, Камянець 79%, Проскурів 78·2%, Балта 76·9%, Винниця 74·5%). З подільських міст тільки менчі пр. Ольгопіль, Ямпіль, Ст. Ушиця, Хмельник мають українську більшість; в Гайсині, Винници, Літині і Барі Українців стількиж що Жидів; у Камянці, Балті, Брацлаві, Летичеві, Могилеві, Проскурові переважають Жиди. Жидівське населеннє розміщене досить рівномірно (від 10·4% в Гайсинськім, до 14·5% в Могилівськім повіті, переважно по містах), так само великоруське, яке тільки в Винницькім повіті доходить до 7·2%, звичайнож хитається від 1·8—4·1%. Поляків найбільше в Проскурівськім (6·4%) і Винницькім (5·1%) повіті, впрочім число їх хитається між 0·9% та 2·7%. Румунів є 2·9% в Ольгопільськім і 4·5% в Балтськім повіті.

В Херсонській губернії (70799 Км. кв., 3,745.000 м.) населеннє є нерівно більше мішане як у попередних трох. Українці становлять тут офіціяльно лише 53·5% населення, себто 2,003.000. Причину цего найдемо передівсім у великих містах Херсонщини, де переважають „русскіе“ та Жиди, а потім в численних кольоніях Молдаван, Болгарів, Німців. Число Великоросів виносить по переписі 1897. аж 21.1% (на 1914. р. 790.000) та його по критичнім розгляді треба обмежити до 408.000 (10·9%), причислюючи останок 382.000

до Українців, яких число зростає тим робом до 2,385.000, себто 63·7%. Жидів є в Херсонщині 442.000 (11·8%), Румунів 202.000 (5·4%), Німців 169.000 (4·5%), Поляків 41000 (1·1%), Болгарів 34000 (0·9%), инших 63000 (1·4%). Мимо всього творять Українці: в Олександрівськім повіті 85·1%, Єлисаветськім 66·1%, Херсонськім 55·1%, Ананіївськім 62%, отже абсолютну більшість, в Тираспільськім 33·3% (24·9% Молдаван) зглядну більшість. Тільки в однім одеськім повіті спадає процент Українців до 21·9%, а то в наслідок почислення разом повіту (де є Українців зглядна більшість 47%) й міста Одеси. Одеса, це правдива вавилонська вежа народів. Переважають „русскіе“ і Жиди, Українців дещо більше як одинайцята пайка, крім цего заступлені всі инші саме вичислені народи, до того є ще Греки, Французи, Англійці, Альбанці і т. д. В Миколаєві Українців ледви 1/13 пайка, в Херсоні 1/5 пайка, в Єлисаветі звиш 1/4. Абсолютну перевагу мають Українці над Москалями в Александрії, Ананієві, Бобринци, Вознесенську, Ольвіополи, Очакові, Бериславі, Дубосарах.

Огляд правобічної України закінчимо оглядом Бессарабії (45632 Км. кв., 2,657.000 м., з того 1,265.000 (47·6%) Румунів). Українці займають в Бессарабії суцільний простір 17213 Км. кв. з 1,020.000 населення. На цім просторі живе 426.000 (41·8%) Українців, 111.000 (10·9%) Великоросів (у 3/4 папєрових!), 193.000 (18·9%) Румунів, 102.000 (10%) Болгарів, 94000 (9·2%) Жидів, 62000 (6·1%) Німців, 27000 (2·6%) Туркотатарів, 5000 (0·5%) инших. Цей суцільний український простір у Бессарабії обіймає майже цілі повіти Хотинський і Акерманський та окраїни сумежних повітів, головно Ізмаїльского й Сороцького. Вся остання Бессарабія належить до суцільної території румунського народу. Абсолютну більшість творять Українці лише в Хотинськім повіті (55·3%), при 23·8% Молдаван і 15·6% Жидів. В Акерманськім повіті Українців 26·7%, Болгар 21·3%, Німців 16·3%, Молдаван 10·4%, Турків 3·9%. Українці сидять над морем і Дністром. В Ізмаїльськім повіті Українців 17% (Молдаван 47%, Болгар 11%, Турків 9%, Німців 3%). В Сорокськім повіті Українців також 17% (Молдаван 67%, Жидів 11%). В инших повітах Бессарабії Українців богато менче: в Білецькім 12%, Бендерськім 9%, Оргіївськім 6%, Кишинівськім лиш 2%. По містах мають всюди перевагу Жиди і „русскіе“. Абсолютну більшість мають Українці лиш в Акермані, зглядну в Ізмаїлі та Килії,

Огляд лівобічної України начнемо знов від пограничних областей, щоби потім перейти до чисто українських. В першу чергу піде Слобідська Україна. В Курщині (46456 Км. кв., 3,257.000 м.) займають Українці суцільну територію з простором 18029 Км. кв. і населеннєм 1,349.000. З того є 743.000 (55·1%) Українців, 599.000 (44·4%) Великоросів і 6000 (0·5%) инших. Ця територія обіймає майже цілі повіти: Путивльський (52·5% Українців), Грайворонський (58·8%), Новооскольський (51%), Білгородський, південну половину Суджанського (44%), південні части Рильського (33%), й Корочанського (35%) повіту. Крім цего є ще Українці більшими етнографічними півостровами й островами розміщені в Обоянськім (12%), Старооскольськім (9%) і Льговськім (5%) уїзді. Одинокими сусідами Укра-

їнців у Курщині є Великороси, вони поза своєю територією мешкають теж по містах тутешньої України. Однак є тут також чисто або переважно українські міста пр. Миропілле (98% Українців), Суджа (65%). Грайворон і Короча на половину українські.

В слідуючій Слобідській губернії — Воронїжчині (65895 Км. кв., 3,681.000 м.) займають Українці суцільну територію на півдні цеї губернії. Вона обіймає 31199 Км. кв. простору, 1,637.000 населення, з того 1,262.000 (77·1%) Українців, 371.000 (22·7%) Великоросів і 3000 (0·2%) инших. Ця територія обіймає цілі повіти Острогожський (90·3% Українців), Богучарський (81·8%), Бирюченський (70·2%) і майже цілий Валуйський (51·6%), крім цего половину Павловського (43%) і південні окраїни Бобровського (17%), Коротоякського (17%) і Новохоперського повіту (16%). Етнографічні острови є головно у Землянськім повіті (4%). Одинокі сусіди й тут Москалі. По містах вони теж всюди переважають, лише в Бирючі, Богучарі та Острогожську творять більшість Українці.

Слідуюча гранична область — Донського війська (146.606 Км. кв., 3,876.000.) показує подібні відносини розселеня Українців як Курщина чи Воронїжчина. Як там українські частини областей прилягали до сусідних суто українських земель Полтавщини чи Харківщини, так і українські частини Донщини безпосередно прилягають до чисто української Харківщини та Катеринославщини. Українці становлять в Донщині офіціяльно 28·1% населення, себто звиш 1,089.000 душ і займають мінімально 46000 Км. кв. простору. Населеннє на цім просторі, обнятім мінімальною етнографічною границею України, виносить 1,722.000, з того є Українців 986.000 (57·3%), Великоросів (низових і середних донських козаків) 618.000 (35·9%), Німців 37000 (2·2%), Вірмен 36000 (2·2%), Жидів 22000 (1·2%), инших 20000 (1·1%). Найгустійше сидять Українці в південних повітах: Таганрогськім (69%), Ростівськім (52%) і західній половині Донецького (40%), менче їх є в Черкаськім (23%) і Сальськім (31%). В першім Донськім (12%), другім Донськім (9%), Усть-Медведицькім (11%) і Хоперськім (7%) округах Українці живуть на висунених етнографічних півостровах і островах серед донських козаків. В Сальськім повіті зглядну більшість творять Кімлики (39%), впрочім всюди сусідами Донці. Загалом дані переписи 1897. року для Донщини дуже непевні. Сеж загально звісна річ, що т. н. низові донські козаки є властиво таки української народности. Коли причислимо їх до українського живла, дістанемо в Донщині максімальну українську область, якої границі визначено вище. Ця територія займає 84411 Км. кв. простору, 2,692.000 населення, з того Українців 2,070.000 (76·9%), Великоросів 436.000 (16·2%), Німців і Кімликів по 48000 (1·8%), Вірмен 43000 (1·6%), Жидів 22000 (0·8%), инших 25000 (0·9%). По містах Донщини Українців дуже небагато пр. в Ростові ледви 1/8 пайка. Тільки оден Озів переважно український.

З Донщиною сусідує Астраханщина, якої південно-західню окраїну ми вище зачислили до максімальної української території. Українська територія Астраханщини представляється в числах ось як: простору 55720 Км. кв., населення 173.000, Українців 121.000

(70%), Великоросів 9000 (5%), Киргізів 26000 (15%), Кімликів 17000 (10%). В Царівському повіті є навіть офіціяльно 38%, в Чорноярському 43% Українців.

Кубанщина (94903 Км. кв., 2,985.000 м.) має офіціяльно тільки зглядну більшість українську — 47·4% на 42·6% Великоросів, а 9% ріжних инших, головно дрібних кавказьких народів. Та ці числа мають дуже малу вартість. Уже в 70-тих роках минулого століття числив Чубинський 60% Українців на Кубанщині. Таксамо високо оцінював процент Українців О. Русов. Опираючись на ціх двох авторітетах і на окремих вивідах, числимо цілу Кубанщину до суцільної української території. Вона має 1,791.000 (60%) Українців, 895.000 (30%) Великоросів, 102.000 (3·4%) Кавказців, 81000 (2·7%) Туркотатарів, по 33000 (1·1%) Німців і Греків, 50000 (1·7%) инших. По переписі 1897. року мають повіти: Єйський 74% Українців, Темрюцький 75·2%, Катеринодарський 51·8% в Кавказському повіті Українців 47% — стількиж що „Русских", в Майкопському Українців 31%, Русских 58%, Черкесів 6%, Кабардинців 2%, в Лабинському Українців 20%, Русских 77%, в Баталпашинському Українців 28%, Русских 39%, Карачаївців 13%, Абхазів 5%, Кабардинців 4%. Ногайців 3%, Черкесів 2%.

В Ставропіяльській губернії (54309 Км, кв., 1,329.000 м.) становили Українці до 37% населення (по офіціяльній переписі 1897. р.). Та Чубинський і Русов числять їх тут 80% і всі инші інформації, зібрані мною 1916—22 р., велять їм уповні вірити й причислити цілу Ставропільщину до суцільної української території. Вона статистично виглядалаб ось як: Українців 1,063.000 (80%), Великоросів 159.000 (12%), Туркотатарів 58000 (4·4%), Кімликів 16000 (1·2)%, Німців 13000 (1%), Вірмен 8000 (0·6%), инших 11000 (0·8%).

Чорноморський округ (8338 Км. кв., 153.000 м.), хоч 1897. р. офіціяльно мав лише 16% Українців, можна нині зачислити в цілости навіть до мінімальної етнографічної території України. Від 1897 до 1914 число населення Чорноморщини майже потроїлося. Значно подавляюча більшість нових кольоністів були Українці. Вже в 1905 числив відомий етнограф Нечуй-Левицький в одній західній половині Чорноморщини 30000 Українців. Відносини 1914. року можуть оцінити ось як: Українців 92000 (60%), Великоросів 31000 (20%), Греків і Вірмен по 8000 (5%), Кавказців 5000 (3%), инших 9000 (7%).

В Терщині (72913 Км. кв., 1,261.000 м.) творили Українці (1897., офіціяльно) лише до пять процент населення, хоч Нечуй-Левичкий числив їх на 50% і від цього часу дуже богато українських кольоністів поселилося в Терщині. Мимо цього числимо тільки північну третину Терщини по Терек і Малку й то тільки до максімальної етнографічної території України. Ця територія по сирій оцінці числить 28147 Км. кв., 430.000 населення, 258.000 Українців (60%), 129.000 Великоросів (30%) 21000 Туркотатарів (5%), 9000 Німців (2%), 13000 инших (3%). Сусідами Українців у Терщині є крім Москалів Кабардинці, Татари, Осетини, Інгуші, Чеченці, Аваро-андійці, Кумики і Ногайці.

Найважнійшою граничною областю на півдні України є безперечно Таврія (60375 Км. кв., 2,059.000 м.). Українці становили 1897. р. офіціяльно зглядну більшість населення 42·2%, себто (1914) звиш 869.000 д. на 605.000 (27·9%) Москалів, 284.000 (13·8%) Татар, 111.000 (5·4%) Німців, 78000 (3·8%) Жидів, 142.000 (6·2%) инших, в тім до 3% Болгар, звиш 1% Вірмен і т. д. Абсолютну більшість творили Українці в повітах: Дніпровському (73·6%), Бердянському (58·8%) і Мелітопольському (54·9%), дуже значні меншости в Евпаторійськім (27%) і Перекопськім (24%) повіті, де Українці мешкають головно в північно-західній частині. Крім цего було записано Українців у Феодосійськім повіті 13%. Симферопольськім 10%, Ялтинськім 2%. Ці цифри переписі 1897. року мають дуже малу наукову вартість навіть на свій час. Ще менче вони підходять для 1914. року супроти великого напливу українського живла в межичасі до Таврії, зосібна до південної. На Криму навіть зглядна більшість вже в 1897. р. не належала Татарам (38·6%) супроти 41·5% Українців і (переважно паперових!) Великоросів. Основну масу кримської мозаїки народів творить таки українське живло й велить нам цілу Таврію з Кримом причислити до суцільної етнографічної території України. Чужі примішки до Українців творять у Таврії передівсім Великороси, що сидять головно по містах. В 1897. році було їх офіціяльно: 16% в Дніпровському, 32% в Мелітопольському, 18% у Бердянському, 24% у Перекопському, 17% у Евпаторійському повіті. Татари найгустійше сидять на півдні Криму (Ялтинський повіт 71%, Симферопольський 51%, Феодосійський 45%, Евпаторійський 40%, Перекопський 24%). Крім цего заслугують на увагу Німці кольоністи пр.: в Перекопськім повіті 24%, Евпаторійськім 12%, Бердянськім 8%, Мелітопольськім 5% і Болгари в Бердянськім повіті (10%). Подаю ці офіціяльні числа, хоч уже в 1914. році вони не були стійні, тим менче вони вартні нині. На 1914. р. оцінюю скількість Українців у Таврії на 65%, Великоросів на звиш 12%.

Остали нам ще до розглянення тільки суто українські лівобічні области: Катеринославщина, Харківщина, Полтавщина і Чернигівщина.

В Катеринославщині (63393 Км. кв., 3,456.000 м.) становлять Українці по офіціяльній статистиці 1897. р. 68·9% населення, себто (на 1914. р.) 2,381.000, Великороси 17·2% (594.000), Жиди 4·7% (162.000), Німці 3·8% (131.000), Туркотатари 1·2% (41000), Поляки 0·6% (21000), Румуни 0·4% (14000), инші 3·2% (111.000), з того Болгари 1·1% й Греки 2·1%. Ці цифри мають невелику наукову вартість, з осібна цифра Великоросів тут таксамо надто висока, як і в инших землях південної України. По моїй оцінці треба число Великоросів Катеринославщини обмежити до поверх 6%, натомісць число Українців збільшити до 80%. Деякі повіти Катеринославщини мають звиш 90% Українців пр.: Новомосковський 93·2%, Верхньодніпровський 90·3, инші менче: Александрівський 82·5%, Павлоградський 79·7%, найменче Катеринославський 55·7% (враз з містом рахований, 22·2% Великоросів, 13% Жидів, 5·8% Німців, 2·2% Поляків), і південно-східні повіти зі значною чужою кольонізацією: Бахмутський 58·2% (31·9% Великоросів), Славяносербський 50·5% (46·3% Мо-

скалів), Маріупільський 46·1% (19% Греків). Чужинці Катеринославщини живуть головно по містах, де переважають Українців значно. Пр. в Катеринославі Українці творили 1897. р. ледве 1/7 часть людности, зате в Александрівську, Верхнодніпровську, Новомосковську й Бахмуті переважають Москалів, у Славянську й Павлограді їм дорівнують.

В Харківщині (54493 Км. кв., 3,417.000 м.) Українці творять 80·6% населення, себто 2,754.000 при 605.000 (17·7%) Великоросів, 17000 (0'5%) Жидів, 14000 (0·4%) Німців, 7000 (0·2%) Поляків, 21000 (0·6%) инших. Наслідком доволі значної московської кольонізації, що розсілася островами серед нашого народа, деякі повіти мають значно менчий процент Українців (Харківський 54·9%, Зміївський 63·7%, Вовчанськиб 74·8%), як другі (пр. Старобільський 83·4%, Ізюмський 86·2%, Купянський 86·6%, Ахтирський 87·6%, Богодухівський 88·2%, Сумський 92%, Лебединський 95·3% Валківський 97·2%. Зате бачимо тут вперше цікаву появу, що у всіх повітових містах Харківщини мають перевагу Українці, а в Харкові становлять звиш 1/4 людности (1897).

Полтавщина (49804 Км. кв., 3,792.000 м.) може бути названа серцем України, бо наш нарід становить тут 93% (3,527.000) населення. Українське живло розміщене доволі рівномірно, бо хитання є лише між 80·3% в Кремінчуцькім та 98·7% в Зіньківськім повіті. Инші повіти мають Українців: Константиноград 86·1%, Полтава 88·2%, Ромен 93·5%, Переяслав 93·8%, Прилука 94·6%, Лубні 95%, Пирятин 95·2%, Золотоноша 95·6%, Лохвиця 95·8%, Хорол 96·6%, Гадяч 96·9%, Миргород 97·1%, Кобеляки 97·3%. Останок населення Полтавщини творять Великороси (99000 [2·6%]), Жиди 152.000 (4%), Німці й инші (по 8000 [0·2%]). Тут лежить і одинокий губернський город України, що має абсолютну українську більшість — Полтава. Всі повітові міста губернії мають теж українську більшість, з виїмком Кремінчука, де переважають Жиди.

Чернигівщина (52306 Км. кв., 3,132.000 м.) теж дуже чиста українська територія, бо має 85·6 %(2,681.000) української людности (по Русову й Ріттіху). З виїмком скрайно-північних повітів, які перепись 1897. року зазначила як неукраїнські: Суражського (що має 19% Українців, 67% Українців-Білорусів переходового діялєкту, 11% Москалів), Новозибківського (66% Українців, 30% Москалів, 2% переходових Білорусів) і Стародубського (75% Українців, 22% Москалів) усі инші повіти Чернигівщини суто українські з дуже високим відсотком української людности: (Чернигівський 86·2%, Городнянський 86·8%, Конотопський 90·9%, Новгородсіверський 91·1%, Глухівський 91·6%, Ніжинський 91·8%, Остерський 92·5, Борзенський 93·8%, Сосницький 94·2%, Козелецький 95·3%, Кролевецький 96·3%. Числа чужих народів виглядають у Чернигівщині ось як: Великоросів є 282.000 (9%), Жидів 153.000 (4·9%), Німців 12000 (0·4%), Поляків і инших по 3000 (0·1%). Також усі повітові міста з виїмком Новозибкова, Стародуба, Суража і Мглина мають українську беззглядну більшість, сам Чернигів зглядну.

На сім кінчимо огляд розміщення українського народу по його території. Зчисливши разом двайцять дві области мінімальної етнографічної території України дістанемо ось який образ: простір 905.000 Км. кв., населеннє 51,249.000, З того Українців 36,605.000 (71·3%), Великоросів 6,384.000 (12·5%), Жидів 3,884.000 (7.5%), Поляків 1,449.000 (2·8%), Німців 975.000 (1·9%), Туркотатарів 493.000 (0·9%), Румунів 479.000 (0·9%), Болгарів 196.000 (0·4%), Греків 140.000 (0·3%), Кавказців 112.000 (0·2%), Чехословаків 52000 (0·1%), Вірмен 52000 (0·1%), инших 428.000 (0·8%).

Максімальний етнографічний простір України представляється ось як: простір 1,056.000 Км. кв., населеннє 53,906.000; Українців 38,737.000 (71·7%), Великоросів 6,439.000 (12%), Жидів 4,035.000 (7·5%), Поляків 1,623.000 (3%), Німців 984.000 (1·8%), Туркотатарів 588.000 (1·1%), Румунів 479.000 (0·8%), Болгарів 196.000 (0·4%), Греків 140.000 (0·2%), Кавказців 112.000 (0·2%), Вірмен 59000 (0·1%), Чехословаків 52000 (0·1%), инших 462.000 (0·8%).

Ці числа доказуютп нам, що етнографічна територія України по просторі друга, по населенні третя поміж національними територіями Европи (по великоруській і німецкій).

Щоби означити загальну скількість Українців на земній кулі, мусимо до скількости Українців на їх суцільній території додати числа Українців по кольоніях і инших етнографічних островах та в діяспорі. Число іх (мінімальне) є в середній Европі 145000, в европейській Россії 421000, в степовій российській Азії 389000, на Сибірі 302000, на Зеленому Клині 500000, на Кавказі 30000, в Зєдинених Державах Північної Америки 750000, в Канаді 350000, в Бразилії і Арґентині до 100000, разом 2987000. Додавши се число до числа Українців на мінімальному і максімальному просторі етнографічної України, дістанемо для загального числа Українців на світі 39,592.000 зглядно 41,724.000 душ (1914). В кожнім разі кругла цифра 40 міліонів Українців (в 1914 р.) вповні відповідає вимогам наукової докладности.

Порівнуючи це число Українців з числом инших европейських народів, бачимо зі здивованнєм, що ми є що до численности четвертим по черзі народом Европи. Лише Німці, Великороси й Анґлійці перевисшають нас числом, Італійці дорівнують нам (і то не цілком, ледви по причисленню до них Лядінів, Фурлян, Ретороманів і Мальтійців). Всі ті великі народи Европи мають свої могутні держави, що рішають політичні й економічні судьби світа. Сорок міліоновий український нарід не то що не має власної самостійної держави, але і в тих державах, між котрі його розшматувала історична доля, ледви животіє, не маючи ніякого політичного ні економічного значіння. Серед славянських народів Українці занимають що до численности друге місце по Великоросах (яких є тільки двічі більше). А преціньже як їм ще дуже далеко до того значіння, яке мають народи чеський чи польський, не говорячи вже про сербський чи болгарський народці.

що кілька разів менчі від нашого народа числом! А як прямо недосяжним ідеалом є для нас Норвежці! Їх є не цілих півтретя миліона, в гарній але малородючій, холодній країні. А прецінь вони мають свою державу, котрої прапор шанують по усіх континентах і морях, їх фльота одна з найбільших на світі, їх просвіта і культура взагалі стоять на найвисшім ступени, їх енергія проторила відкриттє північного бігуна й відкрила полудневий та записала імя дрібного народця на віки в історії людства.

Про нас ледви зачинає тепер „довідуватись" світова наука, політика й публіцистика. Наша просвіта одна з наймарнійших в Европі, наша культура, наука, література, штука ставлять від віків завсігди тільки перші непевні кроки...

Правда, ні оден з великих народів Европи не зазнав ні в малій частині такого лихоліття як український нарід, якого раз у раз заливали кочові азійські повені, якому раз у раз ставали на груди щасливіщі сусіди. Та всетаки кожний безсторонний чужинець киває на нас головою.

Не пора нам тому дивитися з гордістю на наших сорок міліонів! Не пора уповати на чудесне пробудженнє сплячого велитня! Саме наведені порівнання показали нам наглядно, що число само про себе має дуже малу вартість для оцінки значіння народу. Число набирає вартости доперва тоді, коли його творять національно свідомі й національно культурні одиниці. З них треба зложити нарід, коли він має зайняти належне йому місце у великий сімї европейських націй, коли він має відограти цю велику ролю в світовій політиці й у світовім господарстві, яку йому обіцює його величина й велика вага його національної території.

Бсі наведені статистичні числа тільки в грубім приближенні відповідають нинішним відносинам. Від 1914. р., на який зредуковані всі ці числа, підпали всі українські землі видатному обезлюдненню від війни, революції, голоду й пошестей. Означити числами втрати, які понесло населеннє України, поки що майже не можливо. В кожнім разі скількість населення в 1926. р. мабуть не більша як у 1914., а дещо менча. На одній тільки Радянській Україні, що творить ледви половину суцільної території українського народу, ефективні втрати в населенні можна обчислити на 6—7 міліонів.

V. Густота населення України.

Густота населення етнографічної України переходить на мінімальній її території 56·5, на максімальній 51 душ на 1 Км. кв. Україна творить отже перехід між густо заселеними краями Західньої і Середньої Европи та рідко заселеною Східньою Европою.

Розміщеннє густоти населення по Україні показує широку полосу густого населення, що сягає приблизно здовж 51. рівнобіжника від Сяну аж поза Дніпро. В ній лежать ось які землі України: Галичина (густота 98·6 д. на 1 Км. кв.), Холмщина (80·2), Поділлє (96·5),

Київщина (94), Полтавщина (76), Курщина (74·8). По обох боках цеї полоси густішого населення йдуть дві рідше заселені. На півночі: Підляше (49·3), Волинь (58·4), Поліссє (мінімальне 23·5, максімальне (28·4), Чернигівщина (59·7), Харківщина (62·7), Вороніжчина (52·4). На півдні: Закарпаттє (38·7), Буковина (57·1), Бессарабія (59·3), Херсонщина (53·3), Катеринославщина (54·5), Таврія (34·1). Найрідше заселені південно східні окраїни: Кубанщина (31·4), Донщина (максімальна 31·9, мінімальна 37·7), Ставропільщина (24·5), Чорноморщина (18·3), Терщина (15·2), Астраханщина (3·1).

Ріжні поменчі повіти й округи цих земель України ріжняться також дуже сильно між собою що до густоти населення. Найгустійше заселений повіт України Черновецький (238·9), далі йдуть галицькі повіти: Станиславів 190·2, Перемишль 165·1, Коломия 161·9 і по одному повіті Київщини й Харківщини — Київ 158·4, Харків 154·3. Ця велика густота спричинена разом численими великими містами цих усіх повітів. Дійсно найгустійше заселеним являється на всій Україні Снятинський повіт (149). Дуже густо заселені (повище 100) повіти: Львівський замійський 136·3, Кіцманський 131·6, Печеніжинський 131·6, Товмацький 129·7, Стрийський 127·8, Дрогобицпкий 125·7, Тернопільський 124·8, Подільсько-Камянецький 122·1, Городенський 120, Бучацький 119·6, Теребовельський 117·9, Самбірський 116·9, Винницький 116·1, Проскурівський 114·2, Рогатинський 113·3, Руденський 112·8, Бердичівський 112·4, Чортківський і Гусятинський по 112·1, Мостиський 110·9. Могилівський 109·5, Заліщицький 106·9, Борщівський 106·7, Скалатський 106·1, Вашківський 105·1, Канівський 104.6, Брацлавський 104·1, Ушицький і Заставненський по 103·8, Староконстантинівський 103·4, Хотинський 102·9, Грубешівський 102·7, Черкаський і Бобрецький по 102·5, Золочівський 101·5. Переважна часть повітів Галичини, Поділля, Київщини, Полтавщини, Волині, враз з Одеським, Катеринославським і Ростівським повітом південної України мала густоту 75—100, инші хиталися між 50—75. Переважна часть повітів південної України мала густоту 30—50, Мозирський, Дніпровський і Евпаторійський повіт хиталися між 10—20, Перекопський мав 11, а Сальський 6 душ на 1 Км. кв. Так само понизше 20, навіть 10 спадають области найвищих частин Кавказу і Карпат. Найрідше заселені пустинні степи над Каспієм.

Вже цей короткий розгляд доказує нам, що Україна має в царині густоти населення своє питоме типове обличчє. На значних просторах густота населення доходить до середної густоти Німеччини й Італії й значно перевищає густоту населення Франції. При тім бачимо, що розвиток лучби, торговлі та промислу на Україні має тільки дуже малу вагу для густоти її населення. Україна є ще на тій первісній точці розвитку, де густоту обусловлює давність заселення і потрохи родючість землі. Галичина, Київщина, Поділлє з їхнім так не значним промислом і торговлею є дотеперь центрами згущення людности України, коли не будемо рахувати штучно витворених густот округів, що мають у своїм обсязі великі міста. Давня історія України до нині впливає на розміщеннє густоти її населення. Колишні черенні области давної київської й галицько-володимирської держави є до

нині найгустіще заселені, південні й східні окраїни, що найбільше потерпіли від 500 літнього татарського лихоліття, найрідше. Томуто Галичина, поміж землями України одна з найбідніщих, з мало розвитим промислом і торговлею, є на всю Україну найгустіще заселена.

Так само велику первісність і неподібність до західньоевропейських обставин зраджує відношеннє сільського до міського населення України. Тільки дуже малий відсоток населення України мешкає по містах, а навіть місточках. В Галичині (1900) жило в селитьбах людніщих як 5000 душ тільки 14·5% населення, колиж візьмем під увагу міста повище 10000 м. то тільки 9·5%. Подібні відносини панують і в останній Україні. Рідко де перевисшає міське населеннє 10%, звичайно держиться навіть нище цеї міри прикметної і для всеї Східної Европи. Поділлє має міського населення 7·9%, Волинь 7·3%, Чернигівщина 8·5%, Полтавщина 9·7%, Кубанщина 11%, Катеринославщина 12·1%, Київщина 15·4%, Харківщина 15·2%, Холмщина і Підляше 20%. Лише недавно заселені простори південної України з їх великими містами мають великі проценти міського населення: Таврія 22%, Херсонщина 27·9%; середно для черенних земель України 13·6%, (на теперішній Радянській Україні 17·8%) причім до міст зачислено багато селитьб, які не є містами в европейському й ґеоґрафічному розумінні. Населеннє дійсних міст України недоходило 1914. р. навіть до 10%. Що правда має цей малий процент міського населення й свою добру сторону, бо в містах, з осібна східноевропейських, люде дуже деґенеруються й миршавіють, так що в западній Европі тепер добре собі голову ломлять, якбито спинити наплив до міст і обезлюдненнє сіл — але заразом дає він образ загально низької культури на Україні. Ще яркійше виступить ця обставина, коли згадаємо, що лише в одній Галичині мешкає в містах і місточках над 14% українського населення краю. В Харківщині мешкає по містах лиш 10% всіх Українців ґубернії, в Херсонщині 9%, Кубанщині 8%, Чернигівщині 7%, Полтавщині 6%, Таврії 5%, Київщині і Катеринославщині звиш 4%, на Поділлю 3%, на Волині 2%; середньо в черенних землях України 5·6%. Правда, статистика спеціяльно що до міст, для Українців всюди дуже неприхильно роблена, але виразно вказує, що саме огнища культури та економічного життя, якими повинні бути міста, полишило українське населеннє на поталу чужинцям. Коли український нарід хоче добитись ліпшої будуччини, мусить здобути для себе міста. Це не трудна річ, бо міське населеннє, не здібне до природного приросту, держиться лишень припливом сільського населення з околиці. Вона ціла українська, тож при зрості національної свідомости у простолюдина всі міста на Україні можуть дуже швидко стати таксамо українськими, як німецькі колись міста Чехії стали чеськими.

З огляду на густоту населення й її розміщеннє ріжниться Україна дуже видатно від країв Західньої й Середньої Европи. Та ріжниться вона теж і від останніх країв Східньої Европи. Ріжниця полягає тут на в двоє (на загал) більшій густоті населення України. Давна европейська Россія мала 1914. р. тільки 25·9 густоти, вже по причисленні до неї України. По відчисленні України остане для останньої Східньої Европи цифра для густоти населення ледви 13.

VI. Український нарід як антропоґеоґрафічна одиниця.

Загальні замітки.

Для кожного свідомого Українця нема найменчого сумніву, що український нарід є окремим народом, рівнорядним з другими европейськими народами. Навіть зі сусідними славянськими народами: Поляками, Словаками, Білорусинами і Москалями не лучать Українців як нарід ніякі тіснійші звязи крім спільного славянського походження. Длятого мусить український нарід бути уважаний окремою антропоґеоґрафічною одиницею, яка має повні права на рівноправність і самостійний розвиток між усіма иншими народами світу.

Отсе загальне пересвідченнє у всіх свідомих Українців дає їм найвиразніше і безсумнівне право уважати свій нарід самостійним народом. Це почуттє національної окремішности, що жило в инших формах і розмірах протягом довгих століть, спалахнуло ярким полумям в XX. віці і дуже швидко і постійно зростає, момо всяких внутрішних чи внішних перепон. Українці доказали, що хочуть бути окремим народом і мати свою окрему національну державу. Цю всенародну волю треба вважати головною остоєю самостійности української нації. З нею без найменчого сумніву повинна числитися і політика і наука.

До тепер на жаль ні одна ні друга з цею всенароднею волею Українців як слід не числилась.

Причин цьому доволі.

Вже при обговорюванню України як самостійної природної одиниці я мав нагоду зазначити, що фізично ґеоґрафічні одиниці широкопростірної й одноманітної Східньої Европи, з легко зрозумілих причин, не можуть являтись так добре обмеженими і виіндівідуалізованими, як аналоґічні одиниці країв Західньої чи Середньої Европи. Те саме дотичить і антропоґеоґрафічних одиниць у Східній Европі. Тільки що в безпорівнання більшій мірі.

Антропоґеоґрафія Східньої Европи ще так мало знана, так мало й хибно розроблена вітка ґеоґрафічної науки, що навіть такі великі антропоґеоґрафи як Рацель, Кірхгофф, Геттнер, Брюн і т. и. оцінювали антропоґеоґрафічні відносини Східньої Европи переважно цілком фальшиво. Щож і казати про менчих адептів землезнання! А вже про політиків і публіцистів!

Для цього так поширеного незнання антропоґеоґрафії Східньої Европи є богато причин. Перша причина це загально *невелика сума знання*, яку дотеперішні досліди вспіли добути на цій царині. Друга це дивна *недостача інтересу* до Східньої Европи в учених серед найбільш культурних народів світу; Англьосаксів, Німців, Французів і т. п. Кілько то груботомових книжок вони написали про ріжні екзотичні народи й народці, а тут ні оден зі східньоевропейських народів не має своєї моноґрафії, хочби й куценької! Третя причина низького стану антропоґеоґрафії Східньої Европи це *мале поширенне східноевропейських мов* серед повнокультурних народів Заходу, яке не дозваляє їм сягнути як слід до наукових джерел.

А навіть коли й дехто тамошній має спромогу їх використувати, стає йому на перешкоді четверта причина: кількітативна перевага російської й польської наукової й публіцистичної літератури над иншими східньоевропейськими. Через те критика джерел дуже трудна й фактично зводиться до абсурду.

Та найважніща причина низького стану антропоґеоґрафії Східньої Европи лежить у самому її предметі. Східньоевропейський гурт народів є в своїм єстві й розвитковому ході так дуже відмінний від гурту народів Середньої й Західньої Европи, що антропоґеоґрафічні закони й методи, які (наскільки дотичать культурних народів) збудовані на західньоевропейських відносинах, у Східній Европі вповні недописують. Виступає тут у антропоґеоґрафії подібна трудність як ця, що виступила свого часу в ґеольоґії, коли вона зі самим знанням европейської стратіґрафії хотіла досліджутати Південну Африку чи Індію. Ґеольоґи, яко природописці швидко дали собі раду. Антропоґеоґрафи, що думають переважно катеґоріями гуманістичних наук, розгубилися в хибних поглядах і фальшивих загальниках.

Не диво тому, що антропоґеоґрафічну одиницю України довелося ставити аж у XX-ому столітті й до тепер ця одиниця що йно тільки в стислій науці сяк так поставлена. Ще довго мабуть прийдеться підіждати, заки вона буде таксамо загально признана як пр. хочби Польща чи Чехословаччина.

Всі саме наведені причини незнання антропоґеоґрафії Східної Европи дотичать у повній мірі антропоґеоґрафії України. Вона є майже цілком не розроблена. В переважній скількости ділянок антропоґеоґрафії України нема ні одної друкованої стрічки! Інтересу до українського народу на Заході є ще менче, як до инших антропоґеоґрафічних одиниць Сходу Европи. Української мови сливе ніхто на Заході не знає. Не дивниця тому, що майже вся ця невелика сума знання, яку має Захід про українську землю й український нарід, походить від польських і московських джерел. Вона є тільки більше чи менче вірним, більше чи менче критичним зістовленнєм польських і московських поглядів на антропоґеоґрафічні відносини України.

Ці погляди не є безсторонні й тому не можуть мати претенсії на наукову вартість. Вони є в найтіснішім звязку з державними ідеями єдиної неділимої Россії й великої Польщі від моря до моря. Погляди великоруських учених, публіцистів і т. и. вважають цілу Східню Европу просто російською, польські погляди значну її часть просто польською. Оба ці погляди хибні та вони мають одну дуже добру прикмету: простоти. При малій сумі знання про Східню Европу серед західних Европейців, при малім інтересі до неї, були ці погляди і є до тепер дуже вигідні й легкі до запамятання. Томуто ці „узагальнюючі“ й „обєдинюючі“ погляди легко прийнялись і до тепер панують на Заході Европи. З осібна вміло ведена під час великої війни й після неї пропаґандистична робота польських і російських публіцистів і політиків дуже причинилася до затемнення ба й цілковитого перекручення наукової правди про антропоґеоґрафічні відносини Східної Европи. На жаль тогочасна українська пропаґанда була дивно вбога і нездарна.

Погляди польських і московських учених і публіцистів годяться між собою в одному кличі: Нема ніякої Украни, нема ніяких Українців, є тільки Польща й Россія, тільки польська й російська нація.

Ця повна згідність громадської думки двох народів, яких держави боролись цілі століття за верховладу в Східній Европі, є легко зрозуміла. Україна це споконвіку природними скарбами найбільш богата країна Східної Европи, її нарід другий по величині, українське питанне в кожній державі, що панує в Східній Европі, мусить бути найважнішим житєвим питаннєм. А український нарід був півтисячлітнім татарським лихоліттєм і чужинецькою кормигою так ослаблений, що обом щасливіщим сусідським народам видалося легкою річчю заперечити навіть істнуванне українського народу, а тим часом зупиновати його розвиток і його на користь власного народу винародовити.

Поляки, по втраті самостійности своєї вітчини, докладали геройських зусиль, щоби оружними повстаннями вибороти собі знов независиму Польщу. Мимо неудач не понехували своїх мрій про відбудованнє вітчини аж до хвилі їх сповнення 1918. р. А все мали на думці відбудовати Польщу не в її етнографічних а в давних історичних, границях, від Балтійського моря по Чорне. Тому то географічне поняттє Польщі навіть у найбільш скромних польских географів обіймало, не числячи цілої Литви й Білорусі, також сливе всі українські землі правобіч Дніпра.

І тут виринула дуже вчасно „українська квестія". Як погодити таке поняттє Польщі з антропогеографічним чи хочби й етнографічним поняттєм України?

Первісне розвязанне цеї квестії виглядало дуже легке. Польські учені й політики XIX. віку просто констатували, що Українці це лише часть польського народу, що їх мова є діялєктом польської мови і лише віра та деякі звичаї, пісні то що ділять Українців від чистокровних Поляків. Окремі звичаї, обряди, пісні ба й мова можуть остати простолюдинови і на дальше, таксамо український інтеліґент може в приватнім життю уживати своєї мови чи там инакше акцентувати своє українське походженнє. Але він повинен бути Поляком в своїх політичних почуваннях, в своїй культурі та літературній мові. Бож українська мова це лише хлопська мова, діялєкт олної частини польського хлопства, української культури нема!

Ця польська розвязка українського питання виходила від ідеї польської великодержавности. Мимо цего, що історичний розвиток національних відносин у Східній Европі вже в другій половині XIX. віка показав повну нестійність цего погляду, то всетаки він дотепер панує майже неподільно серед польської інтеліґенції. Учені й невчені думають, що український народ повинен стати тільки погноєм для зросту польської державної ідеї й культури. Польська державність, відбудована в 1918. р. почала відразу переводити цей погляд у дійсність.

Польська розвязка українського питання була для розвитку українського народу не дуже небезпечна. Що Українці не є ніяким племенем польськогк народу, було ясне кожному Українцеві вже від X. віку, себто від початків історичних польско українських зносин.

У простолюддя було почуттє національної окремішности завсігди дуже живе й сильне. З інтеліґентів вірили в польську розвязку тільки ці спольонізовані й аристократично настроєні Українці, які брали участь у польських тайних орґанізаціях і повстаннях. Польонізація, кяа в XVI., XVII. і XVIII. століттях взяла стілько жертв серед вищих шарів українського народу, в XIX. віці сильно ослабла й в останньому пятьдесятьлітті мала тільки поглядно невеликі успіхи. І то мимо цього, що Західня Україна є до нині під значним польським впливом.

Далеко небезпечніша була для українського народу друга розвязка української „проблєми“ — московська. Она виходить таксамо як польська від державної ідеї, „єдиної неділимої Россії“, одинокої правної спадкоємниці держави Володимира Великого. Вже московські великі князі вважають себе правними наслідниками київських великих князів і заявляють від кінця XV. віку свої виключні права до всіх земель, що колись належали до староруської київської держави. Довгі три століття витревало стремлять московські царі до здобуття цих земель на польско-литовській державі, кожду війну з нею зачинають і кінчать во імя ідеї „собирання русских земель“. Для улегчення цеї великої цілі почала вже від часів Петра Великого поволі творитись теорія єдиньства „русскаго народа“.

Опираючись на державній традиції давної руської держави, котрої правним наслідником має бути россійська держава, голосить ця теорія, що усі три східно-славянські народи, себто московський, український і білоруський це тільки три головні племена одного неділимого „русскаго народа“, яких мови ріжняться між собою тільки діялєктично. Спільна „русска“ літературна мова вяже — мовляв — усі ці племена в одну цілість, раса, обичай, історія, політичні й суспільні змагання, культура є — мовляв — спільні усім трьом „ріжновидностям“ русского народу. Україна, Українець це просто тільки льокальні назви. Та вони заносять національним і політичним сепаратизмом і є тому небезпечні й недопустимі.

Ця теорія єдинства русского народа творить від більше як двісті років основу політики російської держави і нації супроти української державности й української нації. Ця політика старається український нарід спинити в його розвитку й перемінити його на сиру, етноґрафічну масу, яка має спровола винародовлятись і тим причинюватись до зросту сили й політичної експанзії російської держави.

Російська обєдинительна теорія принесла величезні шкоди, так антропоґеоґрафічному знанню як українському народови. Перші назвавбим внішними, другі внутрішними, (вийшлими з її практичного примінювання російським урядом і народом).

Внутрішні шкоди російської обєдинительної теорії були для українського селянства доволі незначні. Український селянин відчуває свою національну окремішність супроти Москаля може ще сильніще як супроти Поляка. Етнольоґічна культура українського селянина настільки вища від великоруської, що Українець селянин згірдно дивиться на малокультурного „кацапа“. Це, так сказати етноґрафічне

почуттє окремішності, має наш люд всюди, чи на суто українській території, чи на найдальших сибірських і туркестанських кольоніях. Це почуттє і є головною причиною великої відпорности українського люду проти руссіфікації. Лише мала частина т. н. сільської аристократії пр. вислужені вояки, старшини і писарі, бувші міські робітники і т. д., що дещо підівчились московської мови, стараються говорити по „благородному“ і удавати „русских“. Вся остання масса українського сільського населення ставиться до російської мови й обичаю неприхильно й держиться вперто своєї національної окремішности. Її головним виразником є попри мову, своєрідна дуже висока етнольоґічна культура, про котру говоритимемо в одній із слідуючих глав цеї книжки.

Богато гірше стоїть справа серед міського пролєтаріяту. Втративши звязь зі селом і опинившись у зросійщених міських центрах, український міський пролєтаріят дуже швидко й сильно винародовлюється, так що в обсязі російського культурного впливу міські пролєтарі, що залишились Українцями, є майже етноґрафічними феноменами.

Значно краще стоїть справа з передміщанством і міщанством дрібних міст і місточок. Воно ще переважно задержало своє українське обличчє. Інтеліґенція, в осібна від революції 1905. і 1917. зробила величезні поступи в самоукраїнізації, та на жаль тільки в малій мірі вспіла скинути зі себе російський культурний покіст.

Російська обєдинительна теорія найшла приклонників теж серед ціх Українців, що жили поза межами давної Россії: в Галичині, на Буковині й на Закарпатті. Вона потворила там т. н. старорускі й „москвофільські“ партії з їхнім „язичієм“, „тисячлітньою етимолоґическою“ правописсю, пропаґандою російського православія і т. и. Перейняті цею теорією москвофільські інтеліґенти вспіли своєю рухливою агітацією поширити свої погляди навіть серед селянських мас.

Ще богато важніщі є внішні шкоди, які українська національна ідея терпить від обєдинителів. Вони моглиби декому видаватись маловажними, однак так на жаль не є. Ці внішні шкоди дадуться зібрати в однім висказі: Наслідком безподільного нанования російської обєдинительної теорії в ґеоґрафії, статистиці, історії Східньої Европи цівілізований світ не знає, що є в Европі велика ґеоґрафічна одиниця, що зоветься Україна, і що на ній живе самостійний, сорок міліоновий народ, що зоветься Українці.

Правда в останніх роках появляються в чужих часописях: анґлійських, французських, німецьких і т. д. статті про Україну й Українство, писані авторами, що ліпше чи гірше обзнакомлені з українскими справами. Однак статті в дневниках і місячниках це все ефемерні появи, що читаються або й ні і тривкого значіння не мають. Ледви час від часу політичні круги, коли їм треба, заінтересуються цею чи тою статтею про українське питаннє. Наукові круги того роду публіцистику мусять з конечности нехтувати, бо вона звичайно основана на мутних джерелах або хоч добрих та неуміло використаних, так що сторонньому зерно від полови відріжнити трудно. Мо-

лода українська наука ще не спромоглася на стисло научне спрецізованнє українського народу яко самостійної одиниці між иншими славянськими народами Европи. Лише з історичного огляду окремішне становище українського народу серед сусідних є дещо краще зазначене, завдяки Костомарову, Антоновичу, Грушевському і иншим. На язиковім, антропольоґічнім, етнольоґічнім, етноґрафічнім полі є що правда багато роботи, зробленої і чужими і своїми, але систематичного представлення українського народу яко самостійної цілости з огляду на ці галузи наук дотепер нема. З антропоґеґрафічного боку першу пробу становила моя Коротка Геоґрафія України I. II. 1910/14.

До того майже всі дотичні праці появлялись виключно в українській і російській мові, недоступній для подавляючої більшості европейського ученого світа. З тих причин світова наука мусить поки що опиратись на т. ск. урядових поглядах. Офіціяльна російська геоґрафічна наука признає Українців лиш одним з трох племен „единаго русскаго народа". Офіціяльна московська статистика подає це світови. Томуто й світова геоґрафічна наука: англійська, німецька, француська і т. д. числить Українців звичайно просто до Росіян. Уживані чужими ученими терміни Kleinrussen, Petits Russes, Little Russians не означають окремого народу а лиш одно племя російського народу. У всіх загальних енціклопедіях і лєксіконах, у всіх підручниках геоґрафії й статистики фіґурують Українці яко частина „русскаго" народу. Доперва в останних роках починає пиняво свитати і в европейській науці.

Давних австро-угорських Українців, котрих тутешня статистика числила як окремий нарід „Рутенів", уважаеться в широкім світі часто теж частиною „русских" лише католицькою по вірі або що цікавійше зівсім окремим 4 мілионовим народцем: „Ruthenen" відмінним від Russen і Kleinrussen.

Наслідки того непризнання Українців в науковім світі окремим народом є для них дуже прикрі. Кожний важнійший політичний чи культурний їх виступ не має по широкім світі належного зрозуміння.

Чого хочуть ці люде зі своєю борбою проти офіціяльної России, обрусительної політики и т. д? подумав кожен образований Европеєць XIX. віку. І поясняв це політичними, суспільними, економічними причинами а ніколи національно-культурними, чи пак національно-політичними Бо не знав, що тут бореться великий самостійний нарід за національні права і власну державність а не якась політична чи суспільна партія за значіннє в державі. Борба колишніх австрійських Українців проти уряду і Поляків була мало що менче незрозуміла для посторонних як змагання колишніх російських Українців. Найбільше незрозумілою являлася і тут борба Українців з москвофілством. Її довгі часи уважали нещирою ба навіть неістнуючою і це мабудь було причиною оцих виїмкових законів, якими загороджено австрійським Українцям дорогу до нормального політичного і культурного розвитку.

Цілком не краще стояла справа, колн 1917. і 1918. наслідком революції в Россії й розпаду Австрії уконституувалась українська

державність. Національного підкладу цеї державности в західній Европі не вміли й не хотіли розуміти. І знов шукано в цілій українській проблємі (не без нашої власної вини!) переважно соціяльних, економічних, територіяльних и т. п. основ а не як слід було національних. Не дивно. що симпатії для української держави було на заході дуже мало, антіпатії богато.

Вже з цего короткого огляду могли ми пізнати, які великі трудности зустрічають Українці в своїх змаганнях поставити свою націю як рівновартний чинник серед инших народів Европи. Політично й культурно сильніщі сусіди не тільки через винародовлюваннє Українців розривають їх між себе, але й заперечують Українцям права істнования яко самостійний нарід. Проти ціх забірних змагань бореться зі всіх сил нечисленна й ще не вироблена як слід українська інтеліґенція, півсвідомо підпирана величезною, сірою масою українського люду. Національна свідомість, почуттє самостійности українського народу серед сусідних, змагання до національної державности є основою цих ідей, за котрі ведеться борба. Але на жаль національна свідомість Українців інтеліґентів спочиває звичайно на дуже нетривких основах. Український простолюдин далеко краще (по свому) відчуває окремішність свого народу і, заховуючи свої національні питоменности навіть на найдальших і найбільш розкинених кольоніях, у найбільше чужому середовищі, дав привід до знаної російської пословиці: „Хохолъ вездѣ хохолъ".

Для інтеліґента оттаке етноґрафічне почуттє національної окремішности рішучо не вистарчає. Не вистарчає тепер сказати: я Українець, бо відчуваю свою окремішність від Поляків, Білорусів, Москалів, Словаків, Румунів, Угрів і т. д., бо хочу бути Українцем, бо мені дорога українська мова, пісня, історична традиція. Вистарчалоб так сказати для Німця, Француза, Англійця, Москаля чи Поляка, що має свою державу, котрому ніхто в світі не може сказати: твоєї народности нема! вона не є самостійна! ти сам в дійсности належиш до иншої народности! Українець є в тім положенню, що його сусіди чужинці не хочуть признати самостійности й окремішности його рідного народу. І томуто є обовязком кожного інтеліґентного свідомого Українця добути собі настілько відомостей з українознавства, щоби могти науково уґрунтовати свої погляди на самостійність і окремішність українського народу і стійність української національної ідеї, щоби засувати собі, як слід поступати кожній українській одиниці, щоби розвинути українську національну культуру й добути українську національну державу, щоби могти кожному ворогови української національної ідеї на його нестійні, фантастичні закиди відповісти поважними науковими арґументами. До цего не вистарчать відомости з історії, літератури, фолькльору, Так тісно понимане українознавство не має вартости в нинішнім віці. Нинішне українознавство мусить бути в рівній мірі оперте на природознавстві, ґеоґрафії, антропольоґії, етнольоґії, бо инакше таксамо буде з огляду на світову науку безплідне як було дотепер.

Справа самостійности й окремішности українського народу це одна з найважніщих проблєм антропоґеоґрафії Східної Европи. По-

зитивне рішеннє цеї проблєми ставляє Україну як самостійну антропоґеоґрафічну одиницю серед инших країв Сходу Европи. Неґативне рішеннє приневолилоб нас шукати на антропоґеоґрафічному полі якоїсь иншої однини, яку оправдувалаб физично-ґеоґрафічна суцільність і єдність українських земель.

Це останнє безумовно абсурд. Сучасна наука катеґорично велить нам вважати український нарід самостійним і окремішним народом серед инших народів Східної Европи. Розглянемо йоґо єство в слідуючих главах цеї книжки.

VII. Антропольоґічні знамена українського народу.

Самостійним народом або нацією зове нинішна біольоґічна ґеоґрафія (зглядно її вітка: антропоґеоґрафія) самостійну відміну породи Homo Sapiens, себто велику ґрупу людства, що має певні своєрідні прикмети, котрі вяжуть її членів в одну цілість. Є це передівсім власна територія, спільні питомі антропольоґічні прикмети, спільна мова, спілпні історичні традиції, спільні політичні змагання, в загалі спільна питома культура і культурні стремління. Державна самостійність є важною прикметою нації, однак вона не конечна. Політичні заверюхи й суспільні землетруси можуть і найбільші народи на довший чи коротший час позбавити власної державности. Бувало таке з німецькою, італійською, польською, чеською і т. п. нацією. Таке бувало теж і з українською. У неї все була й є величезна, суцільна територія. богата усякими підоймами економічного і суспільного розвитку, у неї питома антропольоґічна расовість, у неї окрема мова, рівнорядна иншим великим славянським мовам, у неї спільні й одноцільні історичні традиції й одностайні змагання до власної державности на своїй рідній землі, у неї є дуже стара, висока, рідна культура у простолюддя і твориться та розвивається надійно питома культура серед інтеліґенції. Етнольоґічні прикмети української нації серед сусідних народів дсже виразно зазначені, етнольоґічне життє дуже богате і зовсім відмінне від такогож життя сусідних народів. А хоч некорисне ґеоґрафічне положеннє на границі між культурою Европи і кочевим варварством Азії завчасу позбавили в татарськім лихоліттю українську націю її питомої держави, хоч пізніщі історичні злидні позволили лише на коротке спалахненнє самостійного державного життя в XVII. і XX. столітті, то все таки Українці потрафили удержати свою національну окремішність і витворити свою питому культуру. Тим дали вони найліпший доказ, що поняття: нація і держава не потрібують покриватись, що нація означає своєрідну природну й культурну єдність, котрої не може здоптати ніяка тиранія, навіть як її удасться зірвати народови панцир державности. Чим сильніще є у такої недержавної нації почуттє посполь-ности і чим сильніща воля до спільного життя, тим успішніще вона боротись буде за свою самостійну національну державу.

Впрочім антропоґеоґрафія не оглядається на теорії і дефініції народа, голошені з катедр державного права чи зі сторінок хочби

найповажніщих політичних і соціольоґічних творів. Антропоґеоґрафія питає народи самі о їх єство і творбу.

Сміло тому розглядаймо прикмети Українців яко самостійної нації.

Першу головну ціху самостійного народу — одноцільну територію посідає український нарід безсумнівно. Терріторія, ним заселена, більша від терріторії якої небудь европейської великої держави з виїмком одної Россії. Вона два рази більша як Німеччина чи Франція, звиш тричі більша як Анґлія чи Італія. Україна найбільш родючий край Европи, не остає теж позаду за иншими в мінеральних богатствах. Підойм промислу має українська терріторія богато. Так само дуже гарні завдатки на дуже знатне колись становище в світовій торговлі й лучбі. Українській терріторії присвячена ціла перша частина нашої книжки, про відносини української землі до українського народу будемо говорити в дальших главах цеї другої частини.

Терріторія, себто питома рідна земля є першою умовою й основою істнования самостійного народа — нації. Навіть Жиди, розсипавшись ще в старину зі своєї вітчини по цілім світі і втративши свою землю, тепер, коли національний рух (т. н. сіонізм) обхопив їх сильніще, конче стараються прийти знов до своєї колишньої землі, щоби там заснувати свою самостійну державу. Це найліпший доказ, як конечною підставою істнування для кожного народу є суцільна терріторія.

Другою головною ціхою самостійного народу є його окремі антропольоґічні прикмети. Вони полягають на тих сповидно дрібних відмінах загальної будови тіла отже: зросту, обєму грудей, довжини рук і ніг, будови черепа й кістяка загалом, лиця, носа, краски шкіри, волосся, очей і инших відмінах, які замічаємо і в буденнім життю, зустрічаючи представників чужих народів.

Як витворились ті дрібні ріжниці в будові тіла, що ріжнять між собою народи, як витворились великі ріжніці, що ріжнять між собою раси? На це не дала до тепер наука вичерпуючої відповіди, однак уже від кількадесятьох літ вона знає дорогу, котрою можна дійти до розвязання цего питання. Цю дорогу вказує їй теорія еволюції в розвитку орґанічних єств. Дідичність і приміненнє, мутація, менделізація і т. д. не лишень витворювали протягом ґеольоґічних ер щораз то нові ростинні і зьвіринні породи але протягом поглядно короткого віку людства на землі вспіли положити на нім незатерті пятна. Великі раси людства: т. н. біла або атлянтийська, монґольська, полярна, маляйська, американська, ріжні чорні раси (Неґри, Австральці, Папуаси і т. д.) повстали без сумніву вже в дуже давну давнину, на богато тисячліть перед початками історії. Спричинили їх творбу передусім ґеоґрафічні чинники. Моря, пустині, гори повідділювали поодинокі великі ґрупи давного людства і виключаючи мішаннє з чужими елєментами, пособляли дідиченню а тим самим і розвиткови ріжних спеціяльних тілесних прикмет через безконечний ряд ґенерацій. А витворювалися ці тілесні прикмети під впливом окружаючої природи. Ми є що правда доперва в початках дослідів над впливами ґеоґрафічних відносин на чоловіка. Та прецінь маємо

вже стілько певних даних, що можемо без обиняків сказати, що ґеоґрафічне положенне, відносини моря до суші, прямова будова і ґеольоґічний склад, гидрольоґічні відвосини, клімат, рістня і зьвірня кожного краю множеством невидимих та глибоко сягаючих звязей сполучені з людством, що цей край замешкує. Впливи цих відносин повільні але непереможні і по віках відбиваються не лише на розвитку матеріяльної й умової культури але прямо на будові тіла. І так пр. вікове перебуванне в рівниковій горячі дало шкірі Неґрів спеціяльну здібність перспіраціі, котра витворює значну холодність шкіри, отже відпорність на горяч. Величезна діяльність печінки в виділюванню жовчи, паралізує впливи пропасниці, цего найгіршого бича рівникових околиць. З цею обставиною (а не зі спекою) звязана і темна краска шкіри.

Ділічність, половий і природний добір враз із ріжними телюричними (земними) впливами обусловили не лише ріжниці між великими ґрупами людства — расами. Вони ділали також серед самих рас, котрі розсілися були так широко, що ґеоґрафічні чинники поділили їх на богато поменчих ґруп, з котрих пішли людські кодла і поодинокі народи. Розуміється, що тілесні ріжниці межи ріжними народами тої самої раси, не будуть так сильні як ріжниці між ріжними расами, але все таки закон еволюції і тут оправдується на кожнім кроці. І так звісно є, що моряцькі народи мають короткі ноги а довгі руки, що степовики відзначаються жилавістю, сухістю і бистротою змислів, що верховинці пересічно вищі зростом від долинян, що европейські кольоністи в північній Америці дістають вищий зріст а рідший заріст, що Тибетанці, Мехіканці і Перуанці дістали в своїй рідкій височинній атмосфері найбільш обємисті груди і т. д., і т. д. Таксамо й ріжні инші антропольоґічні прикмети у ріжних народів є тільки наслідком природної еволюції. Тільки що антропольоґічна наука не вспіла ще прослідити, які впливи викликали ці а які знов впливи инші прикмети.

Антропольоґія це поглядно ще дуже молода наука. Ледви одно століттє минуло від початку її видатніщих робіт. Матеріял зібраний нею, хоч декому здававбися величезний, є в дійсності ще незначний і дуже нерівномірно збираний. Для деяких рас і народів розпоряджає антропольоґія богатьома тисячами помірів, инші раси та народи знані її лишень з кількох чи кільканацяти помірів. Томуто ми тепер ще дуже далекі від докладного антропольоґічного пізнання та спреціізованння рас і народів; це що дотепер антропольоґія зробила, являється що йно її першими кроками.

Навіть в Европі, де антропольоґічні досліди обняли найбільше число людських індівідуів, до дуже що недавна наука не могла зрозуміти розміщення ріжних антропольоґічних признак у ріжних народів та племен. Доперва досліди французьких антропольоґів Денікер'а, Гамі'ого і т. д. позволити на (тимчасовий бодай) поділ населення Европи на т. н. антропольоґічні раси.

Чистокровних народів, де усі одиниці мають тісамі антропольоґічні прикмети, нема ніде. Ледви в неприступних закутинах земної кулі найдуться дрібні племена на низькім культурнім ступіни, що

наближаються до ідеалу чистокровности. Усі великі культурні народи є більше або менче змішані з ріжних елементів і мають в собі більше число антропольоґічних типів. Навіть такі Китайці, що всякому Европейцеві видаються такими одноманітними в цілій своїй півчвертастаміліоновій масі, втягли в себе безліч дрібніщих і більших монґольських племен. А що вже говорити про західноевропейські культурні народи: Французів, Анґлійців, Еспанців, Італійців, навіть Німців! Там сама історія розповідає про масу ріжноманітних елементів, що потонули в морях цих народів. Ці мішання вспіли в значній мірі затерти первісні, дуже цитомі признаки расовости цих народів. Длятого антропоґеоґрафія при розріжнюванню націй не кладе великої ваги на антропольоґічні прикмети. Бо вона видить їх малу вартість на примірах найблизших: на западньоевропейських націях.

Однак ми, розсліджуючи одну зі східньоевропейських націй — українську, не можемо з таким легковаженнем відноситись до антропольоґічних дослідів. Як физично-ґеоґрафічні відносини Східньої Европи відмінні від таких же відносин Середущої та Західньої Европи, так і антропоґеоґрафічні відносини обох просторів відмінні. І як не можна одної міри прикладати до обох просторів у физичних відносинах, так не можна цего робити в антропоґеоґрафічних. Бо західньоевропейська ріжноманітність будови земної поверхні переходить на Україні в східньо-европейську одноманітність. А за цім йде й такаж одноманітність в антропоґеоґрафічнім згляді. Широкі простори без видатніщих перепон не позваляли на відосібненне і тому не пособляли витворенню льокальних тілесних ріжниць. Цего не було в Середній, Західній і Південній Европі. Друга велика ріжниця між Україною та згаданими частинами останньої Европи є недостача більших чужих примішок.

Від цеї хвилі, коли український нарід, вийшовши зі своєї правітчини, яка лежала по найбільшій правдоподібности між Карпатами, Припяттю, Вислою й середнім Дніпром, розселився в перше (IV. до VI. століттє по Хр.) сливе по цілій нинішній території України, бачимо цікавий і типовий образ. Одна за другою неначе хвилі погою переходять через південно-східню Україну ріжні преріжні народи: Гуни, Авари, Болгари, Мадяри, Хозари, Печеніги, Торки, Берендії, Чорні Клобуки, Половці, Татари, Кімлики й инші. Це трівало аж до XVIII. віку з малими змінами. Потім настала остання кольонізаційна фаза українського народу. Основуючись на цих дійсностях, чужі историки, головно польські й російські, кількома наворотами висловлювали тезу, що Українці це славянсько-монґольські мішанці.

Ця теза неправдива. Бо всі згадані народи були в першу чергу кочівниками, які з осілою українською хліборобською массою не мішались а навпаки її винищували. Далі були всі ці народи надто малочисленні, щоби могли сильно змінити антропольоґічний тип численного вже тоді українського народу. До того всі ці народи приходили на Україну як люті вороги, з якими мирних зносин майже не було а примішка їх крови можлива була тільки в цих кольоніях воєнних полоняників, які в недуже великому числі закладали князі, головно на західній Україні.

Бібліотека
О. О. ВАСИЛІЯН
Київ

Таксамо дуже незначні могли бути примішки Поляків, Москалів, Німців і т. д. З тих причин український нарід повинен виказувати з антропольоґічного огляду значно більшу одноманітність як народи середущої або західньої Европи, куди протягом віків заходили безчисленні народи і там мішалися між собою у мирі чи війні. Коли отже у ціх народів антропольоґічні прикмети не мають великого значіння, то в Українців та деяких инших східньоевропейських народів вони набирають великої ваги яко ціха самостійности й окремішности.

Та це скаже нам найкраще огляд антропольоґії України.

Досліди над антропольоґією України почались доволі вчасно, перед більш як півстоліттєм, однак роблені були переважно доривочно, без системи, в ріжних околицях, вибираних без пляну і тому не давали належитих результатів. Томуто погляди на антропольоґічну расовість Українців були до недавна дуже хиткі й змінчиві. Доперва в останніх часах погляди на антропольоґічні прикмети Українців дещо усталились. Хоч далеко ще до основного розслідження нашого народу на цім поли, то все таки бодай головний антропольоґічний тип Українців здебільша вже пізнаний. Головні дослідники на цім полі були: Маєр, Коперницкий, Проценко, Велькер, Попов, Гильченко, Краснов, Прохоров, Сахаров, Антюхов, Лебедов, Петров, Еркерт, Емме, Талько-Гринцевич, Дібольл, Білодід, Кондрашенко, Крижанівський, Руденко, Івановський, Вовк і Раковський. З їхніх дослідів виходить ось що:

Українці є таксамо антропольоґічно мішаною расою як і всі инші народи Европи. Однак вони становлять мішанину дуже давну, без більших пізніщих примішок, своєрідну мішанину, зовсім відмінну від польської, білоруської чи московської.

Першою антропольоґічною прикметою, якою будемо тут занимати ся є зріст. Українці належать загалом до найвищих зростом народів Европи, бо їх середний зріст виносить 1685 мм. Вищі Українців у Европі тільки: Шведи, Норвежці, Данці, Англійці, Шкоти, Сербохорвати та й то не богато. Німці й Чехи посполу високі середно на 1667 мм. Серед сусідних народів Українці виразно найвищі, бо середний зріст Білорусинів виносить лише 1667 мм., Великоросів лише 1657 мм., Поляків 1629 мм. Крім цего в Українців є на 100 людей 53 вищих над середну міру, а 47 нищих, натомість у Поляків і Москалів зарівно 51% вищих, 49 нищих від середньої міри. Вже тут бачимо велику ріжницю між Українцями з одної, а Москалями, Білорусами і Поляками з другої сторони. Всі ті три народи між собою зростом досить подібні, Українці від усіх трох дуже відмінні. Правда, мігби хтось сказати, що тих кільканацять чи кількадесять міліметрів ріжниці нічого не значать, бож преціньу найтіснійшому кружку знакомих є люде найріжнійшого зросту. На це замітимо, що подані нами цифри це середні цифри, взяті з тисячів мірених людей, цифри, що подають нам пересічний зріст цілого народу.

І серед Українців в ріжних околицях України зріст досить ріжнородний. Загалом найвищий середний зріст мають Українці східньої Катеринославщини (1716 мм.), Кубанщини (1709 мм.), Таврії (1706 мм.),

західньої Катеринославщини (1700 мм.), мабуть тому, що це прямі потомки Запорожців, цего вицвіту физичної сили українського народу. Мало що нищі від них є Гуцули [галицькі (1690), буковинські (1696) і закарпатські (1700). Взагалі зріст розміщений на Україні трома довгими полосами. Найвищий (1693 мм.) він у південній полосі, що обіймає Гуцульщину, Буковину, майже ціле Поділлє, Херсонщину, Катеринославщину, Таврію й усю надозівську й підкавказьку Україну. В середній полосі, що обіймає Закарпаттє, галицькі ровені, майже цілу Волинь і північні окраїни Поділля, Київщину, Полтавщину, Харківщину, Вороніжчину, обнижується зріст середно до 1669 мм. (Полтавщина всетаки ще 1702). Натомість північна полоса (Холмщина, півн. Волинь, півн. Київщина, Чернигівщина, Курщина виказують тільки 1656·3 мм. висоти. З цього бачимо, що найнизший зріст мають Українці в сусідстві Поляків, Білорусинів і Великоросів. А всетаки і там на самих границях України, її нарід виразно відбивається своїм зростом, з осібна від змішаних з Фінами Великоросів. З дослідів московського ученого Анучіна виходить, що там, де в яку великоруську губернію хочби незначним клином входять своїми межами Українці, зараз пересічний загальний зріст новобранців нагло більшає. Задля поставности беруть у всіх державах дуже значний процент Українців до війська, в Россії набирано їх богато до ґвардії й кінноти.

Хоч Українці на загал відзначаються висотою росту і стрункістю, то не хибує їм теж кремезности. Тонкий стан лучиться з широкоплечістю й великим обємом грудей. З матеріялу призбираного Івановським виходить, що пересічна окружність (обвід) грудей виносить в Українців 55·04% довжини цілого тіла. У Поляків середний обєм грудей менчий — 53·94, ще менчий у Білорусинів — 53·36, найменчий у Москалів — 52·34. (Німці 52·94, Чехи 53·73).

Що до довжини рук і ніг займають Українці теж зовсім самостійне і окремішне становище від инших східно-европейських народів. Довжину рук і ніг означається в відношенню до довжини цілого тіла. Руки коротші у Білорусинів (45·76), Українців — 45·63, довші у Поляків 46·21 і в Москалів (46·06). Натомість ноги найдовші в Українців — 53·6, дещо коротші у Поляків (52·1) і Білорусинів (51·2), найкоротші у Москалів (50·6), що вказує знов на велику примішку у Москалів фінсько-монґольської крови (пр. у Мордви довжина ніг є 49·1, у алтайських Татар 48·6).

Найважнійшим антропольогічним явищем вважалося довгі часи (та й тепер подекуди звичайно вважається) форму черепа.

Українці як і всі прочі Славяне належать до круглоголових. Їх середний показчик є 83·3. І всі сусідні народи є круглоголові, однак в иншім степені. Найменче круглоголові є Білорусини (81·87) і Поляки (82·35), потім йдуть Москалі, в котрих форма черепа сливе та сама що у Поляків (82·41), потім у більшій відстани Українці (83·3). Висота черепа найбільша в Українців 70·3, менча у Москалів 70·1, найменча у Білорусинів 66·1.

Показчик черепа Українців майже таксамо розміщений в ріжних сторонах України, як і зріст. У південній полосі України, де зріст найвищий, є й круглоголовість найбільша, середньо 84·1 (Гуцули

зак. 85, бук. 85·1, гал. 84·4, півд. Бойки 84·6, Подоляки н/Дн. 85·2, над Богом 84, Херсонці 83·7, Катеринославці 83·3, Таврійці 84·5). Тільки одні Кубанці виломлюються з під цего правила. В середній полосі обнижується індекс до середно 83·2, однак і тут зустрічаємо місцями високі числа (пр. Закарпатці й середні Бойки, південно східні Кияне — 84·5). В північній полосі індекс опадає до 82·9, Крім цего круглоголовість Українців менчає всюди в сусідстві Поляків, Білорусинів і Великоросів, розуміється через вікові впливи їх сусідства. У Москалів круглоголовість мала, через примішку таксамо не дуже круглоголових Фінів, у Поляків через прастару фінську примішку й пізніщі впливи литовських і германських племен.

З усего того виходить як найвиразніще, що і під оглядом форми черепа представляють Українці цілком самостійний тип між своїми сусідами. Те саме бачимо у дальшій антропольогічній прикметі, у формі носа. Ніс Українців у пересічи простий і узкий. Носовий показчик є 67·7, дещо більший як у Поляків (66·2). У Москалів ніс ширший та коротший (показчик 68·5). Найширший ніс у Білорусинів (69·2). Тут знов бачимо близче посвоячення двох сусідних народів: Москалів і Білорусинів, а видатну окремішність Українців також і від Поляків хоч і в иншім напрямі. Значна ширина носа у Москалів є вислідом примішки фінської і татарської, у Білорусинів литовської.

Що до ширини лиця мають Українці пересічне число 180, Поляки 181, Москалі 182, Білорусини 186; показчик виносить в Українців 78·1, у Білорусинів 76·2, у Поляків 76·3, у Москалів 76·7. Бачимо отже й тут визначні ріжниці між Українцями та їх сусідами.

Полишаючи більш спеціяльні признаки як широтно-висотний і скелічний індекс та індекс носового профілю (які таксамо видатно зазначують антропольогічну самостійність українського народу), приходимо вкінци до останньої важної антропольогічної прикмети — до краски очей і волосся. Ця прикмета далеко не така певна як попередні, однак становить важний додаток до них, І тут визначаються Українці зовсім окремішним становищем. У них переважають темні краски, у сусідних їм славянських народів ясні. Поміж Українцями є на 100 людей: 15% з ясним волоссєм і очима, 45% зі середним, 40% з темним. У Москалів є ясних 37%, середних 41%, темних лише 22%; у Поляків 35% ясних, 46% середних, лише 19% темних, отже ясний тип значно сильніще заступлений як в Українців. У розміщенні краски очей і волосся серед самих Українців бачимо знов тойсам виразний закон, що при зрості та формі черепа. У південній полосі України темна краска волосся переходить всюди, з виїмком півд. Бойків, 50%, а місцями (Кубанці, сх. Катеринославці, Подоляне над Дн., Гуцули) 80%. Відсоток темних очей менчий та всетаки всюди з виїмком Херсонщини переходить 40% і сягає в закарпатських Гуцулів до 75%. В середній полосі відсоток темної краски волосся хитається між 33% у Вороніжців та 79·6% у північних Бойків, очей між 19·5% та 74%. У північній полосі є хитання між 42·3 та 60·8%, зглядно 26 та 37·5%. Чим дальше на південь і захід, тим більша перевага темної краски очей і волосся серед Українців, чим дальше на північ і схід тим більше ясної краски волосся і очей, таксамо всюди на межах Поляків, Білорусинів і Москалів.

На тім кінчимо огляд антропольоґічних прикмет українського народа.

Виходить з него без всякого сумніву, що:

Українці мають дуже мало антропольоґічної подібности з Москалями, Білорусинами і Поляками. Натомість усі ці три сусідні Українцям народи між собою дуже подібні. Поляк, Білорусин і Москаль тілесно дуже до себе зближені, Українець від них усіх дуже ріжний і займає цілком окреме антропольоґічне становище. Це видко хочби з отсеї жмінки дат, що їх навели отсі стрічки.

Супроти цих безсторонних природописних даних упадають безслідно обі обєдинительні теорії, польська і московська. Проти мудрованъ, опертих на поперекручуваних історичних і фільольоґічних міркуваннях, стає стисла природописна наука і каже: Українці не є частию ані польської ані московської нації, вони не є ані спольонізованими Москалями ані зрусифікованими Поляками. Вони є антропольоґічно самостійне племя.

Антропольоґія розбиває далі всі ці погляди й гипотези, що припускають великий вплив туркотатарської й загалом монгольської примішки на творбу сучасної антропольоґічної подоби українського народу. Жовтошкірі кочівники визначалися майже без виїмку низьким зростом, короткими ногами та довгими руками, значною брахикефалією й темною краскою очей і волосся. Примішка монгольська могла бути найсильніша на південному сході України. Тимчасом антропольоґія доказує, що річ мається якраз противно, бо найбільша круглоголовість і майже найтемніша краска волосся і очей є не на сході, а на південнім заході української территорії, куди ніколи не сягали монгольські впливи і ледви деякі хвилеві набіги доходили. Йдім дальше. Усі згадані монгольські племена визначалися низьким зростом. Українці мусілиб тому бути нищі від своїх славянських сусідів. Тимчасом антропольоґія доказує цифрами, що якраз Українці вищі від усіх своїх сусідів. Монголи мають широкі, плоскі носи, короткі ноги, а довгі руки. Колиб Українці були славянсько-монгольською мішаниною, то й у них булиб ці прикмети. Тимчасом якраз Українці мають носи прості і узші від деяких сусідних славянських народів, якраз найдовші ноги, а короткі руки. Ось як прискає під молотом науки „учена“ леґенда!

Антропольоґічний тип Українців показує отже цілковиту окремішність від польського, білоруського і московського і усуває припущення як небудь визначнішої монгольської примішки. Деж тепер шукати антропольоґічних свояків українського народа? Високий зріст, кругла голова, простий узкий ніс, темні очи та волоссє Українців серед сусідів нищих ростом, менче круглоголових, ясніщих краскою, звернули вже у 80-тих роках минулого століття увагу звісного французького геоґрафа Реклю і веліли йому шукати свояків Українців у південних Славян. При кінци XIX-го віку париський антропольоґ Гамі поділив усіх Славян на дві великі ґрупи: 1. висока зростом, круглоголова з темним волоссєм, 2. низька ростом, менче круглоголова з ясним волоссєм. До першої зачислив Сербів, Хорватів, Сло-

венців, Чехів, Словаків і Українців, до другої надлабських Славян, Поляків, Білорусинів і Москалів. Такий сам поділ Славян прийняв і славний антропольоґ Денікер, що зачислив Українців до т. з. адрійської або (як кажуть инші) динарської раси, підчас коли Поляки належать до т. з. вислянської, Великороси до т. з. орієнтальної раси, які обі між собою дуже зближені.

В останніх часах починає поширювались між ученими антропольогами думка, висловлена найвизначнішим антропольоґом України проф. Іваном Раковським, що первісний антропольоґічний тип Славян є динарський (адрійський), а Славяне инших антропольоґічних типів це мішанці з чужими живлами або просто зіславянщені чужинці.

Ця теорія дуже поважна й влучна, бо годиться так і з дослідами над правітчиною Славян (яка мала лежати на західній і середушій Україні), як і з історичними даними про мандрівки й розселенне Славян. Українці, яких адрійський тип спадає тільки декуди по межах до субадрійського, булиб тим робом разом зі Сербохорватами, Словенцями, Чехословаками репрезентантами чистого славянського типу.

Антропольоґія велить нам бачити в Українцях оден з физично найсильніщих і найкращих народів Европи й цілої землі. З високим струнким зростом спарована кремезність і велика сила мязів. Відсоток лиць виразистих у мущин і гарних у жіноцтва великий і впадає в око всякому чужинцеви, що подорожує по Україні, дуже швидко. З осібна замітна велика ґраціозність українського жіноцтва, яка не покидає його до глибокої старости. Деґенератів на Україні сливе немає.

Дальшою дуже важною признакою української раси є її велика плодовитість. Там де українське живло має хочби сякі такі соціяльні й економічні умови життя, всюди воно множиться дуже швидко. Цифри родильности на Україні всюди дуже високі й шукають собі рівня не то вже в Европі а й на цілому світі. Числа родильности й природного приросту є для Українців середно 4·8% і 2%. В рр. 1900—1904. ці числа на черенних землях України представлялися ось як: Волинь 4·5%, і 2%. Поділлє 4·3% і 1.8%. Київщина 4% і 1·4%. Херсонщина 4·5% і 2%. Таврія 4·2% і 1·9%. Катеринославщина 5·6% і 2·8%. Чернигівщина 4·6% і 2%. Полтавщина 4·3% і 2%. Галичина 4·7% і 1·7%. Ці всі числа (з виїмком для Галичини) відносяться до всього, отже й чужого населення цих земель. Числа для самого українського живла булиби значно вищі. Українці множаться швидче від Поляків, Білорусинів, Великоросів, навіть Жидів, та за низьким рівнем гиґієви велике число української дітвори вимирає вже в перших роках, ба й місяцях життя.

Велика плодючість українського народу в порівнанні зі сусідніми народами це одна з небогатьох відрадних обставин, які велять нам дивитись із певною надією на будуччину української справи. Бо не можна пояснювати (як це звичайно робиться) більшої плодючости Українців вищим культурним рівнем сусідніх народів. Головного приросту населення постачає в Середній і Східній Европі селянство. А польське й великоруське селянство стоїть культурно не то не вище а навпаки низше від українського. Більша плодючість Українців є вислідом їхньої расової вищости.

VIII. Українська мова.

Третьою головною прикметою самостійної нації є окрема, відмінна від инших мова, котрої вживає нація, щоби виражати свої думки в слові чи письмі. Не всі самостійні нації землі є в посіданню осремої мови. Примір Швейцарців, півн. Американців, еспаньських і портуґальських дочерних народів південної Америки і т. и. вчить, що окремішна мова не є конечною прикметою самостійної нації. Колиб Українці захотіли бути окремою нацією і мали до цего инші дані, то булиби нею, навіть якби їх рідна мова була тотожна з московською, польською чи якою иншою. Але і на цім полі має український нарід усі потрібні дані. Нині усі безсторонні учені язикослови згідні в тім, що українська мова це самостійна мова, рівнорядна иншим славянським; великоруській, білоруській, польській, чеській чи иншій. І на цім полі ще до недавна не було певности, а що важнійше самі Українці дуже мало робили (й на жаль і до тепер мало роблять) на поли рідного мовознавства. Тим робом всілякі фільольоґічні обєдинителі мали легку роботу: говорили попросту, що українська мова це хлопський діялєкт польської чи московської мови тай кінець. Їхні погляди прийнялися дуже швидко й повно в цілім західньо-европейськім світі і стали майже аксіомом.

Та поволі правда почали випливати на верх. Досліди славянських язикословів: Малиновського, Даля, Максимовича, Мікльосіча, Ягіча, Потебні, Житецького, Михальчука, Огоновського, Шахматова, Броха, Бодуен де Куртеней, Фортунатова, Верхратського, Корша, Кримського, Стоцького — Ґартнера та инших — розкрили дійсність. Показалося, що українська мова є правда споріднена з московською та білоруською, але лише так як є споріднена чеська мова з польською, сербська з болгарською. Тому треба приймати три самостійні східно-славянські або як дехто каже руські мові: великоруську, білоруську й українську. Обі перші є близше зі собою споріднені, українська більше відокремлена. Найвиразніще заявила свою думку про самостійність української мови в р. 1905. петербурська академія наук, де засідали найчільніщі знавці східно-славянських мов. Академія висказала. що великоруська й українська мова це дві самостійні рівнорядні мови і годі Українцям накидати мовсковську літературну мову, бо вона вийшла не з загально східнославянських елєментів а з московських і тому не може бути для Українців своя, іменно, що вони вже вспіли виробити собі питому літературну мову.

Не є виключене, що колись може усі східні Славяне, себто предки і Москалів і Білорусинів і Українців говорили одною мовою староруською. Але вже в початках історичного життя Східної Европи бачимо ріжниці в мовах східнославянських народів. В XI. столітті є вже виразний розлім між староруською мовою сколиць Київа чи Галича а мовою околиць Володимира над Клязмою чи Суздаля. Політична злука всіх Східних Славян у київській державі не могла затерти ціх ріжниць і вони виступають у літературних памятках цеї доби дуже ярко. Розпад київської держави на удільні князіства, утворенне московського політичного центру, упадок Київа — це все

скріпляло язикові противенства між предками нинішних Українців та предками нинішних Великоросів. Вкінці прийшло татарське лихоліттє й відділило на чотири століття обі вітки староруської мови й народу: північну і полудневу та приневолило їх жити окремим життєм. З полудневої вітки староруської мови стала творитись українська мова, північна вітка й собі знов поділилась на дві: западну, білоруську і східню великоруську або московську. Біла Русь і Україна пішли в XIV. віці під литовсько-польське панованнє, у Московщині давні староруські князівства перетворились в московську державу. Через той політичний розділ і окремішне життє ріжниці між усіма трома східньо-славянськими мовами стали такі великі, що коли Россія „собрала“ при кінці XVIII. віку усі „русскія земли“, на них жили вже три самостійні народи, Українці, Білорусини і Москалі, що виросли з одного староруського пня, таксамо як Анґлійці, Німці, Скандинавці і т. д. внросли з одного пня старогерманського.

Становище української мови до великоруської в гурті славянських мов є анальогічне становищу німецької мови до анґлійської в сімї ґерманських язиків. Велнкорущина це славянська кольоніяльна мова, таксамо як анґлійщина це мова германських кольоністів. Обі повстали в чужих середовищах: великорущина в фінсько-монґольськім, анґлійщина в кельтійсько-романськім. Тільки що монґольсько-фінські впливи в великорущині богато слабші як кельто-романські в англійщині. Чому це так — легко пояснити цім, що мешканці Британії в часі анґльосаського завойованння стояли культурно без порівнання вище, як Фіни в часі, коли на їх землі примандрували славянські племена. Кольонізацію Британії перевели племена, що сиділи на окраїнах (а то й поза ними!) нинішньої німецької національної території (Анґлі, Сакси, Юти. Нормани); кольонізацію нинішньої Московщини перевели славянські племена, що сиділи або на північному пограниччі нинішної України (Сіверяне) або й поза нею (Радимичі, Вятичі, Новгородські Словене). Державне обєднаннє наступило тут і там швидче серед народів-кольоністів (Москалів, Анґлійців) як серед „материх“ народів (Українців, Німців); за цім мусів прийти і швидший та видатніщий процес усамостійнення мови. Тільки що в богато вищім культурнім і політичнім середовищі Західньої й Середньої Европи й наслідком островного відосібнення Британії мусіли ріжниці між анґлійською й німецькою мовою цілком природно зайти богато дальше як ріжниці між українською та великоруською мовою.

Дуже тісні звязи лучать українську мову з південно-славянською сербохорватською. Виходить з того, що колись Українці мусили мати зі сербохорватським народом дуже тісну спільноту, пізніще розірвану мадярсько-румунським клином. Як бачимо, язикове спорідненнє йде в парі з антропольоґічно-расовим. Ця згідність велить нам бачити в українськім народі дуже своєрідну однину навіть серед східнославянських народів.

Самостійність української мови приймається на жаль дуже туго в публичній опінії Европи. Що правди замовкли вже від певного часу такі слявісти як Брикнер, Соболевскій, Флорннскій і т. д., що

кришили копія за несамостійність „малоруського діялєкту". Та в широких кругах громадської думки Европи українська мова уходить звичайно ще по старому за діялєкт російської мови. Спір: діялєкт чи мова? сам по собі має для питання, чи Українці є самостійним народом, значіннє дуже поглядне. Ось Голяндців, які говорять і пишуть одним з німецьких діялєктів, ніхто по тій причині не вважає несамостійним народом. Суть лежить у цім чи дотичний діялєкт показався повновартним культурним орудником, чи виробив свою питому письменську й наукову літературу.

Що українська мова самостійна й окремішна від московської чи польської, це знає навіть кожний наш темний мужик. Він не розуміє мови Москаля або Поляка і Москаль або Поляк його мови не розуміє. Ще польська мова бодай на західній Україні дещо лекше зрозуміла, а то через вікове співжиттє Українців у польсько-литовській державі. Звідси пішли значні обосторонні впливи головно на лєксіку. Зате російщина, з її так відмінаою голосівнею, словородом, флєксією є для Українців нічим иншим а трудною чужою мовою. Кілько то горя мусить перетерпіти наш простолюдин через незрозумілу для него московську чи польську мову в суді, уряді, школі! І образований Українець теж сам зі себе не розуміє московської мови, учиться її з великою трудністю й ніколи так добре нею не володіє, щоби родовитий Москаль сейчас не пізнав „хахла". Так само мається річ із польщиною; виученнє польської мови Українцеві таксамо трудне як і виученнє московської. Такі очевидні річи бодай чи не ліпше переконують нас про самостійність і окремішність української мови як учені аргументи язикословів. Найліпший доказ на незрозумілість зосібна московської мови це страшні цифри анальфабетів на Україні — вислід заборони української мови в школі й заведення незрозумілої московщини. Ці числа це найкращий доказ, що московська мова не може бути підоймою двигнення культури на Україні.

Українська мова зложила зате незбиті докази, що вона є для сорок міліонової української маси одинокою надійною підоймою культурного поступу. Ці незбиті докази дає перед усього дуже швидке менчанне безграмотности на Радянській Україні від хвилі, коли її уряд дав українській мові належні їй права в уряді, школі й усім публичнім житті. Таксамо важні докази дає новітня українська література. Вона ще не велика, не може рівнятись з московською або польською, однак перевисшає инші славянські так числом як и величиною своїх представників. Такими геніями як незвісний автор Слова о полку Ігоревім, Шевченко, Франко моглиб величатись перші літератури світа. Українська письменна мова доказала протягом свого тисячлітнього розвитку, що вона є здібна висказувати найвищі продукти людського чуття й інтелєкту й стала в наших днях могутнім засобом ширення народної освіти.

Українська література це не література якогось діялєкту пр. провансальського, катальонського, долішно німецького, що представляє буденщину малої ґрупки людей, це всесторонна література великого народу, що розвивається невпинно в дуже скорім темпі. Тривкі

основи кладе під ню величезна устна словесність українського народу, якій нема рівні у жадного з великих, культурних народів світа. Як велика живучість української літератури доказує в першу чергу це, що вона побідно, серед невпинного розвитку, пережила трийцятьлітню заборону всього друкованого українського слова в рр. 1876—1906. Тільки могутня, дійсно живуча література могла цего доказати.

А вже найважніщим доказом самостійности української мови і її вартости яко культурного орудника є українська наука. Вона дуже молода, бо ледви кілька десятьліть має за собою, а вже на поли історії, історії літератури, етнографії доганяє найчільніщі славянські. Українська наука дала наглядний доказ, що українська мова надається таксамо як кожна инша культурна мова до найтрудніщих наукових дослідів. Маємо вже українські книжки і розвідки про фільософію, історію, археольогію, клясичну фільольогію, історію мистецтва, географію, геольогію, антропольогію, метеорольогію, математику, астрономію, физику, хемію і т. д. і т. д. І то не лише популярні видавництва але й стисло наукові твори. А це найліпший доказ, що українська мова це не діялект, не „нарєчє карпатскіх пастухоф і свінопасоф" як її величають „русотяпи", бо на такім наріччю ніхто не схоче та й не зможе розсліджувати проблємів вищої математики чи там геоморфольогії. На такім наріччю неможливо учити і в початковій школі а на українській мові учать у тисячах народних шкіл, в сотнях середних шкіл та викладають на кільканацятох університетах і инших вищих школах. На ній ведуться наукові досліди в двох академіях наук: Шевченковій у Львові і Всеукраїнській у Київі.

Українська мова є як кожда инша велика европейська мова неодноцільна. При великій скількости Українців і величині їх території мусіли вже здавна витворитись ріжниці в мові. Самостійні мови ділимо на діялекти або нарічча, а ті знов на ідіоми або говори. Українська мова має чотири діялекти або нарічча: південно-українське, північно-українське, галицько-володимирське й верховинське або карпатське. Південно-українське наріччє обіймає Поділлє, південну Київщину, Полтавщину, Харківщину, Вороніжчину, Бессарабію, Херсонщину, Таврію, Катеринославщину, Донщину і Кубанщину та Ставропільщину. Воно ділиться на три говори (ідіоми): північний, що дав основу до теперішньої української книжної мові, середущий і полудневий або степовий. Північно-українське наріччє обіймає Чернигівщину, північну Київщину й майже всю Волинь, Поліссє й Підляше. Належать тут говори: чернигівський, властивий північно-український, поліський і чорно-руський. Третє наріччє зовемо галицько-володимирським. Воно обіймає Галичину, Холмщину, південно-західню Волинь і західнє Поділлє. Є тут два говори: подільсько-волинський і галицький або наддністрянський. Четверте наріччє, верховинське або карпатське, обіймає цілу українську часть Карпат так в Галичині як на Буковині та Закарпатті й ділиться на говори: бойківський і гуцульський, лемківський та пограничний словацько-український.

Українські діялекти є на загал дуже мало між собою ріжні, подібно як діялекти та говори инших славянських мов. Кубанець чи Бойко, Поліщук чи бессарабський Українець розуміють себе відразу

без найменчого труду. Лишень лемківський та пограничний словацько-український діялект відбігли дальше від инших. Але і ця ріжність не така велика, як ріжність між поодинокими діялектами німецькими чи французькими. На цілім величезнім просторі України всі Українці розуміють себе посполу без ніякої трудности, одна і тасама пословиця, пісня, небилиця, байка находить всюди однакове зрозуміннє. Народне оповіданнє, фонографічно здійняте в Кубанщині, читається в сільській читальні під Перемишлем з таким зрозуміннєм, начеб воно походило зі сусіднього села, а не з противноположеного пограничча, віддаленого на більш як півтора тисячі кільометрів.

На свою рідну мову можуть Українці сміло бути горді. Українська мова є передовсім дуже звучна і музикальна. Велике богацтво самозвуків, поглядне обмеженнє співзвуків, загальна повноголосність, разом зібрані, кладуть українську мову на перше місце між славянськими. По італійській мові, українська надається найлучше до співу зі всіх европейських мов. Дальшою прикметою української мови є велика гнучкість і мягкість, спричинена великою скількістю змягчень і переміною ріжних самозвуків в звук: і. Найважніще однак є велике богацтво української мови, богацтво прямо дивне, бо воно спричинене не віковим виробленнєм мови в літературі та науці, а зібране і виплекане самимже простолюдином. Коли припас слів англійського хлібороба є три сотки слів, то український хлібороб орудує щонайменче тількомаж тисячами. Богацтво форм і висловів менче як богацтво слів, однак і воно значнійше як у всіх инших славянських мов. Що-ж найдивніще при цім богацтві це велика чистота української мови від чужого наплаву. Ледви декілька технічних термінів прийшло від вікового співжиття українського народу зі сусідними в українську народню мову. Вони просто пропадають у бездонному морі чисто українського мовного живла. Нас природників і землезнавців просто захоплює чудове богацтво нашої народньої мови та дуже гарні й доцільні назви для форм поземелля, явищ природи, ростин, тварин то що. Тому твореннє української наукової термінольогії в области цілого природознавства є легке й може дати виразню без порівнання кращу як инші славянські. Вже тепер наша виразня наукова богато лекша і краща як російська.

Українська літературна мова не є в так щасливім положенню як простонародна. Ледви одно століттє минуло, відколи наша літературна мова оперлася на живучій простонародній криниці. В цім короткім часі ледви кілька мистців слова вспіло належно використати невичерпане богацтво нашої мови. Инші письменники й сіра маса „пишучих" цего зробити не змогли, бо вихованнє і образованнє в чужих мовах не позволяє основно запізнатись з рідною завчасу, а потім звичайно буває запізно й так розповсюднене у нас бундючне всезнальство зачиняє дорогу до поступу також і на цім полі. Ця обставина приносить нашій літературній і науковій мові великі шкоди. Публіцисти, учені, навіть літерати систематично обіднюють літературну мову, бо не знають належито народньої. Це обіднюваннє йде передусім у припасі слів. Не знаючи широукраїнських беруть, наші пишучі люде слова з польського та з московського і зукраїнізувавши

їх сяк так, любенько вживають. Таксамо є зі зворотами, флєксією, складнею. Робиться таке так на давній російській Україні, де українська літературна мова в буденнім ужитку і в публіцистиці сильно змосковщена, як і на галицькій Україні, де непереможний колись вплив польщини й „язичія“ на українську літературну мову надто мало ще підупав. Тут і там далеко ще до добра. Однак годі тратити надії. Українська літературна мова, хоч у теперішнім своїм виді має за собою ледви одно століттє розвитку, розвивається безупинно і має могучу основу в просто казочно богатій мови простолюдина, від котрої в основі майже не ріжниться. Колиби лише праця українських язикословів була видатніща і сумлінніща як дотепер, то українська літературна мова моглаб легко стати таксамо богата між літературними мовами Европи, як богата є українська людова мова між людовими. Вже тепер відповідає українська мова навіть яко наукова мова всім вимогам докладности та зрозумілости. Всякі балакання ріжних обєдинителів, що українська мова це жарґон, сфабрикований одиницями чи гуртками, не мають ніякої стійности. Одиниці чи гуртки радше о б і д н ю ю т ь українську мову і моглиб своєю погубною діяльністю звести нашу літературну мову до бідного жарґону. Та на щастє на одиницях ні гуртках не стоїть українська мова, вона мимо всіх перепон пливе нині широким руслом до моря світлої будуччини.

IX. Історична традиція й політичні змагання українського народу.

Четвертою головною прикметою самостійної нації є її і с т о р и ч н о - п о л і т и ч н і т р а д и ц і ї і з м а г а н н я. Самостійний нарід, чи має він свою власну державність чи ні, мусить мати поспільну й одноцільну історичну традицію, почуттє спільних жертв і побід, поспільних героїв і шкідників. Ця прикмета в европейських культурних націй безсумніву найважніща. У них антропольоґічні прикмети не мають такого значіння як у нас, бо серед західньоевропейських націй панує, як вже згадано, з того погляду величезна мішанина. Поданий теж висше примір Американців та Голяндців показує, що й окрема мова не є конечна для самостійної нації. В наших очах творяться окремі нації: австралійська, канадийська, південно-африканська, що не мають окремої мови. А що вже сказати про загально признану чотирозичну, а так цупко суцільну швайцарську націю? Натомість на цих усіх примірах виразно бачимо, що історично-політичні традиції і змагання, самі без ніякої иншої прикмети творять націю й дають основу поспільного стремління до ідеалів будуччини.

Колиб українська нація не мала своїх питомих історично-політичних традицій, то не булаб і не моглаби звatись самостійним народом. Навіть колиб инші прикмети були в двоє сильніще зазначені. Лиш тоді, якби Українці тих традицій і змагань не мали, моглиб їх вороги сказати, що Українці не є самостійним народом, а частиною якогось иншого народа, темним погноєм для зросту чужої культурної й політичної могутности.

Тимчасом історично-політичні традиції є в Українців незвичайно сильно розвиті. Історія України страшенно понура. З поза кривавих хмар війни, різні, руїни, з поза моря сліз і крові, з поза гір трупів ледви де-де проблисне ясніщий образ. За свистом стріл, громом гармат, гуком пожарів, стогоном, зойком, свистом нагайок не чути відрадних вістей з темряви віків нашої історії. Жаден великий европейський нарід немає і в десятій части такої страшної і сумної історії. А проте жаден нарід так не кохає своєї бувальщини як український, жаден так не леліє в своїх піснях і переказах своїх народних героїв. А говорю тут не про образованих Українців, що знають історію свого народу, а про темного мужика-хлібороба, що памятає і передає потомкам память про аварське і татарське лихолітте, про походи на Царгород, про Володаря, про Сагайдачного, Хмельницького, Ничая, Мороза, Мазепу, Палія, Гонту, Залізняка, кріпацтво і панщину. Правда, народ передає ці пісні, перекази, оповідання, як дехто каже, переважно без зрозуміння. Та є люде й околиці на Україні, де ця минувшина, зачарована в пісні, дуже добре знана й зрозуміла для простолюдина. Це розуміннє історичної традиції навіть серед найменче просвічених шарів українського народу надає йому як цілости найважніщі признаки національної самостійности й окремішности.

Приступаючи до розглядання української історичної традиції, мусимо в першу чергу зазначити, що антропоґеоґрафія по своїй сути, розглядає історичний розвиток кожного народу з дещо инакшої точки погляду як переважна частина дотеперішних історичних шкіл.

Головна дійсність в історичнім розвитку українського народу це його окрайне положеннє, на межах европейського культурного й політичного кругу. Не має в цілому світі між більшими числом і територією народами ніякого, якого історія булаб анальоґічна до історії українського народу.

Українська історична традиція виходить прямою лінією від староруської Київської держави. Мимо того, що дотепер тріває спір між істориками норманістами, що виводять початок Руси від покликаних з за моря Варягів, а істориками, що шукають початку Руси в Київській державі, можемо без надумування признати слушність цим другим. Антропоґеоґрафія не знає ніякого приміру, щоби громада піратів, що числилася що найбільше на пару тисяч, могла в пару десятьліттях сотворити державу, котра обіймала половину континенту. Нормани могли оснувати маленькі держави в Нормандії чи Неаполі, могли навіть здобути невелику тоді Анґлію, бо всюди могли наче галапаси користуватись давніщою державною орґанізацією. Там де вона була щойно в початках пр. в їх ріднім краю, не показали Нормани жадних спеціяльних здібностей в будованню держав.

Стара Київська держава, що розширила свою владу майже на цілу Східню Европу, була твором староукраїнських племен й від неї зачинаються історично-політичні традиції українського народу. Київська держава виросла в часі хвилевого ослабленя кочових народів, на території племени Полян під проводом збогачених торговлею племінних князів, які приборкали первісний громадсько вічевий устрій при помочи дружин, зложених головно з варязьких вояків. Ця зразу

невелика державна орґанізація вспіла швидко розвинути великочертну експанзію, розбити держави Хозарів і Болгарів і навязати тісні культурні звязки з Византією (Христіянство, зріст цівілізації і т. и.).

Та окрайне положенне не дозволило як слід закріпитись державній ідеї на українських землях. Всі сили держави мусіли йти на постійну боротьбу з азійським кочовим світом. Вічна війна не дозваляла на наладженя внутрішних відносин. Це знов підсобляло вдержанню давного примітивного громадського вічевого устрою найдавнійшої України. Княжий, дружинний і боярський устрій, хоч зробив Київ столицею найбільшої тоді европейської держави, ніколи не був по нутру самому народови. Київська держава не виросла з поспільного хотіння широких шарів народа, виросла на злуці купецтва з вояцтвом, злуці конечній в тих часах. Київська держава і її парости держались не на волі народу, а на вояках-наймитах Варягах чи дружинниках, потім на боярстві, що з них виросло, подекуди аж понад голову князям.

Порядки, що їх заводили князі після сучасних чужих взірців, противилися дуже сильно первісному суспільно-політичному устроєви народу. Погодити ці два елементи разом могли тільки довгі часи мирного розвитку. А на це не дозволяло положенне України на межах кочово-азійского й передньо-азійського музулманського світу. Хоч поволи дещо з первісного громадсько-вічевого устрою перейшло в княжий устрій або бодай добуло собі сяке таке значіннє, та він так і лишився чимсь чужим, прикрим для люду. Не дивниця тому, що Київська держава не могла ніколи дійти до такої сили, яка відповідалаб величині території та її многолюдности. Нарід не любив княжого устрою й інстинктовно підпирав усе, що могло його ослабити, головнож роздрібні стремління. Супроти цего не можна дивуватись, що старокиївська держава дуже швидко по Володимирі та Ярославі перемінилася в дике роєвище безнастанних усобиць. Прийшли нові филі азійських кочівників і ще більше ослабили державу, переміна великих шляхів лучби підкопала її економічно. Тому коли прийшло татарське лихоліттє, вона упала і мусіла упасти, коли до того чуємо, що хлопські громади на великих просторах краю самі піддавалися під владу Татар, щоби йно позбутися князів і бояр з цілим їх устроєм. Таксамо з дивною рівнодушністю прийняв український нарід перехід під панованнє литовсько-руських князів, ба навіть сам їх закликав і вибирав своїми князями. Видно не залежало йому на такім державнім життю, яке давав свій власний княжий і боярський устрій.

Дехто подивувавбися такій недостачі державного змислу, чи ба патріотизму серед тодішних Українців. Виводжено з тих обставин теорію, що Українці загалом не мають змислу до державного, впорядкованого життя. Ця теорія однак є цілком неправдива. Одинокою причиною цеї дивної поведінки є цей праарійський і зосібна праславянський економічний, суспільний і політичний примітивізм, якого не мала ще часу взяти в карби впорядкована державність. Наслідком цього примітивізму український нарід був противний привілеям, станам, клясам, словом усім обмеженням примітивної свободи, що їх

витворювали держави середновічного типу. Ні в старокиївській державі ні таксамо в литовській ні в польській не було тому місця для політичного життя українського народу. Він мусів бути деструктивним елементом для усіх тих держав, де свобода і рівність одиниці були привілеєм нечисленних одиниць або деяких лише станів. Український нарід ніколи не міг погодитись з февдально арістократичним суспільно-політичним ладом, все йому противився і при своїй численности та силі був для кождої держави, що його підгорнула, набутком таксамо дуже некорисним, як його богата земля дуже корисним.

Такий самий примітивізм був „дитячою хоробою" усіх арійських народів середновічча, з осібна в тих, що жили поза обсягом середземноморських побережей. Бачимо його й у Німців і в Англійців і в Чехів і в Поляків. Та там не стояв на порозі кочовий азійський велитень, там було доволі нагоди закріпитись тодішному державному й суспільному ладови.

Всетаки княжі часи дали українським землям значний розвиток політичний і культурний. З осібна економічні відносини були кращі як коли небудь пізніше. Почалася творба кляс: сильного боярства, богатого міщанства, свобідного й доволі заможного селянства.

Не підлягає ніякому сумніву, що український нарід, колиб старокиївська держава змогла ще пару століть довше опертись успішно кочовій навалі, звикби поволи до державного ладу, основаного на станах і привілеях, а може і вспівби створити кріпку державу з конституційним ладом вже в середних віках. У тодішній психіці українського селянина, міщанина, боярина бачимо великі анальогії до психіки анальогічних шарів тодішної англійської суспільности. Та Англія — острів, Україна пай великого шляху азійських кочівників у Европу.

Вже Половці так сильно захитали староукраїнський державний київський центр, що свіжо повставший московський (суздальський) національний і політичний центр зміг кривавими війнами в щерть зруйнувати його значіннє. Український державний центр мусів перенестись до Галича. Тут уже почалися класти тривкі підвалини під відновлену, тривкіщу українську державність, коли прийшла остання й найстрашніща кочова навала — пятьсотлітнє татарське лихоліттє. Воно знищило староукраїнську державність дуже швидко. В сотню літ по знищенню Київа паде й галицько володимирська держава (1340).

Упадок цього останнього заборола староукраїнської державности був спричинений татарським лихоліттєм тільки посередно. Татарська навала, хоч успіла розторощити величезні державни Китаю, Ховарезму, Персії, арабського Каліфату, Сельджуків і т. д. таки не змогла знищити до нащадку галицько володимирської державности. Ця державність упала по вимертю династії Романовичів під напором польсько-угорсько-литовської коаліції, яка розділила її між себе. Й тут бачимо вислідки окрайного положення України. Під час коли галицький недоломок староукраїнської держави мусів напружати всі сили на відбиваннє татарської навали, Польща, Литва, Угорщина сиділи безпечно за українськими плечами й росли в силу, поки не проковтнули спільними силами останків української держави.

Від тепер український нарід терпить не тільки від татарського лихоліття але й від чужинецької кормиги. Новим оккупантам українських земель ледви в продовж одного століття вдається сяк так обмежити вічні татарські набіги. Тільки північно західний лісовий кут українських земель залишається сяк так заселеним, та й йому нема спокою від постійних татарських набігів. Вся остання лугова й степова полоса поволі перемінилась у пустару, чудову й дивно богату своєю природою, та сливе безлюдну.

Цілком природно, що в таких обставинах життя не тільки що неможливий був який небудь поступ українського народу на суспільному, культурному чи політичному полі але що більше, упали поволі всі майже здобутки княжої доби й зріс примітивізм на всіх полях. Легка тому була побіда польської культури й державности й вона захопила всі вищі шари українського народу. Польська держава трактувала українські землі як забірну плянтаційну кольонію, їх населенне, чуже польському народови національністю й вірою, неначе підбите й безправне. Не дивно, що українське боярство швидко спольщилось. Українське міщанство, як у загалі все міщанство в Польщі швидко підупало, полишився при своїй народности тільки селянин, що після польських законів і звичаїв швидко став кріпаком. Це мусіло ще збільшити примітивізм українських відносин, спричинений окраїним положеннєм України.

Продуктом тогож самого примітивізму й географічного положення було теж українське козацтво, яке швидко стало народньою міліцією бездержавного народу й дало йому завязок нової державности й величезне оживленнє історичної традиції й політичних змагань.

Татарське лихолітте, посполу з переміщеннєм світових торговельних шляхів, знищило, як бачимо, старокиївську державу і піддало український нарід під панованнє щасливіщих сусідів. З другої сторони Татарщина, замінивши три четвертини України на півдикий, страшно спустошений край, пособила зростови зброєної пограничної людности — Козаччини. Її орґанізація, швидко поширена на всій південно східній Україні, орґанізація, котрої найгарніщим вицвітом була запорожська Січ, показує нам найліпше, куди тоді стреміла українська політична думка. В козацькій і запоріжській орґанізації панувала передусім безоглядна рівність всіх громадян в політичних і суспільних правах. В руках промади була вся власть, вибрані урядовці її виконували. Свобода одиниці була величезна, але мусіла підпорядкуватись волі громади. І коли громада пр. на час війни віддавала диктаторську власть в руки свого урядовця, кошового чи иншого отамана, тоді він діставав у руки таку могучість, що з нею не могла рівнятись влада ніякого тогочасного володаря в Европі.

Цей козацький устрій, з яким симпатизував так сильно цілий український люд, мусів доводити до постійних конфліктів з аристократично-шляхоцьким державним ладом Польщі. Він мусів викликувати репресії зі сторони польської держави, збудованої на діяметрально противних основах. По кількох козацьких та хлопських повстаннях, кривавo згноблених, настала Хмельниччина.

Хмельницький, без сумніву найбільший державний муж, якого видав український нарід, нетільки переніс козацький устрій з тісних рамців Запоріжжа і сусідних йому земель на широку Україну, нетільки вмів загнуздати політичний примітивізм Українців, але й доцільно взявся до будови нової української держави, запрягаючи до цеї праці всі суспільні шари українського народу. На жаль судьба не веліла Хмельницькому довше пожити і не дала йому гідних наслідників. Треба було великих людей, щоби кінчити діло. І воно марніло. Впливи польського шляхоцького світогляду опанували козацьку старшину, вона вступила в сліди польських панів і замість рівности та свободи дала українському народови нове кріпацтво. З козацтва, що мало бути оружною підпорою держави, зробився упривілеєний стан. Не дивно, що давний суспільний і політичний примітивізм мусів по смерти Хмельницького дуже швидко віджити в повній силі. Він, посполу з польською, турецько-татарською й (понайбільше) московською державною політикою, дав Україні „Руїну", в якій мимо надлюдських зусиль такого Дорошенка, такого Мазепи, такого Орлика мусіла потонути молода українська державність.

Ще раз спалахнув український примітивізм ярким полумям Гайдамаччини — Коліївщини. Та цей зрив народнього гніву на нелюбі йому суспільно політичні форми не приніс українському народови нічого. Автономію України знесено, Січ зруйновано, люд закріпощено, при розборах Польщі і пізнійших політичних перипетіях шматовано українську землю без ніяких обиняків. Під кінець XVIII. віку лишилась з українського народу сливе тільки етнографічна маса з богатою етнольогічною культурою.

Та „наша дума, наша пісня" остала, поруч і з ними декілька історичних книг про славні старі часи...

З цих руїн і недоломків виріс перший і головний піонір новітньої української історичної традиції й політичних змагань — Тарас Шевченко. Він мусить бути названий батьком українського націоналізму XIX. століття, бо перший розбудив серед змосковщеної й спольщеної української інтеліґенції почуттє національної окремішности, спопуляризувавши основи української історичної традиції.

Українська національна ідеольогія ширилась доволі швидко та розливалась доволі мілко. Козаки, бунчуки, гетьмани, народня ноша, мова, пісня — ось на чім довгі часи обмежувалось українство, мимо Кирило-методіївського брацтва й ріжних мілкіщих чи глибших мрійників. Російська, польська, німецька, мадярська школа, уряд, середовище родили й далі безліч ренеґатів й індіферентів.

Дещо поглибилась українська національна ідеольогія завдяки Костомарову й Кулішеви та деяким галицьким письменникам і діячам. Та загальне недоуцтво серед української інтеліґенції й неймовірні майже впливи польської й головно російської культури не дозволили (поруч із зівнішними причинами — головно заборонами) розвитись як слід дійсному націоналізмови серед Українців.

Дуже великий поступ на цьому полі означав виступ М. Драгоманова в останніх десятьліттях XIX. віку. „Космополітизм в ідеях і цілях, націоналізм и ґрунті й формах" — це був його клич. Та

впливи з одного боку російської культури, з другого боку інтернаціонального соціялізму на його психіку не дозволили Драгоманову поставити ясно програми політичної й культурної самостійности України й українського народа. Він думав що найвище про автономію поодиноких частин України в „вільній Спілці" Східньої Европи.

Правда, вже в перших роках XX-го віку виринув у кругах молоді постулят „самостійної України". Та перейти в кров і кість не то вже цілого народу але хочби й інтеліґенції не довелось.

Бо саме початки XX-го віку це часи, коли по всій Україні серед усеї української інтеліґенції найбільш поширились ріжні струї інтернаціонального соціялізму. При загально низькому рівні образования в української інтеліґенції й низькому стані української національної ідеольоґії інтернаціоналістичні струї, що плили так із Заходу як і зі Сходу, заполонили дуже швидко хоч дуже неглибоко майже цілу українську інтеліґентну молодь. Для інтернаціоналістичного світогляду української інтеліґенції вся дотеперішня історично-політична традиція являлась безвартісною, всякий націоналізм назадництвом. Недовчена українська інтеліґенція не доглупалася до того, що націоналізм націоналізмови таксамо нерівний як нарід народови. Не знаючи власного народу й його розвиткової лінії, ця інтеліґенція й не знала, що дійсний український націоналізм, не маючи в собі ні февдальних, ні капіталістично-буржуазних, ні імперіялістичних елементів є подекуди більше свободолюбний як найскрайніші доктрини, якими вона захоплювала ся. Інтернаціоналізм, сам по собі гарний і конечний, в українському виданні ставав антінаціоналізмом.

Наслідки цего захоплення української інтеліґенції інтернаціоналістичними кличами були для історично-політичної традиції й державно-політичних змагань українського народу дуже некорисні. Т. н. перша російська революція 1905/6 не принесла майже ніякого зміцнення державно-політичних стремлінь і велика війна 1914—18 застала українську інтеліґенцію цілком неприготовану до цих величезних можливостей, які вона дала в своїм дальшім розвитку. Інтернаціоналістичні й пацифістичні струї зівсім приглушили державно-політичну думку. Вона проявлялась тільки в Галичині й то дуже неспіло й неясно.

Революція в Росії (1917. і сл. років) виказала вже в перших місяцях, що український нарід має в своїм простолюдді дуже гарний матеріял для збудования самостійної національної держави в етноґрафічних границях. Не доставало тільки надійного проводу. Пацифізм, інтернаціоналізм, соціялізм, усі до речі дуже неглибокі ба й нещирі, що творили сміст психіки усеї чільної української інтеліґенції (з дуже малими виїмками) не могли бути доброю основою при будуванні національної держави. Центральна Рада дуже швидко зійшла з національного державного шляху на дуже неясний соціяльний і проголосила самостійність української держави аж приневолена зівнішними обставинами. Неясність політики Ц. Ради підірвала її значіннє й допомогла до перемоги крайних лівих струй. Вони мали федералістичну закраску й опиралися на Совітську Росію. Загрожена червоними арміями, Ц. Рада заключила мир у Бересті з Німеччиною

й Австрією, щоби при їх помочі відзискати владу на Україні. Короткий період нової Гетьманщини теж не дав Україні нічого позитивного. Консерватизм гетьманського уряду, з осібна в земельній справі і його федералістична закраска дуже сильно підкопали ідею самостійної української державности. Упадок Німеччини й Австрії в падолисті 1918. р. потягнув за собою упадок нової Гетьманщини, яку замістила соціялістична Директорія й приніс утворенне Західньо української Репубґіки на українських землях бувшої Австроугорщини. Та в цийже самій хвилі на українські держави рушили війною з заходу Польща й Румунія, з півночі Совітська Росія і зєднана з нею Радйнська Україна, зі сходу і півдня війська реакційної Росії. Побідна в світовій війні Антанта станула відразу на ворожому становищі до України. Супроти цеї навали ворогів молода українська державність не могла остоятись. Директорія не потрафила зорґанізувати ні нутрішної адміністрації, ні фінансів, ні конечної під тодішню грізну хвилю армії. Маленька й виснажена війною Галичина зорґанізувалась богато краще та по девятьмісячній боротьбі українська галицька армія, заатакована з чола Польщею, яку підпирали всіми способами Західні Держави, з тилів Румунією, мусіла відступити за Збруч, підчас коли совітські і царські російські армії зайняли цілу Україну, а Польща крім Галичини оккуповала теж Холмщину, Підляше, Поліссє й Західну Волинь. Директорія розпалася, всю владу захопив головний отаман Петлюра, який задумав коштом відступлення Польщі всіх оккупованих нею західно-українських земель, добути її поміч у війні зі Совітською Росією й Радянською Україною. Українську галицьку армію винищили майже до нащаду страшні епідемії, останки її інтерновано в таборах.

Польське союзництво показалося за слабим і непевним. Весною 1920. р. Поляки в союзі з отаманом Петлюрою зайняли що правда більше половини правобічної України з Київом та побиті Совітською Росією опинилися аж під Варшавою, де з великим трудом удалося їм здержати російський наступ. Мир у Ризі (під зиму 1920.) залишив за Польщею всю західню Україну по Горинь, Случ, Збруч і Черемош. Буковину і Бессарабію забрали Румуни, Закарпаттє прилучилося як автономна земля до Чехословацької республіки. Галичині обіцяли мирові трактати 1919. р. самовизначение, та з весною 1923. р. Франції удалося переперти на раді амбасадорів відданнє Галичини без застережень під владу Польщі.

Тим способом український нарід, виборовши собі революційним шляхом власну самостійну державність, утратив її дуже швидко. Його політичне положенне стало ще богато гірше як перед 1914. р. Тоді він був поділений між дві держави: російську і австроугорську. Тепер він розділений між чотири держави: Совітський Союз, Польщу, Чехословаччину й Румунію. Ще в двоє більше вийде роздрібненне, коли узгляднимо державно правні одиниці в обсягу наведених чотирох держав. Одиноким позитивним кроком треба вважати повстанне й надійний розвиток Радянської України. Вона може стати кристалізаційним череном, довкола котрого може колись вирости Соборна Україна. Друге позитивне явище це величезний зріст національної свідомости серед простолюддя України за останнє десятьліття.

Якими шляхами підуть політичні змагання розшматованого світовими подіями українського народу в найблищому часі — годі збагнути супроти страшної межусобиці, яка й до тепер панує поміж територіяльними ґрупами й політичними та суспільними партіями серед української інтеліґенції. Можливо, що наступить по стілько нещастях отверезіннє й цілий український нарід одностайне стремітиме до політичного ідеалу самостійної Соборної України в етноґрафічних межах „без холопа і без пана". Та можливе також, що клясові, економічні й суспільні кличі поруч із утилітаристичним провінціялізмом та національним індиферентизмом на далі держатимуть верх над дійсно національними суспільно-державними стремліннями і тоді поміж великими народами Европи тільки один український нарід ще довго залишиться бездержавним на „нашій, не своїй" землі!

Історично-політичні традиції українського народу дають йому з поміж усіх чинників найбільшу самостійність між його сусідами. Бо відмінність традицій і змагань Українців від такихже традицій і змагань сусідних народів є дуже велика. Польська історично-політична традиція, це традиція колишньої великої держави, що виросла мабуть на первіснім вічевім устрою, подібнім до первісного українського, шляхом пізнішого підбиття. Однак історична судьба й головно ґеоґрафічне положеннє в нутрі лісової Середньої Европи, далеко від кочових шляхів, позволила Польші видобутись зі сумної доби поділів і межусобиць, серед котрої впала під ударами Сходу стара київська держава. Польща зединилась в одноцільне, сильне королівство, западні впливи придусили зівсім первісне народоправство, закріпостили люд і утворили стани: міщанство, шляхту і арістократію. Підбоєм і литовською унією розширилася Польща від моря до моря і стала в XV. віці наймогутнішою державою Східньої Европи. Тоді стали Поляки пануючою нацією над Литовцями, Білорусинами й Українцями. Ціла ідеольоґія пануючої нації перейшла у Поляків протягом вікового їх панованнія над иншими народами в кров і кість. Вже в цій одній ідеольоґії лежить основа арістократизму історично-політичної традиції Поляків. Цей арістократизм має ще важнішу підмогу в історичнім розвитку польської суспільности. Міщанський стан в Польщі дуже скоро підупав, шляхта і велика арістократія опанували все політичне, суспільне і культурне життє, так що польська суспільність в останних століттях істнованнія Польщі була чисто арістократична, шляхоцька, оперта на вповні поневоленім селянстві та міщанстві. Хоч у самому нутрі шляхоцької республіки нераз панували охльократія чи анархія, але й вони були „арістократичні". Арістократична традиція справила, що між Поляками й дотепер майже нема правдиво свободолюбних струй. З осібна нема ніякого демократичного понимання відносин до колишніх підчинених народів. Навіть польські ліві партії перейняті психольоґією пануючого імперіялістичного й арістократичного народу.

З усего того виразно бачимо, що історично-політичні традиції Поляків зівсім відмінні від українських. Таксамо теперішні змагання. Поляки з витрівалістю, ґідною найбільшої пошани і симпатії стреміли довгі часи до відбудування своєї независимої держави. Однак не в

етнографічних границях, а в давних історичних границях, від моря Балтійського до Чорного. Щоби осягнути цю ціль, старалися Поляки протягом минулого століття передусім засімілювати сусідні народи: Литовців, Білорусинів і Українців. Це стремління викликало дуже різкі конфлікти між колишньою пануючою нацією та колишніми підчиненими й дало невеликі наслідки. Мимо того відбудована 1918/19 польська держава не обмежилась на етнографічні гнаниці а зайняла широкі простори білоруських і українських земель, на яких веде далі свою давню ассіміляційну політику, сподіваючись швидко спольонізувати окрайні народи й цим шляхом вивести Польщу в ряд великодержав.

Російська історично-політична традиція таксамо відмінна і противна українській як і польська, лише з инакшого боку. І вона таксамо як польська виходить з державної традиції. Московська держава витворилася з князівств, що їх заснували удільні князі зі старої київської династії серед славянських і фінських племен, котрі через своє мішанне мали положити основу теперішному великоруському народови. Від династії пішла назва — русский, та держава не була руська а московська, бо московський нарід дав їй зміст зовсім відмінний від змісту староруської київської держави. Вже від дванайцятого віку московський нарід стремить до надання своїй державі суцільности й сили, помагає князям побороти значінне боярства й духовенства, вкінциж добути абсолютну, ба й деспотичну власть у державі. Не рівноправність і свобода усіх громадян (як у Українців) чи деяких станів (як у Поляків), а деспотичний авторітет князя, потім царя, є основою історично-політичної традиції московського народу. Абсолютизм володаря — це вічне страховище Поляків, — стає національною святощию у Москалів і помагає їм збудувати величезну державу, яка кладе конець і Польщі і Гетманщині. Для порізнання надається як не мож лучше друга половина XVI. віку. Коли на Україні кристалізується скрайно демократична запорожська республіка і зачинаються народні рухи, коли Польща стає раєм золотої свободи для арістократії та шляхти, при безсильній королівській власти, тоді саме припадають у Московщині кріваві орґії деспотизму Івана Грізного. Історично-політична традиція московського народу клала царя дуже недалеко самого Бога, цілий нарід без ріжниці станів це були царські холопи, царська власність. Одиниця, індівідуальність були тут ничім, усе мусіло бути посвячене для поспільного добра коллєктиву — держави, олицетвореного в царській особі. Реформи Петра Великого, хоч надали Россії зверхний европейський вигляд, не мали для історично-політичної московської традиції ніякого проломового значіння, ба навіть скріпили ще німб царської самодержавности аргументами, що їх вживав тодішний западноевропейський абсолютизм. Російська революція 1905/6. р. не вспіла ослабити московської історичної традиції, що найвище підкопала її значінне в деяких кругах нечисленної на загал російської інтеліґенції. Та й у ціх кругах наступила лише зміна авторітету, котрому все покланялася душа московського народу. Таксамо велика революція 1917. і д.д. не принесла більших суттевих змін у російських традиціях і змаганнях.

Хоч на місці давних кличів „единодержавія, православія й народности“ стали діаметрально инші (совітський устрій, комунізм, інтернаціоналізм) та суть російської політично-державної думки не змінилась. Навпаки ще загострилось вороже відношеннє до індівідуалізму й обожаннє державного коллективу, тепер олицетвореного в гурті чільних діячів совітської держави, до речі без порівнання здібніщих від колишніх діячів царської Россії, зосібна в закордонній політиці. Російська національно державна думка саме в останніх кількох роках зробила величезні поступи наперед, головно в почутті й використанні величини й світовости рідного краю й народу. Коли давна Россія ставляла собі що найвище опанованнія всіх славянськихъ земель і визначну ролю в світовій політиці як наконечну ціль, то новітня Россія думає про світовладність, оперту на засадах інтернаціонального комунізму й світової революції. Ці нинішні стремління великоруського народу що йно зарисовуються, однак можна вже пізнати, що вони підуть споконвічними шляхами традиції: як найсильнішого скріплення держави і засімільованнія всіх сусідних народів. Цей великий процес ассіміляції з осібна народів Азії має дати одноцільну своєю велитенською територією і гомоґенною людністю державу, яка має володіти цілим світом. В цю велику будуччину твердо вірить російський нарід і йде до неї поволі та консеквентно.

Легко зрозуміти, що політична думка українського народу мусить показати величезну відпорну силу, щоби не була згноблена й зведена на ніщо могутніми в концепції й розгоні імперіялістичними змаганнями двох щасливіщих до тепер сусідніх народів. Та поки що нема одностайности в українській політичній думці. Одні стоять за союз з Польщею й Румунією під опікою Франції, другі за федерацію з революційною Россією, треті думають про союз із реакційною Россією ітд. ітд. Це розбитте не ворожить нічого доброго українським змаганням, бодай на найблизшу будуччину.

X. Культурно-ґеоґрафічне обличчє українського народу.

Культурною ґеоґрафією в ширшім значінню цього слова називають і до нині деякі землезнавці цілу антропоґеоґрафію. На мою думку не дуже влучно. Культурною ґеоґрафією в тіснішому значінні треба назвати тільки цю частину антропоґеоґрафії, яка розсліджує розміщеннє й ґеоґрафічну суть культури ріжних країв і народів землі. Культурна ґеоґрафія мусить займатись так матеріяльною як і умовою культурою всіх гуртів людства.

Україна лежить у цілости в обсязі великого европейського культурного круґа. Та її положеннє на самих його межах, у так великому віддаленні від великих культурних центрів Західньої й Середньої Европи, мало великі негативні наслідки. Україна, яка в XI. віці культурно не дуже то оставала по заду такої Німеччини, нині з точки погляду европейської культури може числитись ледви до півкультурних країв Европи.

Стан загальної матеріальної культури на Україні дуже низький. Її хліборобство, скотарство, ґірництво й инший промисел, її тор-

говля й лучба в порівнанні з повнокультурними землями Европи стоять дивно низько. Про це докладніще в економічно географічних главах цеї книжки. Мірилом умової культури нині вважається скількість анальфабетів. Вона на Україні просто неймовірна. Неграмотних Українців є в Галичині 56%, на Буковині 60%, на Закарпатті до 80%, у Таврії 81%, на Холмщині й Підляші 83%, в Курщині, Вороніжчині, Чернигівщині й Харківщині 84%, в Херсонщині, Кубані, Полтавщині 85%, в Катеринославщині й Харківщині 86%, в Київщині 88%, на Поділлі 89%, на Волині до 91%! (Перепись 1897). Загальний відсоток грамотних серед Українців у межах давної Росії (1897) був 23·3% для мущин, 3·9% для жінок. В останній четвертині століття стан освіти дещо поправився, так що нині відсоток безграмотних для цілої етнографічної України буде мабуть не більший 75%, та все таки на цілу Европу перевищають Україну в безграмотности тільки Румунія, Сербія й Португалія. (На Радянській Україні перенись 1920 р. виказала вже тільки 65.3% анальфабетів — 54.9% мущин і 74·5% жінок).

А далі: число української інтелігенції поглядно дуже мале, її сума знання нікчемна, українська наука, література, мистецтво стоять далеко по заду в порівнанні з наукою, літературою, мистецтвом инших европейських народів, числом нераз богато менчих як Українці. На чужинця, що мірить західноевропейським мірилом, виглядає Україна як некультурна, півдика країна, Українці як некультурне племя, яке маючи в безпосередньому сусідстві польську й російську культуру, з незрозумілих причин преться до культурної самостійности.

Та це все лишень позір, омана, така звичайна у всіх західніх Европейців, коли беруться до зрозуміння східноевропейських відносин на основі цього, що вичитали у своїх польських чи російських інформаторів. Бо все це, що саме сказане, що мігби подумати собі кожний чужинець-турист, їздячи лише по містах України, відноситься до цеї „культури", що її насадили на Україні чужинці. Та коли чужинець, уже не мілкий турист а совісний дослідник краю й народу, пічне слідити глибше, наткнеться на чудо. Побачить культуру, яку сам собі віками витворив український простолюдин, цю так сказати етнольоґічну культуру нашого народу. Перед ним стане дуже висока, наскрізь оріґінальна, своєрідна, прастара культура хліборобського народу, зівсім відмінна від людових культур усіх сусідних народів, від них без порівнання вища, з безліччю суто арійського культурного добра, просто безцінний скарб для етнольоґа, соціольоґа, історика мистецтва.

Українська етнольоґічна культура має дуже старі основи. Палєоґеоґрафічні дані вказують нам, що в пліоцені й протягом цілого діловія Україна, з осібна-ж південна, давала гарні умови життя для первісного людства. Та археольоґічне розслідженнє України ще дуже слабке й палєолітична култура її тодішного населення ледви в кількох місцях (Київ, Мізинь, Гонці і т. д.) була досліджувана. Неолітична, бронзова, зелізна доба богато краще розсліджені. З археольоґічних дослідів бачимо, що вже в ціх сірих передісторичних часах була українська територія осідком дуже високої культури (т. н. трипіль-

ської), котрої останки просто чудують глядача своїм гарним виконанням. Який нарід був носителем цеї культури, допевне не знаємо, в кожнім разі вона до нині має відгомони в українськім простонароднім мистецтві.

Друга важна поява в історії України це могили. Сливе цілий простір України вкритий десятками тисяч великих могил. Тисячі їх щезли вже, розорані плугом, зарівнані під будівлі, рознесені вітрами й водами. Та тисячі ще панують над краєвидом низової України, висипані по місцях, з далеку видних, над берегами рік, на природних горбах. Вони походять з ріжних епох історії України й від ріжних народів та від давен-давна дають історичний кольорит краєвидови України. Культурні останки, заховані в могилах України, це німі свідки культурних впливів, що мішалися й перехрещували на цій межовій землі Вони. велять нам по думці Стршиґовського й инших дослідників бачити в нашій вітчині великого посередника минувшини, культурного посередника між Сходом і Заходом.

Те саме каже нам писана історія. Вже в другім тисячлітті перед Христовим Різдвом доходили на Україну впливи передньоазійського культурного круга за посередництвом Фенікійців і малоазійських Карійців. Від VIII-го століття до Христа обхоплює могутня хвиля старогрецької кольонізації всі, отже й українські побережа Чорного моря. Від цеї хвилі аж глибоко в середновіччє не вгаває прилив культурного добра зі середземноморського округа на Україну. Україна була житницею періклейських Атен, пізнїщий гелєнізм розлився широко, хоч мілко по її півдні, тут заснувалась і цвила боспорянська держава, на південну Україну сягнула теж безпосередна влада Риму окраїнами дакійської провінції. По тім готські, византійські, варяжські, арабсько-перські ьпливи чергувались із собою ві вчасно середньовічній історії України.

Зі старославянського культурного доба сформувалася при співділанні всіх згаданих культурних впливів (головно византійсько-грецького) стара українська культура київської держави. Вона знов своєю чергою творить черен і основу нинішньої етнольоґічної культури українського народу. Турко-монґольскі впливи показуюсься, мимо вікова сусідства, майже ніякі. Значно більші є західньоевропейські впливи, так посередні (через Польщу), як і безпосередні через численних українських студентів західноевропейських університетів (XVI. і XVII. віку), а потім через німецькі кольонії. Польська й російська культура мали більший (місцями й часами навіть непереможний) вплив тільки на т. н. українську інтеліґенцію, перша від XVI. до XIX. віку, друга від XVIII-го до тепер. У глибину народніх українських мас вони сливе не заходили, хибань у межових землях України.

Основа української етнольоґічної культури є мимо всіх цих вікових впливів дуже своєрідна і вповні орігінальна. Автохтонність, хліборобська ексклюзивність, визначна неприхильність з одної сторони до міського життя, з другої до степового кочівництва, дуже пособили виобразованню й удержаню своєрідного сутоарійського світогляду. Цей світогляд, якого висловом є сливе вся матеріяльна й умова культура українського народу, коріниться глибоко в передхристіянських часах. Христіянство значно менче змінило первісний світогляд

українського народу як анальогічні світогляди инших народів Европи. Правда, воно відразу підкосило воєнно політичну енергію молодого народу та опісля воно поволі примінилось до старого світогляду. Не могучи з внішних причин піти розвитковим шляхом инших европейських народів (февдалізм, влада церкви, міське життє, ренесанс і т. д), не бажаючи піддатись впливам кочівників і Орієнту (що так богато дало пр. Великоросам!), український нарід залишився до нині на дуже примітивному ступіні розвитку, який одначе відчиняє перед нами дуже великі можливости на всіх полях людської діяльности.

Українська етнольогічна культура, може найгарніщий в цілій Европі зразок культури автохтонного хліборобського народу, є дуже цікавим предметом для антропогеографічних дослідів. Та на цім місці годі й думати про докладне її зображеннє, тим більше, що етнольогічні досліди над українським народом поки що ледви початі. Обмежимося тому на декілька афоризмів.

Українські оселі, так хутори, присілки й села як місточка й міста в правилі положені в найбільш живописних місцях околиці. Не тільки Київ, Львів, Перемишль, Камянець, Холм і т. д. положені в неначе старанно вибраних, краєвидно дуже гарних місцях але й Галич, Теребовля, Звенигород і т. и. й кожне село хочби Полтавщини чи Запоріжжа. Що йно новіщі селитьби, головно Південної України вказують своїм положеннєм, що їх основателі держалися цупкіще практичних як естетичних точок погляду. Тут вода, шлях, богацтво поверхні чи нутра землі були рішаючі.

Типи українських селитьб дуже ріжні. Верховинські села Лемківщини й Бойківщини (в части) впорядковані звичайно здовж річки й дна долини довгим рядом. Села Гуцульщини порозкидані окремими „оседками“ (дворищами) по збічах долини, по грунях і прелуках. В лісовій полосі України зустрічаємо села й місточка так уличного, як і громадного, місцями навіть круглого типу. Переважають тут невеликі села з богатьома присілками й відокремленими дворищами. В луговій полосі України теж зустрічаємо велику ріжноманітність типів селитьби. Та переважає тип громадних, великих, часами й величезних сіл з кількома ба навіть кільканацятьма тисячами населення. Вони звичайно або довго простягнені на дні річної долини чи балки, або скуплені громадно довкола ставу, в долиннім роздолі то що. Оподалік від сіл зустрічаємо хутори, пасіки, баштани, постійно або часово заселені. Коло них з часом ґрупуються присілки, що нераз розростаються в села. Типи українських селитьб, ще майже не розсліджені, ставляють перед нашу антропогеографічну науку богато нерозвязаних а вдячних проблємів.

Тесаме дотичить і типів обійстя й хати. Одна черта тут безсумнівно сконстатована. Український нарід любить розсідатися широко. Тому на вулицю українських сіл і місточок виходять переважно не будинки а огороди й сади. Тому навіть більші міста України виглядають звичайно як комплєкс садів, серед яких тут і там розсипані будинки й тільки центр міста має дійсно міський характер. Звичайненьке собі село німецьке чи французьке має більше „міського“ характеру як богато українських „міст“. Тому то й обійстя коло

української хати звичайно обширне, зложене в першу чергу з подвіря, довкола котрого розміщені повітки (стайні) для рогатої худоби й коней, кошари для овець, загони для свиней, шопа для господарських знарядів і возів, шпихлір, клуня (стодола) з током, льох то що. Перед хатою є правильно цвітник, коло неї й по заду садок і яринний огород.

Кожне українське село з виїмком хибань тих степових, де деревина не хоче рости, тоне літом у зелені садів, чого не бачимо в селах ні Великорусів, які не люблять деревини бо їм заслонює вид, ні Поляків, які плекають сади тільки в промислових цілях і то доволі рідко. Українець кохається в деревині більше з естетичних причин, „садок вишневий", яблунька й грушка, обсаджена деревиною пасіка, ряди кучерявих верб у селі й за селом, струнки тополі — це конечний аттрібут кожного українського села. А українські хутори, де ще так живий дух славної української минувшини, навіть на німому степу тонуть у зелені садів і пасік. Дальшою загальною прикметою українського обійстя є його старанна огорожа (пліт, паркан, навіть частокіл).

Українська хата, з виїмком найбідніщих хиж, має свій постійний тип по цілій Україні. Вона повздовжно чотирокутна, вкрита високим, масивним дахом, переділена по середині сіньми на дві половині. В бідніщих хатах кожна половина має тільки одно приміщенне: ліва кухню, в якій і живе сімя, друга комору. В нормальній хаті має кожна половина два приміщення: ліва кухню й „валькир" (спальню), права світлицю й комору.

Поза тим українська хата уявляє собою значну ріжнородність. Верховинські хати й хати лісової полоси звичайно кладені з дерева, бальок чи протесів, криті драницями, ґонтем, дошками. Хати лугової й степової полоси правильно ліплені з глини, криті соломою, біленько вимазані, дуже чепурно відбивають від зелені садів. В степовій Україні матеріялом для будови хати служить часто камінь. В останніх часах дуже швидко ширяться цегляні будинки, криті черепицею або бляхою.

Українські хати звернені вікнами постійно на південь, тому вони виходять до вулиці ріжними сторонами. Та й загалом вулиця не відграває в українськім селі так важної ролі як в польськім, білоруськім чи московськім. Українські хати все добре обгороджені, та не так наглухо як деякі московські чи бїлоруські. Вони стоять звичайно досить далеко одна від другої (з виїмком західного Поділля), через це небезпека пожару менча як у густо збитих хат московських сіл чорноземної области. Наслідком цего навіть асекураційні товариства у Куршині та Вороніжчині брали все менчу премію обезпечень від українських сіл як від московських.

Загальний внішний вигляд українських хат, чистенько вибілених, заквітчаних зільниками, дуже живописний і дуже корисно відріжняється від хат сусідних Українцям народів, головнож від нужденних і брудних московських „ізб" і мазурських „халуп".

Дальшою прикметою, котрою відріжняється українська хата від хат сусідних народів, це її поглядно велика чистота. Спеціяльно

відбиває вона від нехарности московських хат, повних всяких насікомців і галапасів, де крім людей любенько перемешкують телята, поросята, лошата, не числячи дробу, а в зимі то і вся худоба збирається в хату. Звісний знавець московського села Новіков подає про це цікаву повістку. В однім українськім селі поселилося кілька великоруських родин тай завело по хатах свої порядки. Колиж українська сільська старшина заборонила держати худобу по хатах, Москалі воліли виеміґрувати з села як примінитись до українських порядків. Загалом дуже рідко коли трапляється, щоби Росіяне жили по селах в суміш з Українцями. В околицях національно мішаних чергуються чисто українські села з чисто московськими, дуже рідко обі нації сидять в однім селі; тоді звичайно московська часть села лежить окремо по другій стороні балки, потока чи річки.

Так внутрішна обстанова хати, як і розклад обійстя відріжнюють житло Українця дуже значно від житла всіх його сусідів, Ще виразніще зазначується його окремішність у ноші. Вона представляє великі ріжнородности по великих просторах України а преціньвсюди видно цілковиту самостійність та неподібність до ноші сусідів. Тільки ноша Поліщуків остає під деяким впливом білоруської, ноша на западних межах України під деяким впливом польської і словацької, ноша Кубанців під впливом кавкаської. Московський вплив не проявляється сливе ніде, хибань у загальному поширенні поганеньких картузів. На загал українська людова ноша всюди оріґінальна і дуже естетична та доцільна, прямо шукає собі рівної серед людових ношей всіх европейських народів. Не дивниця тому, що вона нерівно трудніще як у Поляків, Білорусинів чи Москалів уступає місця міській ноші.

Опис бодай головніщих типів української ноші запровадивби нас при загальнпму характері й обмежених розмірах нинішної книжки за далеко. Таксамо не можемо зупинятись довше на народній поживі, хоч і на цім полі виказує український нарід визначні окремішности, на скільки їх не загладжує економічна нужда, що приневолює всякого вдоволятись картоплею чи хлібом.

Про инші сторони й галузи матеріяльної культури українського люду буде нагода поговорити в дальших главах книжки, томуто й перейдім тепер до умової культури українського народу.

Коли наша матеріяльна культура мимо своєї оріґінальности та окремішности, не визначається виразною висотою в порівнанню зі сусідними людовими культурами, то умова культура полишає їх усіх далеко по заду. Українці належать перше всього до цілком иншого культурно-етнольоґічного круга, як Великоруси, Білорусини чи Поляки. Їх усіх треба зачислити до східноевропейського культурного круга. Українці належать натомість до т. н. круга балканськокарпатського, посполу зі Сербохорватами, Болгарами і т. и. Бачимо отже й тут тесаме, що й на антропольоґічному й язиковому полі: Українців у тісній звязи з південними Славянами.

Український мужик визначається передусім дуже степенною та поважною вдачею. При рухливости Поляка та меткости Москаля виглядає Українець неповоротним і повільним, ба лінивим. Та такий

погляд не влучний. Згадана прикмета, в части сповидна, походить з загального погляду Українця на єство життя. Життє після цего погляду є не тільки вавзятою борбою за істнованнє, яка ставляє чоловіка на кожнім кроці супроти твердих конечностей, життє є само про себе предметом роздумування і фільософования, життє дае спромогу уживания і відчувания, життє є гарне і його естетику належить удержувати все і всюди. Подібний погляд на життє зустрічаємо у висококультурних народів старинности; в нинішних часах він дуже непрактичний для широких кругів нації, добрий хибань для вповні економічно обезпечених одиниць. В кожнім разі це признака старої, високої, своєрідної культури, звідси походить теж звісний „аристократичний демократизм“ Українців.

Дальшими основами вдачі Українця є висліди страшних пережитих народом лихоліть. З відси походить передусім загальна мелянхолійність і сумовитість, замкненість в собі, недовірчивість та стептицизм, вкінциж навіть деяка байдужність до справ буденного життя, звязана з тонким та здоровим гумором.

Останні основи вдачі Українця виходять з його вікових історично-політичних традицій: замилування індівідуалізму, свободи, рівности, народоправства, справедливости, порядку.

Зі згаданих основ дадуться вивести всі прикмети української вдачі дуже легко та льогічно.

Відносини в родині відзеркалюють вдачу українського народу дуже гарно. Висша і старша культура враз з розвитим індівідуалізмом та свободолюбністю не допускають тут до такої абсолютної власти голови родини як у Поляків а головно у Москалів. Таксамо становище жінки в українського люду без порівнання вище як у польського а головно московського люду. Жінка в безлічи випадків є дійсно головою господарства Українців („держить три вугли хати, чоловік тільки один“), дуже рідко у Поляків, лише виїмково у Москалів. Доньки Українці не видають заміж проти її волі, вона має тут людські права, у Москалів це справа батька, за доньку беруть „кладку“, неначе продають, кому хочуть. Дорослих синів батьки зараз при оженку виділюють, закладаючи їм нове ґаздівство. Пожитє під одною стріхою збірної родини, як це водитъся у Москалів, неможливе і водиться в Українців хибань виїмково як давній пережиток у деяких глухих лісових сторонах. Бо батько не має тут цеї абсолютної власти, що в Московщині, аби міг держати в руках незгідливу сімю. Зате родинне життє в Українців краще, не має ні „снохачества“ ні легкого розпаду родини. Кровні споріднення навіть у далекому коліні мають велике значіннє.

Вдача Українця трудно заключає дружбу, за те вона буває дуже тривка, хоч здержлива і дуже лиш рідко доходить до інтімности. Москалі дуже легко дружаться й швидко доходять до зайвої й влізливої інтімности та легко й розходяться і стають лютими ворогами. Таксамо легко і дуже тісно дружаться Поляки. Ворогованнє найлютіще буває у Москалів, у Поляків воно менче люте, в Українців довготрівале.

Здібність до ассоціяції (стоваришень) дуже значна в Українців. Усі такі товариства, братства, артілі, цехи основані на безоглядній рівности праці й користи. Атамана вибирають і слухають та дають рівний пай і робить він посполу. Ассоціяційний дух Українців проявляється теж поза економічною цариною пр. у „парубоцтві". У Москалів „большак" сам добирає собі робітників, не робить, лиш наглядає і сам лишає собі найбільший пай. У Поляків змисл до ассоціяції мало розвитий.

З цею справою лучиться відношеннє Українця до „громади". Громада це добровільне товариство людей свобідних, злучених задля спільної безпечности й загального добра. Позатим Українець не признає ніяких прав громаді, бо це вже нарушувалоб індівідуальну волю кожного з громадян. Длятого пр. общинне володіннє землею, введене по московському взору (головно на Лівобіччі), є для українського народу незносне і нищить його економічно більше як дробленнє землі при одиничній власности. Московський мір це зовсім що иншого. Це абсолютна держава в мініятурі, хоч сповидно комуністична репубґіка. Мір зрісся з душею московського мужика, волі міру він повинується супокійно, хоч вона поневолює його власну волю. Звідси стремліннє Великоросів до своєрідного абсолютизму, Українців до своєрідної демократії.

Загальне відношеннє до инших людей уняте у нашого народа в вироблені століттями форми. Стара культура і культ індівідуалізму виробили серед нашого люду товариські форми, що декуди нагадують еспанські та загалом двірські. Сусідство і вплив міст і инших центрів „культури" попсували цей мужичий церемоніял дещо, та його ще можна віднайти на величезних просторах нашої землі в повнім розцвіті. Велика делікатність, чемність та вважливість, щоб другого не вразити, є головним змістом товариських форм у нашого мужика, так відмінних від грубоватих форм польського селянства, зіпсованих міськими впливами. Ще більша ріжниця від Великороса, який по своїй вдачі поводиться або як суворий деспот або як покірний раб.

Відношення українського народу до віри теж орігінальні і відмінні від сусідних народів. Українцеви важна суть віри, він її глибоко відчуває й шанує. Обряди для него маловажні. Томуто й нема ні сліду якоїнебудь ворожнечі між Українцями ріжних вір чи обрядів: православними, уніятами, католиками і т. и. Зі старої культури та пошанівку одиниці виходить теж велика толєранція для чужих вір, якої не бачимо ні у Поляків ні у Москалів. Таксамо Українець все рівнодушно відносився і відноситься до ріжних сект та розколів. У Поляків та Москалів сектанство цвило й цвите, в Українців появилася одна штунда, тай то яко вислід змосковщення церкви, а не якоїсь обрядової формалістики.

Найгарніще і найвище зазначується вартість української людової культури в народній устній словесности. Висока фільософія українського народа найшла свій вислів у сотнях тисяч народних пословиць, приказок і притч, якими не може повеличатись простонародня культура ніякого другого народу Европи. В них відбилася неначе в зеркалі велика душа нашого народу і поклалась уся його

життєва мудрість. Гуманність, автономізм, народоправство, вільнодумне стремлінне до правди й справедливости, мрійливий ідеалізм, високорозвита суспільна етика, що не хоче ніяких визискувачів ні визискуваних, посполу з культом індівідуалізму і физичної активної боротьби за права одиниці велять нам в українській життєвій філософії добачати оден з найкращих зразків европейсько-арійської народної думки. Тут лежить основа для збудования повної національної культури, яка ввійшлаб як повновартний товариш у круг західноевропейських культур.

Таксамо високо знісся ґеній нашого народу в народній поезії й пісні. Починаючи від історичних дум та обрядових пісень, колядок, щедрівок, веснянок, весільних, обжинкових, купальних. козацьких, чумацьких, рекрутських пісень а кінчаючи дрібними шумками, козачками, коломийками то що, всюди бачимо пребогату участь природи, її удуховленнє і розуміннє, мелянхолійність, фантастичну та теплу мрійність, звеличаннє найвищих і найчистіщих почувань людської душі. А що вже сказати про величню любов вітчини, роздираючу серце тугу за її бувальщиною, пієтизм хоч не безкритичний для її героїв! В любовних піснях ні сліду сексуалізму, не тілесну красу жінки а душевну вони величають передусім. Навіть у жартовливих, ба сороміцьких піснях повно анакреонтичної ґрації. А при тім що за краса слова, яка сила, яка глибина почування, яка згідність змісту з формою! Прямо вірити не хочеться, що цей чорний, забідований, тількома століттями злиднів мучений люд міг таку безліч перлин правдивої поезії розкотити по нещасній своїй землиці!

Своєрідність народньої поетичної творчости позволяє таксамо як і инші прояви культури пізнати величезну ріжницю між українським а московським народом. Московські народні пісні бідніщі і скількістю і ріжнородністю, і формою і змістом. Участь природи в них мізерна, фантазія то рветься до надприродних меж то сходить на игрушку, матеріялістичні цілі, розбишацтво, руїна, величаються немов свʼятощі, індівідуалізм поборюється всіми способами, пониманнє любови змислове, жартовливі та сороміцькі пісни погані. Польська народня словесність дивно вбога й сіра.

Як народня поезія так і народня музика Українців куди перевисшає музику всіх сусідних народів і відріжняється від неї дуже видатно. Музикальність і співолюбивість Українців дадуть порівнатись хиба до таких же прикмет Італійців. Польська народня музика таксамо дуже вбога як і поезія і має виключно веселий дуровий характер. Московська народня музика має крім дурових ще й богато мольових елементів. Однак вони зівсім відмінні від українських, або безмежно сумовиті або безжурно веселі. Всюди пробивається живлова великочертність і могучість. Ріжниці в характері мельодій так великі, що не треба аж знавця, щоби відразу пізнати, чи якась мельодія українська чи московська.

Людове мистецтво, хоч виразно приналежне до балканськокарпатського культурного круга, стоїть у нашого народа зівсім оригінально і значно вище як у сусідних народів. Останки давного людового малярства ще живі на лівобічній Україні, різьбарство на де-

реві дійшло до високоартистичного розвитку у Гуцулів (Шкрібляк, Мегединюк і т. д.) Та й скрізь по цілій Україні проявляється великий хист нашого народа до мистецтва. Кілько то великих талантів вийшло з нашого простолюдина й або змарнувалось, або пішло служити чужині!

Найголовніша галузь української штуки це орнаментика. Вона уявляє собою два основні типи: ґеометричний, з перехрещуваннєм простих та ломаних ліній і ростинний, що користується частинами ростин: листєм, квітками, билами. У мережках, вишивках, тканях, ґерданах, кораликових роботах, писанках, бачимо таку естетичну гру ліній і красок, що хоч кожна з них несподівана чи ярка, та цілість дуже гармонійно ділає на зір. Тут виступає на зверх ще одна дуже замітна прикмета українського людового мистецтва, прикмета яку рідко мож зустрітити: Не одна традиційність творить суть нашого людового мистецтва, посполу з нею виступає індівідуальна свобода, яка відбивається дуже оригінально у кожнім творі людового мистецтва, пр. примінює орнамент до вигляду й черт особи і т. и. У Москалів орнаментика стоїть значно низше; вона опирається на звіринних мотивах та цілих предметах пр. дерева, хати, цілі ростини і т. д. і на великім замилуванні до ярких пестрих красок так зложених, що аж хапають за очи. У Поляків людова орнаментика не розвита, що до красок то вони кохаються в палких красках та небогатьох, звичайно лучать синю з червоною.

На конець ще кілька слів про звичаї, обичаї та обряди. І на цім полі український люд богатший від своїх сусідів, дорівнують йому хиба лиш Білорусини. Ціле життє українського мужика таке бідне й злиденне, а пречінь овіяне чаром поетичних і глибоких значіннєм звичаїв та вірувань від колиски до гробу. Родини, хрестини, весілле, смерть, все звязані з ріжними дуже гарними обрядами, головнож українське весілле, таке богате обрядами і піснями, таке відмінне в цілій сути від московського чи польського. Цілий рік Українця становить цикль свят, з котрими звязана безліч обрядів, що походять ще з передхристіянських часів. Подібні обряди зустрічаємо у Білорусів, деякі також у Поляків (коляди, купальні вогні), зате у Москалів нема тут сливе ніяких подібностей до Українців. Зовсім незнані їм ні коляда ні „богата кутя“, ні щедрий вечір ні щедрівка, ні „голодна кутя“ й мясопуст, ні весняні свята з веснянками, ні Юр, ні Русалчин Великдень, ні Купало, ні обжинки, ні Андрій чи Катерина. Ціла суть української народної метафизики вповні чужа Москалям з їх типовими пересудами а майже зівсім чужа Полякам. Лише з Білорусинами є значна анальогія.

Наведеного думаю досить, щоби ясною стала повна оригінальність і окремішність української людової культури. Перейдім тепер до короткого огляду культурного стану нашої інтеліґенції.

Інтеліґентські культурні стремління на Україні дуже старі. Вони зайшли дуже далеко вже за часів старої київської держави і вспіли переробити чужі впливи й людову основу дуже гарно й оригінально на полі так будівництва й малярства як і на полі літератури й науки. Татарське лихолітте цю стару „руську“ культуру знищило, доконала її Польща й звела її останки на закостеніннє. Декілька разів розга-

нялись українські інтеліґенти XVII. і XVIII. в. до творення нової української культури та польска й потім російська державна рація потрафили ці зриви здержати аж до другої половини XIX. століття. Тому теперішний стан української інтелігентської культури дуже сумний. Українська інтеліґенція загалом дуже ще нечисленна. Ледви одно століттє минуло, від коли вона пробудилася знову до життя. Розуміється тільки в руках інтеліґенції кожного народу лежить розвиток національної культури в найширшім значінню цего слова. Придивімся що на цім полі наша інтеліґенція зробила.

Україна належить у цілости до сфери впливів т. н. европейської культури. Ця культура розширилася з культурних центрів западної Европи на територію Українців і всіх їх сусідів: Поляків, Москалів, Білорусинів, Чехів, Мадярів, Румунів. Кождий з тих народів прийняв у більшім чи менчім розмірі матеріяльну культуру западно европейську та примінив духову культуру до своїх питоменностей.

Українці на жаль ще не найшли собі (подібно як Білорусини) шляху, на котрім самостійно змоглиб розвивати питому національну культуру. Вони хитаються до тепер між культурами польською і російською. Висліди дуже погані. Можна сказати, що серед української інтеліґенції типові Українці це виїмки. Все проче це культурно Поляки або Москалі, що лише говорять по українськи. Будова української національної культури є тому що йно в початках, правда надійних та не дуже то ще певних.

Такий стан є дуже сумний і приносить Україні необчислимі шкоди. Передусім в области матеріяльної культури, бо вона у обох народів, що служать звичайно взірцями для Українців, є дуже неповна. Господарство, гірництво, промисел, торговля, лучба стоять у Поляків богато низше як у західній Европі. Ще в більшій мірі можна це сказати про Москалів, котрі на богатьох полях матеріяльної культури сходять на пародію культурного народу, хоч мають таку величну державну орґанізацію. Не дивниця тому, що матеріяльна культура стоїть на Україні так низько. З другої сторони для кождого інтеліґента Українця повинно стати ясно, що підойм розвитку матеріяльної культури треба шукати не у безпосередних сусідів, як до тепер водиться, а прямо в західній Европі, висилаючи туда на студії інжинірів, промисловців, купців, господарів.

На полі умової культури входять на Україні в гру головно лиш впливи польські і російські. Мадярські й румунські впливи мають тільки невеличкий обсяг (Закарпаттє, Буковина, по части Бесарабія).

Польська умова культура дуже висока, може повеличатись дуже богатою літературою, знатною наукою і штукою, притім дуже виробленими (на французький лад) життєвими формами. Впливи польської культури на Українців обмежуються майже виключно на західну Україну, зате були вони тут аж до найновійших часів дуже сильні, доперва в останних роках змаліли. Колись ціла Україна, головно правобічна, підлягала цілими віками впливам польської культури, тепер від 1919. р. вплив польської культури знов поширився на цілу західню Україну.

В польській умовій культурі є дві прикмети, що безоглядно заслугують на наслідуваннє у нас. Це її національно-патріотична закраска, горяча діяльна любов до свого народу, його бувальщини і будуччини. Тому польська порозборова література й штука повинна бути для нашої світлим взірцем напрямів і почувань. Друга прикмета це те, що Поляки дуже доцільно шукають культурних взірців у західній Европі, з осібна на науковому й літературному полі. Ця прикмета теж вартна наслідування. Та поза своєю патріотичністю й европейською закраскою польська культура для українського народу не надобиться. Вона арістократична своїм походженнєм, вдачею і загальним світоглядом, вона відчахнена від люду. Мимо всяких старань польська культура не найшла ще тривких звязей з польським простолюдином. Вона виросла понад ним, не на нім. не на його питомій культурі. Взорувати молоду українську культуру вповні на польській значилоб відривати її від народного кореня взагалі. Що таке для української культури неможливе, пізнали Українці вже сотню літ тому назад.

Російська культура стоїть матеріяльно, як вже сказано, дуже низько, та на умовім полі вона має дуже богату літературу, значну науку і високо розвите мистецтво. З цього боку вона стоїть нерівно вище польської культури. Крім цього російська культура стоїть серед культур инших народів Европи вповні відокремлено й виробилася вже на вповні самостійну галузь людської культури так сказатиб евразійську, не европейсько-арійську. Екпанзійна й ассіміляційна сила російської культури дуже велика. Таксамо її противенство до західньоевропейської культури, так богато разів акцентоване репрезентами російської культури, зростає з дня на день.

Похід російської культури на Україну доволі давний, від другої половини XVII. в. Та зразу трудно було їй станути твердою ногою серед вищекультурних Українців. Навпаки Українці були аж у XVIII. вік носителями культури в Московщині. Та поволі відносини змінились і відвернулись. Українська культура, згноблена занепала, російська навпаки швидко розрослась і в XIX. віці завоювала всю українську інтеліґенцію в межах давної Росії, входячи в кров і кість ледви чи не кожного тамошнього інтеліґента. Революція 1917. і дд. років поруч із реакцією проти політичної влади викликала реакцію теж і проти культурного впливу Росії на Україні. Та поза шовіністичні викрики проти „азіятщини“, „варварства“ і т. и. справа не вийшла й російська культура й передусім російський спосіб думання й ділання панують і далі серед 9/10 частей української інтеліґенції.

Все це становить велику небезпеку для розвитку молодої української культури. Бо коли Росія завоює культурно Україну на постійне, то пропала вся самостійність українського живла і його чудова мова спаде на правду до ряду нарічій чи й „жарґонів“, його політичні змагання до ряду „крамол“. Це квантітативна небезпека російської культури. Ще більша є небезпека квалітативна.

Російська культура це типова культура народу-кольоніста на межі двох великих культурних кругів. Вона зложена тільки в малій части з праславянських і староруських основ. Тим сильніший є

вплив фінського живла, довговічного монгольсько татарського сусідства й панування і расової фінсько монгольської примішки. Великороси поміж всіма европейськими народами (не виключаючи Еспанців і Португальців) найбільш консеквентно пішли шляхом ассіміляції чужорасового живла. Тому їх культура цілком нова і в своїй цілій концепції відмінна від сутоевропейської „арійської" культури, Европейський вплив (від XVIII. віку) обмежився сливе до самих внішностей; загальний характер російської культури суто евразійський, відвернений від Заходу, звернений на Схід. Супроти західно европейської „гнилої" культури ставиться російська культура й то саме устами найкращих своїх представників не то вже критично а просто ворожо. Усему Заходови вона протиставляє Росію, твердо вірить, що Москва стане третім Римом, що є великим післанництвом російського народу колись стати першим народом — володарем у світі й ущасливити весь людський рід заведеннєм нової культури й нового ладу в загалі.

Російська культура таксамо великочертна й великопростірна як російська держава. Дотеперішні успіхи її експанзії серед усіх „інородців" давної Росії, не виключаючи таких Поляків чи Німців, віщують російській культурі величезну світову будуччину. Та для українського народу російська культура означає заперечення усіх культурних ідеалів, які є так у кращих західноевропейських культурах як і в етнольогічній культурі українського простолюддя, на якій пренінь мусимо будувати нашу повну національну культуру. На місце европейської й простонародно-української гуманности висуває російська культура безоглядну державну рацію, на місце автономізму централізм, на місце народоправства абсолютистичну оліґархію, на місце вільнодумного стремління до правди й справедливости безкритичну релігійну чи суспільну догму, на місце ідеалізму й суспільної етики грубий реалізм і бездушний еґалітаризм, на місце культу індівідуалізму культ коллєктивізму, на місце активізму евразійський фаталізм. Як бачимо російська культура заперечує всі без виїмку головні основи українського простонародного світогляду.

Не диво тому, що російська культура все заражувала й заражує Українців погубним національним індіферентизмом. Російська культура універсальна, прикроєна до найбільшої в світі держави, навіть від московського простолюдина вповні відчахнена. Народ її не творив, інтеліґенція творила її понад народом. Російською культурою вихований інтеліґент навіть від московського простолюдина несказано далекий, не то від українського. Тому то й праця для народу йому не під спромогу. Пірвати український люд на дорогу суспільного, економічного, політичного поступу не зможе ніколи інтеліґенція, перейнята московською культурою. Остання російська й українська революція дали на цім полі найкращі докази.

Дальша некориства для нас прикмета російської культури це її визначна зівнішність. Під тоненькою верствою покосту західноевропейських форм криється неевропейська дійсність. Вона на кождім кроці визирає з під цівілізованої оболоки у кожного чоловіка російського культурного типу. Зверхні форми інтеліґента російської

культури разять уважливого українського простолюдина може й таксамо як зверхні форми московського мужика чи босяка. Та зівнішність російської культури не обмежується на формах. Ще гірше стоїть справа зі змістом. Пр. російська наука, хоч має богато світлих імен навіть суторосійських, стоїть далеко позаду німецької, англійської чи французької і то мимо величезного богацтва орудників. Все в науці робиться тут переважно на ефект, без методи, тож не дивниця, що виходять всюди фатальні прогалини. Ось возьмім вже не пр. фільософію а хочби нашу науку — ґеоґрафію. Нема майже року, щоби російський уряд не вислав якої великої научної експедиції до Азії чи під бігун; кожна видає великі томи здобутків, а тут тимчасом пр. форми поверхні найлюдніщих та найкультурніщих частин европейської Росії є ледви в головних обрисах знані. Найліпшу ґеоґрафію Росії написав Француз Реклю, новійшої, дійсно наукової ґеоґрафії Росії зовсім нема. Нарисам Краснова чи Танфілєва цего титулу ніяк признати не можна, бо їх автори зівсім не знають сути ні методи новійшої ґеоґрафії; тим менче належиться цей титул многотомовому збірникови під редакцією Семьонова.

Ще виразніще виступає зівнішність російської культури в квестіях суспільних та політиці. Оба ці напрями людської думки стали останними часами дуже модні в російській суспільности. Але яка пропасть ділить на цім полі культурних Европейців від Росіян! В Европі тези суспільних наук чи політики є більше чи менче висліданами життя, їх примінюється до життя і відноситься до них дуже критично. В Росії тези суспільних наук чи політики є якимись відірваними від життя доґматами, над котрими російські інтеліґенти XX-го віку діспутують цілком так самісенько як їх предки діспутували перед пару століттями над сугубим чи тригубим „аллилуя", над тим чи має бути „рожденна не сотворенна", чи рожденна а не сотворенна, чи казати „Господи помилуй" чи „О Господи помилуй", чи хреститися трема чи двома пальцями і т. д. Тоді бач були в моді релігійні, нині є суспільні справи. А дійсне життє суспільне й політичне йде зівсім незалежно від голошених фраз і загальників. Як фатально відбилася ця перейнята українською інтеліґенцією зівнішність на будуванні нової української державности, всі знаємо аж надто добре.

Зівнішність є дуже поганим дарунком для кожної культури, а осібна так молодої як українська. Зі зівнішностей російської культури може найбільш погубна є моральна розвезеність у половім життю. Вона обхопила все російське культурне середовище не від нині, а слідна була ще за старомосковських часів. Росіянам вона нічого не шкодила й не шкодить, подібно як старокультурним народам Азії. Серед української інтеліґенції, яка приймила російську культуру, зробив дотичний російський вплив великі спустошення.

Наведеного думаю вистане, щоб доказати, що московська культура прямо погубна для українського народу. Це не значить немовби то вона сама по собі була лиха чи безвартісна. Навпаки — вона імпонує своєю величністю, евразійською орігінальністю й доцільністю, вона може бути для московського народу могутнім орудником у його борні за світову владу. Та для українського народу, при його

суто европейській, індівідуалістичній вдачі, прийняттє московської культури булоби смертельною отруєю. Колиб навіть український нарід і пережив такий експеримент (що не правдоподібне), то зіставби на віки нужденним прихвостнем московської нації.

До тогож такий експеримент нам зівсім непотрібний. Або скажім собі виразно: ми є Українці, нарід самостійний та окремішний від Москалів і будуймо свою молоду культуру зівсім самостійно, або скажім собі: ми є Малороси, одна з віток великого русского народа і його високої культури і тоді кладімся супокійно на славно звісній фортеці „української печи". Бож тоді навіть над розвитком нашої мови нема чого працювати. А третьої евентуальности нема!

Томуто лиш непереможному впливови російської школи та російського міського середовища а не якійсь ідейности можна приписати цю сумну обставину, що богато Українців інтеліґентів так захоплюється російською культурою й пересаджує її на український ґрунт. Як безконечно низші ті інтеліґенти від українського мужика, що і над Тихим океаном не міняє своєї питомої української мужицької культури на московську, заслугуючи собі у Москалів на згірдну, але в наших очах дуже похвальну оцінку: „хохолъ вездѣ хохолъ"!

Коли хочемо бути й остати дійсно самостійною нацією, то лишається для української культури лиш одна дорога: йти крок за кроком вперед стежками западноевропейської культури, шукати критично взірців у Німців, Англійців, Скандинавів. А цілий цей розвиток оперти на величній основі нашої високої простонародної культури. Не глядім на заражених московщиною Українців, що каляють власне гніздо, порівнуючи нашу людову поезію чи орнаментику з культурою Кафрів, а нашого простолюдина зовуть страшною чорною масою, що має затопити „поступову" сіль української землі, а придивімся яким несказаним пієтизмом окружають дійсно культурні народи нужденні останки своїх людових культур! Тих пару звичаїв чи пересудів, тих декілька пісень! Якіж ми в своїй бідноті богатші від них!

Та ми цего не видимо. Український нарід сказав устами Котляревського перед сотнею літ А. Відкрив бач перший діямант на своїй дорозі — рідну мову. На жаль не найшовся ще такий, що сказавби таксамо могуче Б, відкривши спосіб використання скарбів рідної культури і заставивши до цього використування весь нарід. Цей „апостол правди і науки", хоч мав деяких предтеч, на жаль ще не прийшов. Однак богато вже є людей на Україні, що згодиться зі мною в отсій думці: Українська простонародна культура так богата, що розвинувши всі в ній укриті зароди і доповнивши їх критично з чистих джерел западно-европейської культури, може український нарід добути собі повну всенаціональну культуру, таксамо своєрідну і таксамо високу серед инших великих европейських культур, як є простонародна українська культура серед инших простонародних.

Українська культура не може й не повинна ставити собі таких великочертних світовладних цілей як россійська. Та вона може принести сутоевропейським культурам величезну скількість великих цін-

ностей, так цілком нових як і забутих иншими европейськими народами, яким не пощастило вдержати у себе староарійського культурного добра так гарно і так богато як українському народови. Хто зна чи саме Українцям не судилось принести відродження старіючійся европейській культурі?

XI. Чужі народи на Україні.

З чисел поміщених у IV. главі бачимо, що на суцільній території українського народу живе около 15 міліонів людей иншої народности (поверх 28%).

В суцільних територіях західноевропейських народів такого не буває. Вікова еволюція ассімілювала там чужі елементи майже вповні. В Осередній Европі процес ассіміляції ще так далеко не поступив, там зустрічаємо вже значніщі відсотки чужої примішки. В давній конґресовій Польщі вони доходили теж до 28%. В цілій Східній Европі й на Балканському півострові великі відсотки чужої примішки є нормальним явищем — вислідом незавершеної ще антропоґеоґрафічної еволюції. З осібна на Україні значна висота чужої примішки не може нас дивувати. Український нарід остає від довгих століт під владою чужинців, які систематично скріпляли свої ряди кольонізацією (Росіяне, Поляки). Крім цього переважна часть лугової і вся степова полоса України по довгих віках татарського лихоліття заселялась поглядно недавно й під орудою російського уряду, який тут поселював так Великоросів, як Румунів, Німців, Греків, Болгар і т. и. Крім цього на степах південної України, на Криму й Кавказі остало ще дещо з давних їх мешканців туркотатарського, монґольського й кавказько-понтійського походження.

Найбільш численними поміж чужими народами є Великороси (до 6½ міліона, поверх 12%). Між Великоросами України тільки невеличкий відсоток творять дійсні Великороси-кольоністи (в значній части розкольники). Вони розсіяні етноґрафічними островами так по північній (Чернигівщина, Слобожанщина) як і по південній Україні (Херсонщина, Катеринославщина, Таврія і т. д). Корінними Великоросами мож назвати теж богато міського населення, головно урядовців, купців, робітників, що як наплавний рухомий елемент прибули на Україну. Всі майже останні Великороси, вичислені статистикою, це зрусифіковані Українці, Німці, Поляки і т. и., що з опортуністичних зглядів причисляють себе до пануючої державної народности. Вони то й разом із зрусифікованими що до мови Жидами надають городам і деякім місточкам України зверхній російський покіст. Їх становище вельми скріпляє подавлюючий вплив великоруського елєменту в політичнім, суспільнім, культурнім і економічнім життю України в останніх двох століттях.

Цілком окремішнє становище займає (національно) великоруське живло в Донщині, Кубанщині й Терщині. З імени великоруські частини козачих військ цих областей є в дійсности таксамо або й більше українські (по походженню, мові, звичаях і т. д.) як великоруські.

Головно це відноситься до низово доньських і кубанських козаків.

Другим чисельно чужий нарід на Україні це Жиди*) (до 4 міліони, 7·5%). Вони розсипані по цілій Україні, яко переважно міське, торговельне й (у части) промислове населеннє. Лівобіч Дніпра їх число нагло зменчається, щоби на південно східній задоньскій і підкавкаскій Україні зійти до мініма.

Жидів України, як у прочім усіх Жидів Східної Европи треба вважати без сумніву самостійним і окремішним народом. І то хоч вони на території давної російської імперії прийняли (на зверх бодай) російську мову й культуру і примінились анальогічно на Закарпатті до Мадярів, у Галичині до Поляків, на Буковині до Німців і Румунів. Тим не менче Жиди становлять дуже одноцільну й високо солідарну національну однину серед населення України, яка попри негативні сторони, аж надто часто підношені їхніми противниками, має теж богато позитивних вартостей.

Третим у черзі чужих народів України є Поляки (біля 1½ міліона, до 3%). Вони розміщені по містах, етнографічних островах і в розсипку переважно по правобічній Україні, на скільки вона колись належала до давної польської держави. Найбільше наплавного польського елемету мають західні межові землі України: Холмщина й Галичина, богато менче Волинь, Буковина, Поділле, Київщина. На східній Україні спадає відсоток Поляків до мініма. Польске живло держиться головно міст і великих земських маєтків та в промислі, торговлі, серед урядництва його теж богато й тому вплив його великий, не тільки в цих українських землях, що находяться в займанщині нової польської держави але й поза її межами.

Четверте місце по численности займають Німці (до 1 міліона, близько 2%). Цікаве, що їх відсоток більший у давній російській Україні як у давній австроугорській. Найбільшу скількість Німців виказують процентово: українська частина Бессарабії, Волинь, Таврія, Буковина, Херсонщина, Холмщина й Катеринославщина, між повітами акерманський, холмський і луцький. Німці на Україні це переважно хлібороби, кольоністи й великі землевласники. По містах їх небогато.

Туркотатари (покерх ½ міліона, до 1%), доходять до найвищих відсоткових чисел на Криму (Таврія 13·8%), де творять пр. в ялтинському повіті абсолютну більшість. Крім того живуть вони більшими гуртами в Терщині, Кубанщині (Карачай), Катеринославщині (повіт Маріюпіль) і південній Бесарабії (Акерманські Турки). Споріднені з ними расою Кіргізи й Кімлики українського Підкавказзя (Ставропільщина 4·4% і 2·6%).

Румунів (до ½ міліона, 0·8%) найбільше в Бессарабії, на Буковині й Херсонщині. Це майже виключно селяне кольоністи. Найбільші відсотки вони осягають у повітах: тираспільськім, хотинськім, акерманськім і ананійськім.

Болгари (до 200000), виключно кольоністи хлібороби й огородники, живуть головно в акерманськім і бердянськім повіті, менчими гуртками в тираспільськім і одеськім.

*) В українській мові вживаю постійно терміну „Жиди“ а не „Євреї“. В мові українського простолюдя, яка є підставою нашої літературної мови, слово „Єврей“ має образливий відтінок. Цілком противно є в російській мові.

Греки (140000) сконцентровані хліборобськими оселями головно в Катеринославщині (Маріюпільськім пов.) і на Кубанщині, як купці вони розсипані по цілому чорноморському побережі.

Вірмене (поверх 50.000), головно купці й промисловці, розсипані широко по всій південній Україні, головно в Донщині (Нахичевань), Ставропільщині й Кубанщині.

Чехи (поверх 38000), живуть головно як хліборобські кольоністи на Волині (найбільше в дубенськім повіті) й розсипані по більших містах України як ремісники й купці, по Закарпатті як урядовці. Словаки (13.000), розміщені етнографічними острівцями при західних межах Закарпаття.

Черкеси (28.000), вдержались ще на Кубанщині (Катеринодарський повіт), деякі останки инших кавказько-понтійських племен на Кубанщині, Терщині й Чорноморщині.

Дуже малими гуртками й розсипково живуть, головно по городах України теж представники західньоевропейських націй: Італійці, Англійці, Французи. Та їх число дуже маленьке. В цім і лежить не послідня причина, чому Україна й український нарід так мало знані в Західній Европі.

Мимо поглядно значної численности ніякий з чужих народів України не розпоряджає більшими просторами суцільної території. Навіть Великороси Харківщини чи Таврії розсипані незначними простором етнографічними островами. Таксамо втратили, головно в останніх роках суцільність своєї території кримські Татари.

XII. Український нарід а українська земля. Загальні замітки. Ґеоґрафічне положеннє.

Від старинного лікаря Гіппократа й ґеоґрафа Страбона дуже богато говорено в науці про звязь природи краю з його населеннєм. Для антропоцентричних ґеоґрафів ця звязь мала бути в загалі головним питаннєм усего землезнання. Варен, Монтескіє. Юм, Кант, Гердер, Ріттер і його школа, Бекль, ось головні імена, що вяжуться з дослідами звязи природи краю з його населеннєм. Та цего по суті природописного питання не вміли розвязати ні давнійші ґеоґрафи, ні инші учені з історичним і фільольоґічним образованнєм та антропоцентричним способом думання. Доперва від коли ґеоґрафія знова стала природничою наукою, могла вона з ліпшим успіхом узятись до досліджування впливу землі на чоловіка. І тепер ще ці досліди що йно в початках, та дали вже доволі значні результата. З тисячів ниток, що вяжуть нарід з його рідною землею знаємо бодай десятки. Початки стисло наукових дослідів на цім полі вяжуться й тут з іменем Гумбольдта, потім же по довгій перерві з іменем Кірхгоффа, Реклю, Рацеля, Ріхтгофена, Брюна і и. З осібна твори Рацеля становлять на цій царині епоху. Він примінив у дотичних своїх дослідах єдино доцільну аналитичну методу.

При досліджуванні взаємин між землею та чоловіком мусимо на кожному кроці памятати, що найтісніщі взаємини з земною поверхнею мають поміж усіми сторонами й ділянками людського життя с е л и т ь б а й л у ч б а. Та з селитьбою й лучбою вяжеться така безліч ділянок людського життя, які всі при тім також безпосередно більше чи менче звязані з природою краю, що при досліджуванні взаємин між землею та народом України доцільніще буде виходити від поодиноких физично-ґеоґрафічних катеґорій і досліджувати їх антропоґеоґрафічне значіннє.

Завданнє наше тим трудніще, що дотеперішня українська історіоґрафія, хоч це в деякій мірі було її обовязком, на цім полі нічого не зробила. Тому то слідуючі стрічки не можуть уважатись чим иншим як тільки пробним першим начерком взаємин поміж землею й народом України.

Ґ е о ґ р а ф і ч н е п о л о ж е н н є це може найважніщий природний чинник в антропоґеоґрафічнім розвитку України. Воно поклало нашу вітчину на найдальший південний схід Европи в безпосередне сусідство Середньої й посередне (Кавказ, Чорне море) Передньої Азії. Звязь зі середземноморським світом є посередна та легка. На заході граничить Україна з балканським кругом держав і народів і

з Середньою Европою (Угорщина, Чехословаччина, Польща) на півночі з Білорусею а далі на сході з Московщиною й Каспією. Нинішне географічне положення Української землі є те саме що перед тисячею літ і більше. Коли правдиві теорії учених (Schrader і и.), котрі вітчини Арійців шукають у південній части східної Европи, себто на Україні, коли праві ці учені (Niederle і и.), що правітчину Славян бачуть на землях правобіч Дніпра й Одри, то Українців треба вважати споконвічними автохтонами їхньої землі. І границі українського народу нині майже тісамі, що перед тисячею літ. Лише на западі втратила Україна на постійне деякі давні свої простори в користь польської території.

Північна границя зглядом Білорусинів, зазначена споконвіку величезними лісами і багнами, оставала здавен давна мабуть без ніяких змін, Натомість північна границя України на схід від Дніпра, східня і полуднева границя, підлягали протягом минулого тисячліття величезним перемінам.

Головна суть географічного положення України це його окрайність. Вже в сірій давнині була Україна видатною межовою країною поміж культурним передноазійським гуртом народів і держав та варварською ще тоді Европою й Середньою Азією. Розсіяні по Україні останки передмикенської культури є німими свідками живих культурних зносин населення території України з цівілізаціями Орієнту (Халдея, Ассирія, Сирія, Егеіда, М. Азія, Египет і т. д.). Феникійські факторії в другому тисячлітті до Христа на південних побережах України це певна анальогія до нинішних англійських чи нідерляндських факторій на берегах Нової Гінеї.

Таксамо визначно окрайною, межовою землею була Україна для грецької культури й орієнтальної політичної думки в першім тисячлітті до Христа, коли крізь Україну йшли кочові навали Кіммерійців і Скитів, коли грецькі кольонії вкрили густим рядом північні береги Чорного моря й перський король Дарій, пізнавши величезне значінне України для передноазійських державно-політичних відносин, хотів своїм походом на Скитів включити Україну в політично географічну систему Передньої Азії. Та не судилось йому довершити того діла. Україна ще довго остала політично поза межами старинного культурного світа. Та в економічне житте клясичної старинности вона ввійшла як межова земля цівілізації, богата в хліб, рибу, невільника, віск і т. д. Окрайною землею тодішнього цівілізованого світа остала Україна теж у гелєністичних і римських часах, хоч значні простори її півдня були втягнені навіть у політичну систему гелєністичну й римську (Боспоранська держава, Дакія).

Окрайне положенне України ще яркіще виступає в світлі понурих огнів великої мандрівки народів. По давно забутих кочових лихоліттях сірої давнини, починається в IV. столітті нашої ери нове кочове лихолітте України від жовтошкірих турко-фінсько-монґольських номадів. Перша филя, що зрушила з посад теж світову римську імперію була гунська, за нею слідували аварська, мадярська, хозарська, печенізька, половецька....

У проміжках цих навал, у вчасному середньовіччі, головно під культурними впливами середземноморського культурного круга, якого виразником є тоді Византія, починає розвивати своє молоде політичне й культурне життє українська нація.

Окрайне положенне України мало без сумніву значні позитивні впливи на цей розвитковий процес. Воно пособило швидкому опануванню цілого північного чорноморського запілля нашими предками Антами. В VI. столітті воно було завершене. Від цього часу мусить український народ більш як тисячу літ сам нести на собі всю страшну вагу окрайного географічного положення України.

Це окрайне положенне дуже пособило теж повстанню першого історичного українського державного твору. Витворена комбінацією лучби, торговлі й війни староукраїнська київська держава дуже скоро показала, теж завдяки географічному положенню, величезну експанзію і добула панованнє майже над цілою східною Европою. Як далеко сягало тоді південноруське племя — предок українського народа, не знаємо докладно, треба однак припускати, що на полудне сягнула київська держава, а з нею і староукраїнське племя по устя Дунаю, Чорне море і Кавказ, де на північнім Підкавказзі була його провінція Тьмуторокань.

Географічне положенне було дуже важним моментом для староукраїнської держави. Сусідство середземноморського й передньоазійського світу дало їй великі позитивні політичні й культурні вартости. Таксамо дуже богато дало їй положенне на сухопутних шляхах з Европи в Китай і Індію. Та дуже швидко показало свою непереможну силу теж географічне положенне України на пограниччі кочової Середньої Азії. Зі середньо-азійських степів, сего роєвища турко-монгольських кочевих орд, крізь уральські ворота народів приходили на Україну безперервною чергою орди кочівників і засновували на степах південно-східної України свої держави, звичайно ефемерні, та страшні своєю розгоновою силою. Найбільший український завоєвник Святослав розбив був слабші орди (Хозарів і Болгарів), та найшов конець в борбі з сильнійшою, Володимир, також визначний завоєвник, мусів битися з кочівниками під мурами власної столиці. Ці боротьби з кочівниками, що зачались ще заки Україна вийшла на історичну арену, продовжались від тепер аж до кінця XVIII. віку з ріжним щастєм. То перемагала українська сторона, українська кольонізація йшла на південь і схід, та укріплялась над Чорним морем, то перемагали кочівники і границя України пятилась на північ і захід. Не помагали ряди фортець і граничні вали, будовані київськими князями на південно-східній границі. По упадку київської держави під ударами непереможних полчищ Джінґіса й Батия й по розборі Галицької держави загрібучими сусідами, стали впливи кочової Азії ще сильніщими. В часах найсильніщого розвитку татарських набігів (XV. і XVI. віків) ціле Задніпрє стояло пустарою а на правобережній Україні Київ, Камянець, Львів були ледви не граничними твердинями, ціле Подніпрє, Побоже і Поділлє стояло майже пусткою, в вічній трівозі перед набігами. Тоді українська територія обмежувалась на Поліссє, Підляше, Волинь, Гали-

чину, з останніх земель залишались лише дрібні окрайки постійно заселеними. Ці хитання і флюктуації українських границь не мають ніякої анальоґії в історії Европи і доказують найліпше, в як тяжких обставинах приходилося жити українському народови.

Сусідство кочової Азії зівсім обезсилило другий елємент ґеоґрафічного положення України — сусідство Чорного моря. Воно було спосібне дати Україні дуже богато. Чорне море зближало Україну найбільше з усіх европейських земель до Византії, найбільшого культурного осередка Европи в середних віках. Ці поглядно короткі хвилі, коли Україна могла без більших перешкод від кочівників оставати в тіснійших взаєминах з Византією, дали Україні величезні культурні користи. Широким руслом поплила культура так матеріяльна як духова на Україну, так що від XI-го до XIII-го віку вона була без сумніву найкультурніща поміж славянськими державами і дорівнувала майже усім западноевропейським державам цівілізацією. Під богатьома зглядами перевисшила тоді Україна й західну Европу, тодішний Київ чи Галич переростав о голову тодішний Париж чи Лондон і величиною, і богацтвом, і торговельним значіннєм.

Однак взаємини з морем і Византією, так сильні в X. віці, ставали для України що раз трудніщі супроти щораз сильнійшого напору кочевих орд. Кочівники перервали теж нитку торговельної лучби, що тяглась Україною в Китай і Індію. Вкінци прийшло татарське лихоліттє. Воно найліпше показало величезне значіннє ґеоґрафічного положення України. Українська держава мусіла перша здержувати східню навалу, по невдачі перша Україна облилась морем крови, доптана стопою азійського кочівника. Правда сильний опір України спинив татарську навалу і лиш Україні має завдячувати Европа, що не спіткала її тасама судьба що Азію, котру підбили в трех четвертинах тісамі Монґоли. Українська держава, перенісши свій центр до Галича й Володимира, ще ціле одно століттє боролася з Татарами але вкінци не змогла остоятись. Її нищили Татари, на борбу з ними треба було зуживати всю енергію, рівночасно західні і північні сусіди: Угри, Поляки, Литовці за плечима України могли свобідно розвиватись і росли в силу. Вкінци впала й галицько володимирська держава, й решта України пійшла під угорське й литовське панованнє. Люблинська унія 1569. року віддала сливе всю Україну під владу Польщі. Це все наслідки ґеоґрафічного положення України на межах Европи й Азії.

Ще довго по втраті державности трівали сумні наслідки ґеоґрафічного положення України. Постійні татарські і турецькі набіги ще більш її руйнували, міліони цвіту нашого народу, забирані в ясир, мусіли ще довгі століття бути цею живучою струєю, що піддержувала щораз миршавіючий орієнтальний світ. Однак невдовзі по втраті державности почало ґеоґрафічне положеннє теж додатно впливати на Україну. Ґеоґрачічне положеннє враз з иншими природними чинниками було одною з головних причин витворення українського козацтва. Яке було його значіннє для України не буду розводитись, вистарчить сказати, що воно одно охоронило Українців як нарід перед цілковитою загибіллю, бо відновило їх національну гордість і сотворило нову самостійницько-державну традицію.

Перемінивши цілу південну й східню Україну в типову граничну пустару, татарське лихоліттє приневолило дуже значну пайку українського народу жити твердим життєм вічно зоружених пограничників, які використували природні богацтва небезпечного пограниччя. З цеї пограничної людности й вийшла українська козацька орґанізація.

Козацтво яко продукт ґеоґрафічного положення, находить анальоґію хиба тільки в північно-американських лісових і степових попограничниках, що йшли в передній сторожі тамошньої европейської кольонізації. І то анальоґію слабу та не повну, бо американські пограничники ніколи не спромоглися на політичне значіннє. Порівнувати наше козацтво з донським, волжанським чи уральським, або з австроугорськими пограничниками теж не ялося. Українське козацтво, хоч було тільки вислідом нещасливого ґеоґрафічного положення України, та захищувало її багато краще від кочового лихоліття як Польща й швидко стало народною міліцією України. Воно вже в XVI. віці репрезентувало визвольні самостійно державницькі змагання цілого українського народу й довело вкінци до воскреснення української державности в формі гетьманства. Гетьманщина обіймала що правда ледви половину тодішної України, але творила черен, довкола котрого могла вирости велика самостійна Україна. Уже не вся вина ґеоґрафічних обставин, що вона не виросла й самостійність, потім автономія Гетьманщини зівсім упала.

Від кінцевих десятьліть XVIII. віку ґеоґрафічне положеннє України на порозі двох частин світа стає з некорисного знов корисним. Переважно українськими силами розторощує Россія наконечно чорноморських кочевиків. Цей факт має величезне значіннє для України. Відтепер починається цей величезний та тихий кольонізаційний рух українського народу на схід, південний схід і полудне. Цей рух протягом одного століття збільшив українську терріторію більш ніж у двоє. Україна знов сягнула і то мирним путем до усть Дунаю, до Чорного моря, Кавказу, Каспія і долішної Волґи. Все те знов є випливом ґеоґрафічного положення України. В иншім положенню не малиб Українці тільки свобідних земель до довільної експанзії.

Ця експанзія українського народа ще далеко не скінчилась, але мабуть вже перейшла свою кульмінаційну точку. Тепер еміґрація українського елєменту все ще дуже велика, та далеко їй до колишньої. Земель так свобідних як колись були і так легких до займання, вже не має і масовість переселення мусіла устати.

Тим не менче ґеоґрафічне положеннє отвирає світлу будуччину будучій українській кольонізаційній експанзії. Підкавказзє і степові области над долішною Волгою і Уралем є властиво з культурного боку bonum nullius (нічиє добро). Московська кольонізація з кліматичних і инших причин вже на нижньому Поволжі не вдається, тим менче на Підкавказзю, а инших кольонізаційних конкурентів задля їх малокультурности й малочисельности Українці не мають чого боятися. Вже тепер Українці становлять на Підкавказзі безоглядну більшість.

Скольонізованнє Підкавказзя дає українському народньому живлу основу до кольонізаційної експанзії в Кавказі й на Закавказзі. Ге-

ографічне положеннє цих земель ставляє перед український нарід величезні політично- й економічно-ґеоґрафічні можливости. Землі, положені в трапезоіді: Кавказ, Суес, наконечник перської затоки творять т. н. черен Передньої Азії, найвизначнійшу переходову країну цілого Старого Світа. Всі головні шляхи лучби Евразії й Африки, так морські як сухопутні сходяться тут в оден велитенський жмут, щоби звідси розійтись приміняcто на всі боки по трох частях світа. Поширеннє української кольонізаційної експанзії в цей преважний ґеоґрафічний черен, може мати необчислимі в своїх користях наслідки.

Ґеоґрафічне положеннє України на порозі Центральної Азії знов дуже видатно пособляє українській кольонізації в Туркестані й Середній Азії загалом, а також кольонізації Сибіру. Довжезним на богато тисяч кільометрів шляхом протягнулись ряди й гурти українських кольоній здовж південної границі Сибіру аж за Амур до берегів Японського моря. На цій довжезній смузі повстали вже дочерні народи українського національного живла й щораз то загущується число українських кольоній. Цей напрям кольонізації з ґеоґрафічного боку не дуже корисний, бо не достає йому безпосередньої сполуки з рідним пнем. Та при сприятливих умовах український нарід може найти поволи сили, щоби цей покищо несуцільний ряд кольоніяльних просторів, від Каспія по Тихий океан, перемінити в суцільну смугу української території на тисячі кільометрів довгу, на сотні широку. Перші кроки вже зроблені нашим простолюдином з велитенською, хоч півсвідомою великочертністю.

Великий кольонізаційний рух Українців в XIX. столітті, хоч йому треба завдячувати таке розширеннє української території мав для української справи з другого боку теж лихі наслідки. Він вичерпував усю енергію українського народу протягом більше як століття і забирав Україні що найрухливіщі та найенерґічніщі одиниці десятками тисяч що року. Наслідком цего руху вся жива сила народу зверталася в оден бік: добувати нові землі та розживатися на них. Через це потерпіла дуже сильно політична думка і культурні змаганя Українців як народу.

По мирнім розширенню границь України по Чорне море, воно по довгих століттях знов відзискало своє значіннє для нашої території й народу. Правда вже нестало над цим морем культурного сонця Византії, вікове турецьке господарство потопило висококультурні колись береги Чорного моря в багні варварства. Але море все морем і воно дало Україні по кількох століттях в XIX. віці перший раз нагоду безпосередньої лучби з широким світом. Правда, Чорне море зачинене і природою і міжнародними договорами, при тім російський уряд, хотячи чи не хотячи спинював належний розвиток плавби на нім. Правда Чорне море лежало майже чотири століття оподалік від головних торговельних доріг світа. Однак усі ті лихі прикмети Чорного моря почасти вже втратили, почасти невдовзі ще можуть стратити на вазі. По перекопанні Суеської шийки (1869) Середземне море, дотепер сліпа вулиця, стало знов одним із головних шляхів світової лучби. Чорне море це одно з головних відгалужень цього

шляху. Вже виринали й виринають пляни получити Балтійське море з Чорним через Двину і Дніпро, Чорне море з Каспійським через Маничську заглибину, каналами доступними для морських кораблів. Тим робом замкненнє Чорного моря стане богато слабше і саме через Україну підуть два великі мореплавні шляхи. Чорноморська плавба мусить при поступі европеїзації Сходу скорше чи пізнійше розвинутись на великі розміри, хочби наслідком великої скількости й ще більшої ріжнородности продуктів його побережних земель. Набережне населенне українське, все проявляло і проявляє великі мореплавні здібности. Українці становили бодай три четвертини залоги кораблів, так воєнних як торговельних, що плавали по Чорному морі під російською фляґою. При зрості народоправного устрою в Росії не вдержаться обмеження, котрі ставить уряд торговли чорноморській на користь балтийської.

Вкінці великі торговельні шляхи в міру розвитку европеїзації Орієнту починають по довгих століттях перерви знова приближуватись до України. Починають відживати давні великі сухопутні шляхи, що перед тисячю років вели з Европи крізь Україну до Передньої, Середньої, Південної й Східньої Азії. Ортодрома, себто найкоротше ґеометричне полученнє Західної Европи з Індією переходить саме через Україну: попри Берестє, Київ, Харків, устя Куми. Коли здовж цеї ортодроми буде проведений жмут зелізничних і повітряних шляхів і з ним скоординуються теперішні й майбутні водяні шляхи, то тоді Україна дістане першорядне економічне значіннє яко переходовий край одного з найважніщих шляхів лучби на всій землі. Тоді що йно значіннє Дінпра, Дону, Чорного, Азовського й Каспійського моря як бічних галузей і довозових доріг головного шляху стане величезне.

Кожний зрозуміє, що тоді й політичне значіннє України виросте до небувалих розмірів. Вже дотепер вона була неоціненою посілістю для Росії, лише її посіданнє позваляло Росії тяготіти до Балкану, Босфору, Передньої Азії, Індії. Коли-ж великі світові шляхи, що колись так підсобили творбі й могутности старої київської держави знов наближаться до границь України й підуть впродовж неї, тоді Україна, що пануватиме над цими шляхами, стане першорядним чинником у світовій економіці й політиці. Посіданнє української території буде тоді найціннійшим скарбом і квестією життя для держави, що її тоді посідатиме. А колиб Україна була тоді самостійною державою в етноґрафічних границях, то вона відразу сталаб одною з найбільших і наймогутніщих держав цілого світу.

Ще на одну прикмету ґеоґрафічного положення України мусимо на прикінці звернути увагу. Це її довговікове положенне оподалік культурних центрів. Знаємо яке велике значіннє мала для України короткотревала безпосередня лучба з культурною Византією. Лише на цей короткий час позволила історична судьба Україні зблизька грітись при огнищи культури. Вал кочового варварства відділив дуже скоро Україну від цего огнища і коли воно потім погасло, вона опинилась відразу в великій віддалі від усіх культурних осередків Европи. Одинока Польща передавала Україні посередно західноевропейську

культуру. Та хиби польського державного і суспільного ладу не позволили западній культурі прийнятись там у всій повноті. Тому Україна дуже небогато скористала на цій дорозі з західньоевропейської культури. Московщина аж до XVIII. віку стояла культурно значно низше від України, а хоч новітня Росія потім скоро дігнала її й перегнала, то й до нині Україна звідтам сливе нічого культурно не скористала, ба навіть стратила. Білорусини, Румуни, Словаки, Мадяри теж не були і не є так культурними сусідами, щоби могли видатно причинитись до розвитку української культури. Осідки повної западноевропейської культури: Німеччина, Франція, Англія, Скандинавія дуже далекі і можуть дотепер лише посередно впливати на Україну. Низький рівень культури на Україні має отже свою головну причину в її ґеоґрафічнім положенні.

XIII. Український нарід а українська земля.

Прямова будова.

Другий ґеоґрафічний елємент: прямова будова мав і має таксамо важний вплив на український нарід як і ґеоґрафічне положеннє.

Головним чинником у прямовій будові України є рішуча перевага рівнин. Низи і плити займають більш як 9/10 простору України. Тих 200 чи 300 метрів це обсяг, поза котрий майже не виходять ріжниці висот на українських землях. Такі малі висотні ріжниці мають для антропоґеоґрафічних відносин величезне значіннє. Перше знамя таких низових просторів це недостача природних перепон, що моглиб творити добрі природні границі. А недостача добрих природних границь тяжко відбивається в історії кожного низового народу. Відбилась она дуже болюче теж і на Українцях. З виїмком Чорного моря, що було колись границею староруської держави і є нині границею українського народу і Радянської України, не мала і не має Україна добрих природних границь. Ні Карпати ні Кавказ вповні добрих природних границь Україні не давали ні не дають. Межі України все були легко доступні всяким завоївникам і оборона державної самостійности була для України нерівно трудніща як для якого небудь иншого краю Европи. Правда, з другої сторони недостача гірських границь позваляла розширяти межі держави майже до схочу. Скорий і великий зріст старої київської держави дає тут досконалий примір. Але на жаль з тих самих догідностей скористали потім з богато ліпшим успіхом Татари, Литовці, Поляки, Москалі, зі шкодою для Українн. Легкість воєнних походів, легкість територіяльних здобутків, пригідні дані для розвитку забірних держав — усі ці антропоґеоґрафічні прикмети великих рівнин оправдалися дуже видатно в історії українських земель. Питоме для великих низів глоченнє ріжних народів переживала й Україна. Від Кіммерійців до до Турків і Кімликів кілько то народів пересунулося по її рівнинах!

В теперішних часах високорозвитої лучби, коли техніка може побороти сливе всі трудноші терену, природні перепони втратили

богато на вартости, отже й лихі прикмети низів зглядно зменчились. Правда, стратегічно й тепер Україна трудна до оборони і противник, що заатакувавби Україну пр. від півночи чи сходу, поставив би її в дуже небезпечне становище. Однак таксамо без природної охорони є від віків пр. східна і західна границя Німеччини, північно східна Франції і т. д. Їхнім народам і державностям приносила ця відкритість границь богато нещастя. Та вона тим більше скріпляла нутрішню силу народів і держав, патріотизм, організаційний змисл, енергію відпорности. Свого часу (X. і XVII. вік) відкритість границь України насталила українську народню могутність. Може насталить її й у будуччині!

Поза тим стратегічним моментом уявляють українські низини і плити майже самі вигоди. Брак тяжко перехідних природних границь довкола України все облегчував міграцію й експанзію українського народу. Тим робом дуже легко зросла українська територія від кінця XVIII. віка в двоє і розширяється без труднощів щораз дальше.

Не лишень з огляду на недостачу природних границь має низовий характер України антропоґеоґрафічне значіннє. Загальний брак видатних взнесінь серед просторів України все пособляв дуже легкій лучбі поміж найдальшими її точками. Проведеннє шляхів не зустрічало на Україні сливе ніяких перепон і можна було вести їх прямолінійно. В нинішних часах битих шляхів, зелізниць, воздушної плавби, це велика і важна прикмета українських земель, котрої на жаль дотепер як слід не використано. Бо зелізничі шляхи України заложені для чужих позаукраїнських центрів, без огляду на природні центри України. Наслідком цего не приносять теперішні шляхи на Україні таких користей для лучби, які моглиб приносити.

Дальшою головною прикметою всіх, отже й українських низів є їх велика одностайність. Ця одностайність витворює одноманітність життєвих условин і дає українському народові велику одноцільність в його заняттях, звичаях, мові і т. п. Типи будівель, народної ноші, так ріжнородні на малих просторах пр. у Німеччині, простираються на Україні на сотки тисяч квадратних кільометрів з дуже незначними місцевими відмінами. Низовий, одностайний характер України пособляв також до певної міри незмінному перехованню давних звичаїв через довгі століття і повільному розвиткови культури. Бо брак природних противенств на українській території викликував недостачу внутрішних противенств серед її населення, противенств, що збогачують здібність і характер цілости нації. А тим самим робом родив брак головних підойм до розвитку і поступу, котрих повно на просторах середущої та західної Европи, менших і біднійших природою. Мелянхолійність і байдужність, типові прикмети низинних народів, споконвіку були прикметами й Українців, а ті прикмети зівсім не пособляли новітньому культурному розвиткові. Доперва нинішні часи легкої лучби можуть у значній мірі обезсилити лихі впливи одностайности будови поверхні українських земель.

Одначе далеко не всі типові прикмети низової нації мають Українці. Хибує їм передусім і все хибувала здібність до розвитку централізації і за нею йдучої великої політичної сили, одним словом

здібність до творення державности. Ця питоменність низових народів дуже сильно розвита у Москалів, слабше у Поляків, була все дуже слаба в Українців. Українці ніколи не мали і не мають питомого низовим народам видатного нахилу до нівеляції стремлінь, до спрямування їх в одну сторону, до підпорядкування своєї індівідуальности інтересам держави. Лише там, де при загальній рівности всіх громадян отвиралося кожному однакове поле до зазначення свого власного „я", уміли Українці шанувати державну думку і дуже гарно вводити її в життє. Найліпшим цего приміром є запорожська Січ. Отся обставина й одиноко дає надію, що Українці в нинішних часах народоправства мають дані бути державним народом. Бо тепер державне життє стало таким, яким його хотіли бачити Українці передчасно, сотки літ тому назад.

При великій одностайности українських низів кожде взнесінне поземелля має свою вагу. Легкі набренілости поземелля, ряди горбів, річні долини, навіть багна і ліси виступають в українській історії яко важні границі, оборонні лінії, основи міст і замків, місця захисту, сторожеві станиці і т. д. Навіть так незначні нерівности як могили на українських степах відограли значну ролю в історії України.

Антропоґеоґрафічне значіннє гір України загалом не велике. Кавказ цойно в останнім столітті став невеликою своєю частиною українським, до Яйли дійшли межі України ще пізніще, а Карпати мимо того, що споконвіку входили в українську терріторію, займають занадто малу і слабо заселену її частину, щоби могли відгравати значну ролю. Однак на малі розміри подибуємо і в Карпатах усі впливи гір на чоловіка.

Постійне ходженнє в гору чи вділ ставляє значні вимоги до мязів, легенів і серця. Томуто, як каже Рацель, тіло верховинця закалюється без його волі чи відома. Витрівалість і відвага мусять бути прикметою верховинського мнсливця, дроворуба, дарабника чи пастуха, Постійне сусідованнє з дівичою природою мало заселених верхів, полонин, лісів розвиває у верховинця второпність, почуттє свободи і самостійности, життє у відосібнених долинах родить велике привязаннє до домівки і рідних сторін взагалі. Усі ці прикмети бачимо виразно у наших Верховинців.

Українські Карпати й дотепер належать до найрідше заселених частин України. Головно із цеї причини вони все були пассивною областю, котру історичне життє оминало. Безсумніву мусіли бути наші Карпати протягом довгих століть майже безлюдні. Історичні рухи обходили карпатську верховину звичайно на північ або на південь, коли-ж відбувалися в поперек неї пр. походи Мадярів, Татар, то швидко приходили безлюдну пустару. Задля всего того Карпати не відгравали ніколи зглядом України ролі важного граничного заборола. Без більших перешкод сягнула галицько володимирська державність за Карпати. Вони не здержували теж угорської експанзії на Галичину.

Гори мають звичайно велике антропоґеоґрафічне значіннє яко захист окремих частин народу або й цілих народів чи племен. З того погляду Кавказ із його мозаїкою народців є просто шкільним

приміром. Карпати з їх зглядно легкою перехідністю саме на їх українській частині мали під тим зглядом невелике значіннє. Вони давали що правда протягом цілих століть захист волоським пастухам, що випасаючи свої отари по всіх карпатських полонинах далеко аж поза Татри, полишили по собі незатерті сліди в місцевих назвах гір, рік, долин, сіл. Карпати давали теж захист численним українським утікачам з під панщинної кормиги, які творили черен звісних чорногірських опришків. Грабіжництво. питоме верховинцям по цілім світі, розвинулось отже як ґеоґрафічна прикмета гір і у нас. Однак ніякий державний завязок не вийшов від Карпат. Альпи витворили свою Швейцарію і богато причинились до розвитку Австрії — Карпати, крім принагідного захисту не дали Україні нічого.

На ще одну антропоґеоґрафічну прикмету гір мусимо тут звернути увагу. Це загальна біднота їх населення і конечна його експанзія. Населеннє Українських Карпат при малій скількости продуктивної цілини вже в половині минулого століття найшлося в скрутнім положенню. Найперше проявилося це у Лемків, потім у Бойків, в останних десятиліттях у Гуцулів. Вислідом цего скрутного положення була передусім мандрівка за заробітком. Лемки кинулися спершу до мазярства, потім до сезонового робітництва при ріллі на долах, в останніх часах до масової зарібкової еміґрації до Америки. Бойки спершу промишляли солярством, потім узялись до торговлі овочами і ведуть її до тепер на значних просторах середної Европи. Зарібкова еміґрація захоплює в останних часах і їх щораз більше. Гуцули що йно недавно взялись до сезонового робітництва рільного та до роботи при дереві поза межами власного краю. їх питомий домашний промисл мігби їм дати значну поміч, однак зівнішні причини замість піднести його, доводять до занепаду.

Розглядаючи загальний вплив прямової будови України на її нарід мусимо також застановитись над антропоґеоґрафічним значінням ґеольоґічного складу. Не годиться його недоцінювати, як дехто робить. Бо в кождім разі від ґеольоґічних условин залежить дуже богато життєвих відносин населення.

Коли морфоґрафічні чинники прямової будови України мали переважно неґативне значіннє, то вплив ґеольоґічних відносин був переважно позитивний. Ґеольоґічний склад підложа України має в двох напрямах велике значіннє: для промислу й для хліборобства.

Полишаємо зівсім на боці це величезне значіннє, яке має ґеольоґічний склад і тектоніка посередно через обусловлені ними форми терену. Звернемося лише до вище згаданих безпосередних впливів. На першім місци стоять під нинішню пору безсумніву мінеральні богацтва території, бо вони обусловлюють загальний господарчий тип даного краю. Україна, як побачимо низше, посідає дуже значні засоби ріжних копалин. Найважніщі в нинішних часах кладні вугля, зеліза, соли, нафти находяться на Україні в дуже значних скількостях. З них лише поклади соли мали своє історичне значіннє, витворюючи оживлену лучбу і торговлю вже в староруських часах, потім спричинюючи зріст чумацтва. Инші копалини що йно в останнім століттю добули собі велике значіннє і в богато декого виробили

погляд, що Україна може колись стати таким промисловим краєм як нині Англія чи Бельгія. Однак оден погляд на карту України поучує нас достаточно, як великий її простір займають богаті ужитним мінералами области, одна година студій вистарчає, щоби зясувати собі, що припаси цих мінералів для дійсної індустріялізації України в трийцять разів за малі. Тоді легко зрозуміємо, що значить ґеольоґічний склад. Він засуджує Україну на найдальші часи бути переважно хліборобським краєм, що правда із запорукою гарного розвитку автаркічного промислу з деяких центрах.

На тежсаме вказує Україні дорогу ґеольоґічний характер її цілини. Майже три четвертини України лежать в кліматично найкращій чорноземній окласти східної Европи. Чорнозем, задля своєї постійної родючости один з найцінніщих родів цілини на світі, робить Україну найбільш родючим краєм усеї Европи. Родючість української землі була мабуть одною з головних основ творби й істнування староукраїнської держави, бо підсобляла хліборобству, осілости й загущенню населення. Це була родючість чорнозему, що головно допомогла українському народові пережити всі ці лихоліття, якими навістила його історична судьба, бо давала йому спромогу бодай легко прохарчуватись. Коли український нарід не тільки пережив усі історичні катастрофи своєї історії але й залишився ярим що до числа славянським народом, то це треба приписати не на послідньому місці родючій землі його батьківщини.

Не дивно тому, що Українці були споконвіку і до нині є переважно хліборобським народом. Велика природна прикмета України — родючість чорнозему мусить і на дальшу будучність бути її головним богацтвом. Невдовзі її значіннє зросте ще сильно. Великі простори екстензивної продукції збіжжя на землі: американські прерії й пампаси, австралійські окрайні степи і т. д. дійшли вже до апоґея своєї продуктивної сили. Вони дуже швидко мусітимуть перейти до інтензивного господарства, так для них трудного і тоді значінне українського чорнозему, який задержує від тисячліть свою велику родючість, мусить стати богато більше як нині, коли Україна все таки є одним з головних центрів збіжевої продукції на світі.

Родючість української землі мала однак попри свої добрі сторони й неодну лиху. Мов обіцяна земля принаджувала вона споконвіку чужинців чи як завоївників чи як кольоністів з їх бідніщих природою земель. Родючість принесла Україні безліч лиха і нещасть — українська земля все лише малу частину своїх плодів віддавала рідним дітям. І дотепер нечисленні чужинці забирають найбільшу пайку богатих плодів України. Їїж рідні діти зі своїх кровю і потом зрошених загонів ледви тільки можуть зібрати, щоби не вмирали з голоду і то лише в добрих роках. Слід згадати й другу лиху сторону родючости України. Буйність землі здавна зродила у нашого народа байдужність і недбайливість в її управі. Правда Українець ліпший хлібороб від Білорусина, Москаля, Румуна, Татарина. Але від віків він звик спускатись на буйність рідної землі й остав далеко поза поступовими хліборобами середньої і західньої Европи. Старі хліборобські пережитки і способи держаться у нас з великою тривкістю

а ту землі стало вкінці обмаль і треба до її оброблювання взятися инакше як діди-прадіди робили, щоби використати її як слід і надолужити поглядне зменчення культурної площі.

Геольоґічний склад підложа України відбився також на її будинках та шляхах, Будинки чоловіка все обусловлені підложем і тому хати ліплені глиною і криті соломою є до нині типовою домівкою Українця. Доперва в оставніх часах починає і по селах розповсюднювитися цегляна будова з черепяним дахом. Камяні будівлі на Україні ніколи не були первісні і прийшли сюда з вищою культурою. Причини цьому треба шукати не в недостачі будівельного каміння. Під грубою крівлею сукромого ґрунту є він майже всюди на Україні і то в знаменитій якости. Однак богацтво глини вказувало все блищу і легчу дорогу до ліплянок. Навіть ця дрібниця мала свій і то преважний наслідок. Староруські міста складались переважно з деревляних і ліплених домів, а укріплені були земляними валами з частоколом або ліпленими городнями. Муровані доми і міські окружні мури були рідкі. Ця обставина спричинила швидкий упадок старих українських міст навіть під напором кочівників. Не впалаби так скоро українська держава, колиб була засіяна сильно укріпленими мурованими містами.

Глибоке чорноземне і глинясте підложе України вплинуло дуже видатно на якість її шляхів. Попри недбайливість держав, котрі володіли Україною, сама природа утруднювала належите мощенне шляхів. Камінне лежало глибоко під глиною, ніхто його не ломив на инший ужиток, трудно було попасти на думку мощення шляхів камінням. Навіть у нинішних часах спорудженне добрих доріг є на Україні не легке. Приміром на Поліссі, Підляші, Слобожанщині, на чорноморськім низу, прямо нема доброго матеріялу до мощення доріг.

XIV. Гидроґрафія і клімат України в їх взаємнах з чоловіком.

Розглянувши впливи пологої і прямової будови України, перейдім до антропоґеоґрафічного значіння українських вод.

Про значінне Чорного моря я вже згадував при пологій будові України. Воно бувало в тісній сполуці з українським народом в староруських і козацьких часах, однак через недостаток доброго розвитку берега, добрих пристаней і островів не вспіли Українці стати типовим мореплавним народом, мимо доказаних великих здібностей в цім напрямі.

Невеликий простір Чорного моря, таксамо як його замкненість не пособляли розвиткови мореплавства. З одної сторони велика бурхливість і небезпечність бурей (задля близости берегів) відстрашували від плавби, хоча знов закалювали моряків на небезпеки. З другої сторони малий простір моря позволяв вдоволятися малими суднами. В хвилю погоди вони таксамо служили як великі, в непевну хвилю оставали в пристани. Це спинювало роєвиток мореплавства великими кораблями на велику скалю і великі віддалі. І Українці хоч у деяких періодах своєї історії були дуже добрими мо-

ряками, не звязалися до тепер з морем так тісно як инші набережні народи инших морей.

Значно сильніщі звязи лучили український нарід з ріками його території. Антропоґеоґрафічне значіннє українських рік виступило в історії України в спосіб типовий для всіх рівнинних країв. Ріки мають антропоґеоґрафічне значіннє передусім яко вигідні дороги. Великі головні ріки України, що уходять в море, головно Дністер і Дніпро мали все характер перехідний. ні то рік ні то морських рукавів. В княжих часах морські кораблі доходили Дністром до Галича, в козацькпх часах турецькі ґалєри заганялися за чайками аж під пороги. Для давнішого мореплавства взагалі була мала ріжниця між морем а рікою. Морські дороги з легкістю продовжувано ріками. На українських землях переводили це найгарніще Варяги. Їх „путь с Варяг в Греки", що став пізніще головною дорогою старої київської держави. йшов від Балтійського до Чорного моря ріками й волоками. Мандрівки Варягів по українській водяній сіти мають велике історичне значіннє. Бо хоч нині майже певно знаємо, що Варяги не є творцями староруської держави, то однак ніхто не відмовлятиме їм великого значіння при її творбі.

Ріки це природні отже найлекші й найдешевші дороги. Именно для широкопростірних земель, як північно-американські Зєдинені Держави, Сибір, Росія, Україна, значіннє рік як шляхів є величезне. Ріки лучать народи. Дністер і Дніпро лучили Україну з морем і культурною Византією, з цілим світом середзємноморської й орієнтальної культури. Дніпро своєю сильно розгалуженою водяною сіттю лучив Україну з Польщею, Білою Русею, Московщиною а посередно з Балтійським морем і північною Европою. Нині по проведенню навіть цих нездалих каналів, що лучать його з Вислою, Німаном і Двиною відграває Дніпро дуже важну ролю яко артерія, що лучить краї і народи ріжних типів, ріжних плодів. А ще світлійша його будуччина, коли він стане доступний морським кораблям і сполучить два моря ціпким звеном свого величнього русла. В часах козаччини значна часть українського народа стала прямо річним народом. Життє-бутє запоріжської Січи було в цілости звязане з Дніпром — він її захищав, кормив, одягав. Запорожці стали так типовим річним народом, велика ріка стала для них такою життєвою конечністю, що основуваннє иншої Січи було можливе лиш на иншій великій ріці пр. Дунаю, Кубані, та всюди не вдавалось. Не диво, що в фантазії українського народа виріс Дніпро на народну святощ.

Дальше антропоґеоґрафічне значіннє рік лежить у цім, що вони дають напрям богатьом народним рухам. Історичні жерела вказують на поширюваннє старої київської держави долі Дніпром а галицької долі Дністром і Прутом до устя Дунаю. Безсумніву і перше розширеннє українського народу мусіло йти вздовж Дністра, Бога, Дніпра на південний схід, бо при всіх вище згаданих хитаннях меж України їх поступ ішов до південного сходу, пяченнє на північний захід. Історія XVI-го віку позволяє нам виразно бачити, як перші піоніри нової кольонізації — козаки прямують у степи лінією Дніпра. Хоч це загальник, а таки можна без обиняків сказати,

що за українськими ріками весь український нарід спрямувався на південний схід. Ще й дотепер в цю сторону розширяється невпинно українська народня територія.

Природа звязала тим способом Україну виразними напрямами з південним сходом. Однак значні окраїни нашої території: середуща Галичина, Холмщина, Підляше, часть Волині, своїми ріками направлені на захід і північний захід у балтійську область. Крім цего перехід від чорноморських рік у балтійські дуже легкий: з Дністра в Сян і Буг, з Припяти у Вислу і Німан. Ця обставина має першорядне значіннє і мала свої наслідки так у минувшині, коли західні впливи саме на це українське пограничче легко переходили, як і в будуччині, коли дотоперішні канали будуть поправлені, а нові проведені. Україна має зі заходом і північчю зівсім не гірші звязи, як зі сходом і творить з гидроґрафічного огляду дуже важну переходову країну. Старий путь „с Варяг в Греки" може вже в найблизшій будуччині святкувати своє славне воскресіннє з усіми своїми економічними й політичними наслідками. Розуміється може ще важніща буде роля „пути с Німцев в Греки".

Зівсім не припадкове є це цікаве явище, що з північним сходом, з Московщиною, не лучать України ніякі гидроґрафічні вузли. З области Дону лише його верхівя і деякі простори над середним Доном належать Московщині. Гидроґрафічна окремішність української території від московської виступає тут у повнім світлі. Московщина має споконвіку инші напрями, инші артерії, инші гидроґрафічні вузли.

Нинішна ґеоґрафія не вважає рік правдивими природними границями і в супереч історії та етноґрафії не вірить в їх розєднуючу силу. І дійсно ріки як границі не відгравають на Україні ніякої ролі. Навіть обрамлена непрохідними болотами Припять не творить доброї границі з Білою Русю, обосторонні етноґрафічні впливи, ба й границі зівсім її не респектують. Ріки не є взагалі ніякими тривкими перепонами, вони радше лучать як розділюють поодиноких людей і цілі народи. Лиш як хвилева перешкода мають ріки свою стійність у війнах і з тої причини богато української крови потекло українськими ріками в море.

Ще на одну прикмету українських рік мусить антропоґеоґрафія звернути увагу. Українські ріки стремлять концентрично до Чорного моря й розгалужуються неначе велитеньский віяр до нутра України. Ця дійсність посполу з обставиною, що Чорне море це одинока добра природна межа України, природничою конечністю приневолюють український нарід шукати своєї головної політично ґеоґрафічної опори в Чорному морі.

Впливи воздушного океану, що окружає грубезною обволокою нашу земну кулю, є на весь її орґанічний світ такі великі й очевидні, що не потребую довше над ними розводитись і їх істнування основно доказувати. Антропоґеоґрафічний вплив клімату був мабуть першим впливом природи на чоловіка, що звернув на себе увагу ґеоґрафів. Дуже богато говорено і писано на цю тему і намножено богато всіляких нісенітниць, так що треба бути дуже осторожним при читанню ріжних елюкубрацій давнійших ґеоґрафів і неґеоґрафів на цю

дему. Доперва в найновіших часах природописно вишколені антропогеографи, головно Рацель, розглянули справу впливу клімату на людей з належитою стислістю.

Двояким способом впливає клімат на народи. Або безпосередно, себто на їх тіло і духа, або посередно, обусловлюючи умови життя народів. Бо клімат має велике значіннє для пологої і прямової будови, гидроґрафії, рістні і звірні краю. А з них знов виходять условини життя народів. Оба способи впливів, посередний і безпосередний дають разом антропоґеоґрафічні висліди, що проявляються в економічних, суспільних, політичних і и. змаганнях народів і в їх державах.

Положеннє України, майже таксамо далеко від рівника як від бігуна, на півенно-східних межах Европи, так дуже під кліматичним зглядом упривілеєної, дало їй оден з найгарніщих кліматів уміреного підсоння. Горяче літо позволяє на видатне використаннє землі, сувора зима і загальна змінчивість температури закалює тіло й душу, буйні вітри прочищують атмосферу і вводять рух у природу, скількість опадів, достаточна для рістні, таксамо далека від надміру вохкости западної Европи, як і від надмірної мертвої суші азійських степів. З огляду на загальний вплив клімату України на її нарід, він є досить подібний до впливу клімату западної і середущої Европи. Українці є безсумніву одним з північних народів Европи і доказують це наглядно тим, що не можуть легко зааклімативуватись в тропічнім підсонню такої Бразилії чи Арґентини. Там Українці без сумніву гірше можуть примінюватись до клімату як Еспанці, Португальці чи Італійці. Але, думаю, ліпше чим Анґлійці або Скандинавці, бо Українець вже в своїй вітчині звик до довгого і горячого літа. До холодного сибірського клімату привикає Українець теж дуже скоро і легко, бо морози на Україні хоч короткі та тугі і трудніщі звичайно до знесення як сибірські — сухі, без вітрів. З кліматичного погляду кольонізаторські спосібности Українців повинні бути навіть ліпші як такіж спосібности культурних народів западної чи середущої Европи.

Клімат України, як ми вже в першій частині цеї книжки зазначили, є по цілій великій нашій терріторії, з виїмком південних її окраїн, дуже одностайний. Ця одностайність з одної сторони добра, бо причинюється до одноцільности народу, з другої сторони вона непригідна, бо ріжнородність клімату оживлює і прискорює хід історії на данім просторі. Бо тоді ріжниці народного характеру і способу життя дають безліч товчків до розвитку і поступу.

Мимо цеї зглядної одностайности, виходять таки значні ріжниці, коли порівнаємо північні окраїни нашої вітчини з полудневими. Україна має в менчій мірі ту саму добру кліматичну прикмету, що Франція, а то перехід уміреного европейського клімату в теплий середземноморський без видатніщих границь. Тим способом повстає ріжниця в продуктах, що впливає на розвиток лучби та торговлі.

При описи українського клімату зазначили ми вже вище, що він серед кліматів сусідних областей Европи займає окреме становище. Зараз таки за межами України на півночи і сході обнижується середня річна температура відразу сильно, а таксамо більшає довжина

і морозистість зими. Рівняти московський клімат з українським не буде ніхто, сяк так обзнакомлений з дійсним станом річей. Мимо цего звісний історик і публіцист Лєруа Болє вважає одноцільний клімат одною з головних причин єдности Росії. „В січні" — пише він — „нераз мож їхати з Астрахану до Архангельска саньми, Азовське і Каспійське море таксамо замерзлі як Біле море або Фінський залив, Дніпро таксамо як Двина. Зима вкриває майже кождого року північ і полудне одною білою скатертю. Менче цупкі є звязи, що навязує літо, але остає надвижка еднаючих обставин".

Таке може писати хиба чоловік, що не має поняття і про кліматольоґію і про антропоґеоґрафію. На таких премісах може опиратися хиба той, що апріорно, заздалегідь обдумав собі якийсь загальник і хоче за всяку ціну доказати його стійність. Бо-ж звісна річ, що така сама зима з її білою скатертю вкриває рівночасно і всю Скандінавію, Польщу, по части навіть Німеччину й північну Францію. Можна сливе кождої зими заїхати з Астрахані не то до Архангельска, а до Іркуцка в одну сторону, до Штокгольму в другу, до Парижа в третю. Не лишень Дніпро замерзає, але й Висла, Одра, Лаба навіть деколи й Сена. Колиб узяти сніг і лід як основу обеднання, то мало що з Европи остало би. Бо не в самім снігу й зимовім леді належить шукати признак єдности клімату, а в загальнім його характері, в єдности всіх кліматольоґічних прикмет.

Певно, Україна належить до східно-европейської кліматичної провінції, алеж до неї числиться ще богато инших країв Европи пр. значні частини Фенноскандії, Молдаву і т. и., а дехто зачислює сюди й цілу західну Сибір, Кавказ і Туркестан. Кождий ґеоґраф зрозуміє, що така велика кліматична провінція мусить ділитись на поменчі области навіть в кліматольоґії, не то вже в буденнім життю. Кождий російський южанин, навіть не Українець з роду, сильно відчуває ріжницю клімату України від петербурського чи московського, у рідкого московського писателя не зустрінемо згадки про благодатний клімат України. А як сильно відчуває ріжницю кліматів Українець, коли мусить пробувати на далекій Московщині! Щож доперва, коли возьмемо справу з наукового кліматольоґічного боку! Воєйков, найбільший кліматольоґ Росії звертає виразну увагу на скупість сніжної крівлі на Україні, на поглядно високу температуру тепліщих періодів зими й анормально теплу весну, що виходить з причини, що при слабім засніженню лише невелика скількість тепла потрібна на стопленне снігу. Сніжна крівля Польщі чи східної Німеччини нерівно подібніща до московської як українська. Дальше ізотерми зими саме на Україні переходять з напрямку N—S на напрям NW—SE. Ізотерма типової московської зими (січень -9^0 чи -10^0) зівсім минає межи України. Певне Дніпро чи Дністер мають той сам лід що й Волґа або Двина. Але тут ходить головно о час замерзлости. Двина стоїть під ледом 190 день, Волґа 160, Дніпро на Україні лише 80—100 день, Дністер 70. Цеж величезні ріжниці. Ще більші ріжниці між українським а московським кліматом вийдуть, коли порівнуватимемо довготу зими, чи там часу пригідного до робіт поза хатою. Цей час виносить в Московщині ледви дещо більше як чотири місяці, на Україні най-

менче шість і пів місяця, на південній Україні й девять. Такі ріжниці відграють величезну ролю в життю населення. Пора зимового замкнення і конечної майже бездільности менчає в двоє. Боротьба з холодом приймає на Україні форми зближені до западно-европейських, тим часом в Московщині вже бачимо деякі полярні прикмети в зимовім життю населення. Українська зима не гнітить, не пригноблює чоловіка, не замучує його нудьгою, а сталить тіло в борбі з морозом і дає йому відпочинок по літних спеках. Зимова пора — пора найінтензивнішого товариського життя серед українського народа, пора колядок, щедрівок, вечерниць, досвітків...

Українська весна, тепла і соняшна, цілком инакше впливає на Українця, як холодна і вохка московська чи польська на Москаля чи Поляка. Соняшність українського клімату, погідність українського неба витворили в Українця супокійну, погідну вдачу. Нема в него цеї веселости, що питома південним народам в порівнанню до північних. Тут навпаки Великорос чи Поляк веселішої вдачі як мелянхолійний, флєгматичний Українець, живіщі, лекші в пожиттю, своєвільніщі. Не Українці, а саме Великороси й Поляки співубігаються о назву Французів Півночи чи Сходу. Це вже витворили расові чинники й сумні історичні обставини. За те мелянхолійність українська умірена, погідна, московська екстраваґантна, переходить в одчай і пессімізм.

Українське літо й осінь, переважно теплі й погідні, зробили Українця в протиставленні з Великоросом передусім хліборобом. Теплота цих пір року, близька південно-европейській, дає життю українського народа богато південних ціх. Життє серед природи, використуваннє її орґанічних скарбів є на Україні куди інтензивніще як в Московщині, Білоруси чи Польщі. В теплих порах року живе Українець сливе постійно поза хатою. Днем робить на сіножаті, в полі чи огороді, навіть у ночі звичайно спить поза хатою, в стодолі чи повітці або таки в садку чи на подвіррю. Коли поля далекі від сіл, то значна часть їх населення бівакує цілими тижнями в полі. Все те південні ціхи життя. Мимо цего не бачимо у нашого народу багатьох питомих основних прикмет південних народів. Мимо цего Українець більше привязаний до хати, до домашнього огнища як Великорос, він ощадніщий і умірeніщий, не має „широкой русской" натури. Бачили ми вже, що Українці не мають безжурної, веселої вдачі Великоросів. Таксамо рухливість думки в них менча як у північників — Москалів чи Поляків. За те глибина думки більша і духові твори українського простолюдина значно глибші як московського чи польського. Задумчивість і замкнутість в собі більші в Українців, що живуть на півдні, як у Москалів чи Поляків, що живуть на півночи. Все те наслідки так чистіщої арійської крови як і сумних історичних відносин. В однім хиба оправдують Українці своє південне пробуваннє — в значніщих здібностях і загально великім умовім обдарованню. На це мусить згодитись усякий безсторонний обсерватор, що український мужик, цей майже одинокий типовий репрезентант нашої нації, своїми природними здібностями перевищає усіх своїх сусідів.

Лінивство і слабість волі, прикметні полудневим народам у порівнанні з північними, теж не розвились типово серед Українців. Значна нераз байдужність українська є радше витвором історичних обставин як клімату і природи краю взагалі. Хибань одну родючість чорнозему можнаб тут винуватити, бо надія на неї майже ніколи не заводить і байдужности сприяє. Зате пятьсот років татарського лихоліття могло дійсно витворити байдужність. Чого тут було напружатись, коли леда хвиля прийде орда й забере чи спалить усе?

Мимо цеї, еволюційно-дідичної байдужности не слід Українцям приписувати лінивства, питомого південним народам. Хлібороби вони лучші як усі їх сусіди, хиба що тамті завели у себе поступове ґаздівство (приміром пруські Поляки), домашний промисл з мистецького боку теж найгарніще розвитий у Українців. А на зарібковій еміґрації український робітник прямо пошукуваний і заробляє досконало. Український косарь куди більше пошукуваний і ліпше плачений як великоруський. Він працює на позір поволі, та методично й добуває результати нераз богато кращі як навіть німецький хлібороб. Про це безліч разів пересвідчились німецькі підприємці, що затруднювали українських сезонових робітників, Український кольоніст швидко загосподарюється й на такім безвістю, де великоруський гине з голоду або втікає.

Таксамо слабість волі не є прикметою Українців яко ніби південного народу. Витрівала борба українського народу з кочевою Азією, прінціпіяльно вороже становище супроти Ісляму (ніякий із сусідуючих з Ісламом народів не дав йому так малого числа прозелитів як український!) витвореннє такої орґанізації як була козацька взагалі а запоріжська спеціяльно, доббутє другої державности по триста роках неволі, нове пробудженнє в XIX. віці серед тах прикрих ба й ворожих обставин, величезна кольонізація, збудованнє 1917—19 нової третьої державности й оборона її, все те промовляє радше за великою енерґійностію як за слабістю волі. Певне, у нашого люду, пригнобленого тількосотлітною неволею, укривається питома енергія і сила волі під шкаралущею байдужности і рівнодушности ба й рабства, а нашу інтеліґенцію ослабляє в її енергії погубний вплив чужих культур. Однак згадані вище обставини доказують наглядно, що в українськім народі спочиває величезна скількість енергії та сили волі, лиш дотепер належито не визисканої.

Ще одна справа вяжеться з кліматичними впливами. Досить утертий є у всіляких соціольоґів, історіозофів і старших антропоґеоґрафів загальник, що все північні народи даної кліматичної полоси закладають держави і приходять яко заборці, що підбивають південні народи. Ґермани підбили римську державу, північні Французи основували французьку, північні Еспанці еспанську. північні Італійці італійську, північні Німці зєдинили Німеччину. Аж проситься цей загальник. щоби його примінити до Східньої Европи. Північні „Русси“ полудневих „возсоєдинили“ природною конечністю історії — це треба приймати Українцеві яко конечну судьбу і не пручатись. І богато Українців так фільософує.

Тимчасом цей загальник, як і богато инших, є неправдивий. Українці, як ми саме бачили, не мають супроти Великоросів ніяких таких прикмет, які має звичайно південний нарід супроти свого північного сусіда. Хід думок саме наведеного загальника бувби тільки тоді правильний, колиб г о с т р і с т ь великоруського клімату була без порівнання більша як українського. Так не є. Бо клімат України, хоч лагідніщий як московський, є все таки занадто континентальний, щоби можна було говорити про його розніжнюючий вплив. Як можна називати Українців розніженим південним народом, коли зима в Київі холодніща як у Гаммерфесті, Стокгольмі, Христіянії а навіть у такій Одесі холодніща як у Лондоні, Берліні, Відні, Кракові. Правда російська держава панує нині на Вкраїні, але-ж нинішна російська держава це парість староукраїнської київської держави. Українська держава підбила, державно зорґанізувала, навіть по части скольонізувала московську територію й дала їй династію. Староукраїнська, київська державна традиція дала пізніщій російській державі майже весь престіж, яким ця розпоряджала. Лише татарське лихоліттє спинило розвиток України і пособляючи рівночасно розвиткови Московщини, дало їй цю перевагу над Україною, котрою й досі користується Росія. Навіть Гетьманщини Росія не завоювала а поволі задавила.

Тому з нашого огляду впливів клімату на український нарід виходить, що Українців годі числити до т. зв. полудневих народів. Українці мають усі прикмети народів північної уміреної полоси, народів, що є репрезентантами нинішної европейської культури. Зріст свідомости і просвіти бевсумніву зробить Українців рівновартними членами рідні культурних народів Европи — природа краю своїм впливом дала їм до цего всі потрібні дані.

XV. Антропоґеоґрафічні впливи рістні й зьвірні.

Кінчаючи наше розгляданнє впливів української землї на український нарід, присвятім дещо уваги антропоґеоґрафічному з н а ч і н н ю р о с т и н н о г о й з ь в і р и н н о г о с в і т а України. Фльора й фавна краю, будучи вислідом чотирох головних ґеоґрафічних елєментів: положення, різьби поземелля, гидроґрафії та клімату, є заразом головною основою істнования населення і обусловлює його спосіб життя безпосередно нерівно сильніще як котрий небудь инший ґеоґрафічний чинник.

Для переважно рівнинного народу, яким є Українці, значінне рістні й зьвірні є спеціяльно велике.

З ростинноґеоґрафічного опису України в першій частині книжки побачить кождий читач, що наша територія ділиться на дві головні области: лісову та лугово степову. Гірські ростинні формації займають дуже маленьку частинку нашої території.

Навіть серед самих Українців широко панує погляд, що вони є степовим народом. Вороги Українців нераз представляли їх очам Европи як навпів кочевих, некультурних степовиків, що своїм зростом і розвитком загрожують культурним цінностям Европи. Ці по-

гляди, хоч оперті з одної сторони на великій ролі, яку відграває степ в нашій історії а хочби в наших піснях, з другої сторони на неспірнім факті, що нинішна Україна в більше як трох четвертинах лежить у лугово степовій полосі Східної Европи, таки не мають правди за собою. Бо вистарчить один погляд на веґетаційну карту Европи, а всякий побачить, що „стара" Україна себто споконвічня сутоукраїнська територія лежить майже в цілости в лісовой полосі. Отже: Закарпаттє, Галичина, Холмщина, Підляше, Поліссє, Волинь, майже ціла Київщина та Чернигівщина. Лише південно східні окраїни цих історичних територій сягають в лугову полосу. Чисто степова полоса і переважна більшість переходової лугової полоси це простори, що лише хвилево були державно-українськими. Дійсно українськими вони стали доперва через кольонізацію останніх століть.

Були отже Українці споконвіку лісовим та луговим народом — в части степовим зробила їх доперва остання кольонізаційна експанзія. І як нині не можна знати Англійців чи північних Американців степовими народами, за те що скольонізували американські прерії і в них нині сидять, так не можна вважати Українців степовим народом лиш за те, що скольонізували східноевропейські степи.

Не степ а ліс і луг питомі для Українця ростинні формації. На окраїнах і полянах лісової полоси, на змежних частях лугової. де хліборобство зустрічало принагідні розвиткові умови й лучба була легка, виріс завязок київської держави. Розширяючись, обняла вона передусім лісові области України, степові підбила пізніще і держалась в них непевно і коротко. Другий центр українського історичного життя — галицько-волиньська держава, виростає також у лісовій полосі України. Третий центр — козацький привязаний теж не до степової а до лугової полоси України. Навіть найдальше в степи посунений осередок українського історичного життя — запорожська Січ, була своїм істнованнєм звязанна з Великим Лугом і иншими надрічними лісами диких полей.

Видатне замилуваннє українського народа до хліборобства, від найдавніщих часів аж до тепер, теж промовляє за лісовим характером народу, хоч і як декому здавалобся таке дивним висказом. Бо хоч степ споридно найліпше надається до культури зернових трав, хоч нині головні центри збіжевої продукції світа припадають саме на степові країни прерій, пампасів, східноевропейськкх степів, то треба одно памятати: ніде на цілій землі степи не виховали хліборобського народу, Жаден степовий нарід ніде й ніколи не брався до хліборобства сам зі себе, доперва лісові чи инші народи мусіли степовиків учити рільництва. Ледви під напором твердої конечности бралися степовики до хліборобства, та ніколи воно не перейшло в їх кров і кість. Хліборобська так сказати есклюзивність українського народу просто виключає його степове походженнє й характер.

Яка велика була роля лісової полоси в історії України, я згадував уже в першій частині книжки. Тут ниступила захистна роля лісів у цілій повноті. Лиш українським лісам завдячує український нарід перебуттє татарського лихоліття. Вони були захистом народу,

в лісову полосу відтягалося населеннє із загрожених кочівниками лугово степових окраїн, щоби потім при догідній хвилі знов висунутись у степи. Київської української держави ліси не могли врятуватн, бо саме найважніщі центри цеї держави лежали на окраїнах лісів і в луговій полосі. Нарід зміг заховатись у лісі — держава ні, тому мусіла впасти. Кращі вигляди на вдержаннє мала галицько володимирська держава, положена глибше в лісах, найкращі молода тоді суздальсько-московська держава. за далеко віддалена від чорноморських степів для того, щоби Татари могли взяти її під свою безпосередну владу. Захист лісів був одним із зародів нинішної могутности Росії.

Українські ліси мали в історії також велике значіннє як границі. Загально відома в антропоґеоґрафії є здібність лісів до творення границь народів на низших ступінях культури. І на Вкраїні ця прикмета лісів виразно виступає. Ліси північно-українського Полісся мали дуже значний вплив на розмеженнє староруських племен і відділюючи широкою, трудною до переходу полосою південних Русинів від західних і північних, значно пособили творбі трох нинішних східнославянських народностей: української, білоруської і великоруської. Варто пригадати, що нинішні центри Московщини носили в старину назву Залісся, був Переяслав заліський, Галич заліський, Володимир заліський ітд.

Значіннє ліса як границі відбилося дуже сильно також на внутрішній історії України. На тім ступени культури, на котрім була Україна протягом цілих середних і перших століть нових віків, ліси були дуже добрими границями. Ліс роздрібнював нарід на дрібні групи, що жили на природних полянах, чи викорчованих чертіжах, чи на надрічних лугах, кожда своїм життєм. Ліс утруднював лучбу, не позволяв на витвореннє сильної, централістичної державної орґанізації, натомість підсобляв партикуляризмови. Лісовий характер давної України був головною природною причиною роздрібнення старої київської держави на цю безліч удільних князівств, що вкінци майже зівсім задавила спільну державну думку на старій Україні. Київ не припадково лежить на межах лісової полоси. Разом з иншими причинами й рідше залісеннє допомогло в своїм часі київському князівству найшвидше розвитись державно, зайняти значніщий простір і стати вихідною точкою величезної експанзії за Олега, Святослава, Володимира... Пізніще ліс приніс малопростірність політичної думки, у прочім спільну всім державам европейського середновіччя. Та коли Англія, Франція чи Німеччина мали час вийти зі свого партикуляризму, то стара українська держава його не мала. Надто сильне було татарське лихолітте.

Зі своєї первісної території виніс Українець свою велику любов до деревини. любов, що окружає біленькі хати типового українського села свіжою земленню садів. Зелень, що в ній поринають українські хати, відразу позволяє відріжнити українське село від московського, що неначе боїться деревини.

Степ не є тому споконвіку рідний Українцеви. Слова пісні: „степ широкий, край веселий" склались аж в останніх часах козач-

чини. Степ був для Українців споконвіку й довгі століття потім цим страшним, загадочним диким полем, звідки що хвиля вилітали мов саранча дикі кочеві орди на Україну. Змагання старої київської держави з кочівниками виразно показують антропоґеоґрафови причину невдатности цих борб. Тодішні Українці як лісовики не знали прямо способів поборювання степових орд на степу природнім, чи штучнім своїх власних полей. Дуже поволі привикали Українці до боротьби з кочівниками, дуже поволі на місце піхоти — колись головного черену військової сили України — станула кіннота. (Ще в XVII. віці козацька піхота була по свідоцтву Бопляна богато краща як козацька кіннота!). Давні Українці не чулися свійсько на степу. Треба було довгої еволюції, заки Українці примінились до степу. Головним випливом цего примінення було козацтво. Допервa по його витворенню і розрості міг український нарід успішно йти в степову полосу і її кольонізувати. Степи однак почали заселюватись на добре допервa при кінци XVIII-го віку. Тамошні українські селитьби ще й до нині подекуди не позбулися характеру свіжих кольоній. Однак на ці степові простори рушила така маса народу і розмножилася на нових землях так сильно, що нині більше як половина Українців живе на степовій полосі, витворюючи тим способом загально розповсюднену ілюзію, що Українці є степовим народом.

Кольонізація степових просторів південної і східньої України дуже підсобила приміненню українського народу до степового життя. Це приміненнє стало в великій пригоді Українцям, коли вони, зайнявши всі близші простори степів, кинулись до кольонізації Центральної Азії й Південної Сибірі.

Ростинний і зьвіринний світ, богатий і буйний, позволив дуже скоро розвинути засібність України, за якою мусіли прийти політична могутність і культурний розвиток. Дуже вчасно дійшла Україна до слави „краю медом і молоком текучого". Ці природні богацтва орґанічного світа мали тим більшу вартість, що не вичерпувалися так скоро і давали тай до тепер дають населенню нагоду до постійної праці, тривалої діяльности, статочного розвитку. Не є це богацтва рівникових країв, що пособляють бездільности, але богацтва скупіщої природи, що вимагають постійного труду, щоб їх добути. Осібні глави цеї книжки будуть присвячені оглядови використування ріжних природних богацтв України її населеннєм. Тепер обмежуся лишень кількома увагами на цю тему.

Чоловік значно змінив природні відносини рістні і зьвірні України. Зміни ці не так глибоко сягають як у середущій чи западній Европі, однак таки мають велике антропоґеоґрафічне значіннє. Лісова полоса України аж занадто проріджена і винищена, культурний хліборобський степ посунувся далеко на північ і захід. Обмежено, денеде-ж майже зівсім винищено ріжні ростинні породи, натомість зааклімативовано нові. Первісне величезне богацтво дикої зьвірини на Україні нині зівсім пропало, так що польованнє стратило все значіннє. Сильно підупало й рибальство. За те розмножилася під рукою чоловіка усяка домашна зьвірня. Україна густо засіялася людськими селитьбами, вкрилася сіттю шляхів. Навіть старих городищ, валів, могил, руїн, цих останків давного життя, богато тут зустрінеш.

Усі ті обставини надають Україні прикмети культурної країни. Як побачимо дальше ступінь використання дарів природи на Україні ще дуже низький, куди низший як у дійсно культурних европейських краях. Мимо цего є Україна без сумніву одним із найбільш одарених природою країв Европи. Дотепер це було однім з найбільших нещасть України, з усіх сторін простягали чужі народи свої руки до українських богацтв і черпали з них повними жменями.

В руках українського народа є однак повна спромога, швидко вже самому користуватись великими богацтвами своєї рідної землі.

XVI. Економічно ґеоґрафічні відносини України.

Полюваннє і рибальство.

Економічна ґеоґрафія розсліджує розміщеннє і взаємини з землею усіх діл чоловіка на полі продукції, консумпції й розділу всього господарського добра так по всій земній поверхні як і в обсязі поодиноких господарських областей (держав, країн, земель і т. и).

Економічно ґеоґрафічні досліди творять під теперішний час дуже важну частину антропоґеоґрафічних дослідів. Крім теоретичного питання: як населеннє використовує свою територію — преважного для антропоґеоґрафії в загалі, розвязують економічно-ґеоґрафічні досліди безліч питань великої практичної ваги, потрібних для економістів, купців, капіталістів, політиків, суспільників ітд. Економічна ґеоґрафія доставляє тривких даних про основи, на котрих опирається нині економічна й політична екзістенція й експанзія великих народів і держав. У нас на жаль нема ще належного зрозуміння для економічно-ґеоґрафічних дослідів. Правда, революція й повстаннє нової української держави покликали до життя доволі богату економічну літературу, однак вся вона на диво обмежує себе на більші чи менчі пайки України (пр. книжка Фещенка-Чопівського на 9 давних ґуберній Росії, богато кращі книжки акад. Воблого і Сухова на офіціяльну Радянську Україну). Тимчасом одиноким надійним шляхом для дослідження й представлення економічно ґеоґрафічних відносин України є: виходити від цілої етноґрафічної України й не держатись хвилевих політичних кордонів, дійсних чи вимріяних.

Дати нині докладний економічно-ґеоґрафічний образ України є дуже трудно, майже неможливо. Україна до війни була поділена між три держави; нині вона поділена між чотири й то так, що в жадній не творить українська часть окремої політичної території. Наслідком цего урядова статистика держав не могла й не може дати докладного образу економічно-ґеоґрафічних відносин України. До того нинішні відносини на всіх землях України з наслідком війни й революції крайно ненормальні.

Томуто й слідуючі стрічки не можуть мати претенсії на докладність і повноту. Дуже ріжновартний матеріял, до того ще й дуже неповний, не дозволив дійти до бажаної докладности й одноцільности. Всі цифрові дати зведені до року 1914, зглядно до безпосередно

попереднього десятьліття й відносяться до максімальної території України.

Україна передусім тим ріжниться від культурних країв середущої й западної Европи, що її антропоґеоґрафічний тип так сказати ще не завершений. Лишень північно-западні „староукраїнські" землі мають достаточно густе населенне, цілий південь і схід заселені рідко, навіть дуже рідко. А до повного використання богацтв природи навіть на густо заселеній „старій" Україні ще дуже далеко.

Наш економічно ґеоґрафічний огляд вестимемо тим способом, що будемо поступати від найпервісніщих галузей використування природних богацтв країни до найбільше скомплікованих і культурно найвищих. Вживати мемо мір і ваг европейських, метричних, виїмково гільки російських.

Найбільш первісним способом використування території є безперечно п о л ь о в а н н я і р и б а л ь с т в о. Вони відгравали величезну ролю тисячу літ тому назад. Повні наші літописи згадок про великі звіринні і рибні богацтва давної української території та про велике їх значіннє для населення. Вони богато причинялись до економічного добробуту на давній княжій Україні. Татарське лихолітте припинило швидке вичерпаннє цих богацтв і ще в XVI-ім та XVII-ім століттю Україна дивує чужинців величезним богацтвом звірини і риби. Пользованнє і рибальство було одним з головних занять козакуючої пограничної людности України.

Ще до кінцевих десятьліть XVIII-го віку Запороже опиралося в значній мірі на звіринних і рибних промислах, занедбуючи хліборобство, яке могло було стягнути на запорожські землі густіщу людність і дати січовій орґанізації більшу відпорну силу.

Нині звіринні промисли не мають в економічнім життю України ніякого значіння. Продукційне значіннє є майже жадне. Коли в 1906. р. убито в Галичині 500 оленів, до 10.000 серн, звиш 2000 диків, до 90.000 заяців, звиш 8000 фазанів, 50.000 куропаток, 30.000 перепелиць, 10.000 слукв, 14.000 качок, то сучасно в таких густо заселених Чехах убито приміром звиш 800.000 заяців, звиш міліон куропаток ітд. Ці цифри свідчать про це, що в Галичині природне звіринне богацтво зівсім підупало а не почалося ще штучне плеканнє дикої звірини в промислових цілях. В Галичині, на Буковині й на Закарпатті пользованнє вже стало хиба розривкою і спортом богатих. Для простолюдина воно звичайно недоступне — хибань незаконною дорогою він добуде часом трохи дичини для власного вжитку чи на продаж. Мисливський монополь „вищих" верстов приносить простолюдинови навіть шкоду, бо спричинює заборону убивання полевих шкідників. А дики й олені роблять богато шкоди на Бойківшині і Ґуцульщині. Длятого для простолюдина має більше чим промислове мисливство значіннє вибиванне шкідної звірини: медведів і вовків, рисів, диких котів. Їх бють дотепер принагідно або на облавах в галицьких, буковинських і загірських Карпатах нашої території. Лисів убито в Галичині 1906. р. звиш 9000.

Цілком анальоґічно як на Західній поставлено мисливство на всій останній Україні. Нігде й тут нема дійсного звіринного про-

мислу на більшу скалю. Навіть на Поліссю мисливство не має форми звіринного промислу і творить хибань бічне зайняття декого між селянами. Полюють тут на заяців, серн, диків, лосів та на дику пташню, тут ще доволі часту: тетеревів, ґотурів, орябків, качок, бекасів ітд. На зубрів і бобрів тепер полювати не вільно. Лисів і борсуків стріляють богато, поглядно богато також вовків і медведів.

Волинь вже значно бідніща звіриною, ще бідніща Київщина, Поділлє, Полтавщина, Харківщина. Всюди тут хиба заяць та лис попадаються стрільцям. В лісах і болотах Чернигівщини дичини дещо більше. Зглядно найбільше значіннє має полюваннє на південній полосі України, чорноморській і підкавказькій та на Кавказі. Крім серн, заяців, лисів, полюється на східних степах на сайгаків, вихухолів, хорсиків, вовків, в кавказьких горах на зубрів, турів, оленів, медведів, рисів. Степової і водяної птиці: дрохв, стрепетів, куропаток, перепелиць, диких гусей і качок добувають і теперь богато. Збиранне яєць водяної птиці дає й дотеперь немалий дохід. На Кавказі полюють дотепер богато на фазанів, гірських куропаток, турачів, тетеревів.

Воєнні й революційні роки сильно відбились на звіринному стані України. Довжезні суцільні фронти виполошували звірину на тисячкільометрових просторах, від сливе десяти років не мають значіння ніякі захоронні закони. Зубри Біловежської пущі так як винищені, таксамо лосі, серни, олені, бобри. Натомість намножилося богато хижої звірні, вовків, галічі... Гарно вона підкормилась за ці роки українським вольним, окраденим трупом...

Дуже далеко ще Україні до раціональної звіринної господарки, яка моглаб знов заповнити її ліси, степи, луги й поля звірнею й давати народньому господарству великі доходи. Таксамо далеко Україні до природних захоронних парків, так важних не тільки для науки але й для розбудження любови до рідної природи...

Нерівно більше значіннє як полюваннє має на Україні р и б а л ь с т в о. Далеко йому що правда до колишнього, однак і до нині воно є ще доволі важним економічним чинником.

Рибний промисл України відбувається в трох районах: морськім, при устях рік і внутрі суші по ріках, озерах і ставах.

Властиве морське рибальство на Чорному морі дає поглядно немного риби, середно лише 24½ міліонів кільоґрамів річно. На Чорнім морі здовж берегів Бессарабії, Херсонщини і Таврії ловиться передусім у великих скількостях біла риба: баламут (скумбрія, макрела), кефаль і хамса (анчоус, сарделя), в менчих скількостях камбала, судак, барабуля; й „червона риба“: осетр, виз, чечуґа, сіврюґа. „Червона риба“ (осетруваті) складає пересічно 10% улову. Головні місця полову є на Кинбурнській косі, на острові Тендері, в Каркинитськім заливі, коло Тарханкутського рога, коло Евпаторії, Балаклави, Ялти, Судака, Феодозії, Тамані. Ловлю ведуть задля її значних коштів великі підприємці, що наймають собі на ціле літо рибальські артілі. Однак і дрібне рибальство морське щораз більше зростає.

Дрібні рибалки ловлять головно скумбрію, котру потім переважно солять, рідше вудять, а також беруться до ловлі дрібних але смачних чорноморських устриць. Ловиться їх коло 1 міліона штук річно.

Участь України в Каспійському морському риболовстві поглядно не велика. Точну продукцію Каспійського морського рибальства при берегах України можна оцінити всетаки на 52 міліони Кг. Продукція як бачимо двічі більша чорноморської. Причина цьому лежить у поглядно більшій рибности Каспійського моря і його цілої водяної области. Крім цього при берегах Каспія бють річно середно до 130.000 каспійських тюленів.

Нерівно значніщі користи як на повнім морі дає рибальство при устях рік, по лиманах, головно-ж на найбільшім з них — на Озівськім морі, та на самих ріках чорноморської области. Річна продукція сягає тут середно до 165 міліонів кільоґрамів. При устях Дунаю головним центром рибальства є Вилків, в котрім при кінці XIX-го віку жило 900 родин самостійних рибалок, що звичайно лучилися в артелі. Ловляться тут передусім визи-білуги та инші осетруваті риби, пересічно до 30000 штук річно і до ½ міліона чорноморських оселедців.

При устях Дністра, Бога і Дніпра ловиться переважно чисто річна риба: тарань, чехонь, судак, короп. Селедці й осетрові риби відграють меншу ролю. Тутешні рибалки все зорґанізовані або в артілі, де зарібок ділиться поспільно по рівному між усіх членів, або в „тахви", що їх набирають самі підприємці за умовлену платню. Лівля ведеться тут найріжнородніщими способами, ріжними родами сітей і неводів, „котами", самолівками ітд. Осередком збуту риби і фабрикації консерв є Одеса. Тутешня лівля дає однак лиш невеликі скількости риби в порівнанні до лівлі на Озівськім морі, його ріках і лиманах. При кінци XIX-о віку пересічна вартість щорічного улову риби переходила тут міліон рублів, що року ловилось звиш 11 міліонів кільоґрамів осетрових і инших більших риб та до 7 міліонів штук оселедців. В межах одної Катеринославщини зловлено 1913. р. при озівських берегах 2,257.000 Кг. риби, в цім 10% червоної. Нераз зимою збирається на Озівське море до 70000 рибалок з 20—30000 коней та волів. Величезними неводами, нераз на 2 кільометри довгими, ловиться тут величезна скількість судаків, лещів, коропів, сомів, окунів, тарані, а також осетрових риб і оселедців. Важні рибальські осередки з великими ледівнями, солильнями і вудильнями є в Азові та Керчи. Члени рибальських артелів походять головно з Полтавщини та Харківщини.

Дуже важним осередком рибальства є теж ріки, лимани й побережа Кубанщини. Річна продукція з початком цього століття сягала тут 25,000.000 Кг. річно.

Немалу участь беруть Українці також в каспійськім рибальстві, що дає річно звиш пів міліярда (524·2 міліони) кільоґрамів риби. Рибалять над Каспіем українські надволжанські та надкаспійські кольоністи з Астраханщини і сторонні робітники зі східних українських земель. Сточище й устя Тереку давали до 1·6 міліонів Кг. риби

річно, означити продукційну цифру для прибережної рибної ловлі при українських берегах Каспія поки що неможливо.

Внутрішне рибальство по ріках, озерах і ставах має дуже невелике значіннє. Над Дністром, Дніпром, Припяттю, Десною, Сулою, Ореллю, Донцем, трапляються ще рибальські артілі, але риба всюди ловиться лише для місцевої та околичної потреби. Ще лиш на Поліссі рибальство дає деякі користи, пр. в Мозирщині до 40000 рублів річно, в Пинщині лише 3500 рублів. Озеро Князь дає риби річно на 10000 рублів. Українська Галичина продукує річно (1905—14) до 1,000.000 кільограмів всілякої річної й ставової риби. В 1912. р. дала Київщина 1,094.000 Кг., Чернигівщина 1,191.000, Полтавщина 600.000 Кг риби. В усіх ріках чорноморської области добуто 1913. р. до 5,740.000 Кг річної риби ріжної породи (по 11% коропа і тарані, 8% оселедця, 7% судака, 2% червоної риби ітд.) і 4000 Кг. ікри. Ці числа без сумніву мінімальні.

Загальну рибну продукцію України можна супроти цих усіх чисел оцінювати в грубому приближенні на 200,000.000 Кг. річно (12·2 міліонів пудів). Для порівнання подамо деякі числа про рибальство довоєнної російської держави за 1911. рік:

	Рибна продукція впудах	Вартість в рублях	Скількість зайнятих
Прикаспійський район	23,167.000	66,367.000	172.000
Припонтійський район	4,182.000	6,262.000	35.000
Европейська Россія	35,671.000	85,231.000	263.000
Вся імперія	43,923.000	97,155.000	296.200

Новіщих певних даних про рибальство України в революційних і пореволюційних роках покищо не маємо.

Придивляючись станови рибальства на Україні, не можна повздержатись від сумних думок. Всюди, куди глянеш, ведеться грабіжна господарка. Узкі очка сітей і неводів виловлюють навіть дрібну молоденьку рибку, що продається по пару копійок фунт, або й по просту викидається геть. Виловлюють навіть ікру на кавяр. Риба, що йде на терло до рік, лиманів, плавнів, теж ловиться. Не дивниця тому, що рибне богацтво менчає, а рибальство щораз більше підупадає. Про раціональне годованнє риб, про зарибленнє рік майже ніхто не думає. В Галичині ледви почато в цім напрямі роботу, але результати дотепер невеликі. А преціньУкраїна, рільничий край, де відпадки з фабрик не затроюють води так, як це буває в переважно промислових краях, моглаб нетяжко відновити свою давню славу богатої рибою країни.

Звязана з рибальством ловля раків теж не розвита, хоч жидівські підприємці східної Галичини до 1914. р. висилали цілими вагонами за границю раки, головно з галицького й російського Поділля. В озерах коло Олешок, на Запоріжжі теж здавна ловиться богато раків. Була в Олешках навіть сушарня рачих шийок.

Із цего короткого огляду мисливства і рибальства на Україні бачимо, що ці галузи зайняття українського населення грають невелику економічну ролю. Показує це наглядно також процент насе-

лення, котре займається цими промислами. Він виносить на колишній російській Україні 0·2% (в 9-ти черенних ґуберніях України 0·24%), на колишній австрійській він ще менчий.

XVII. Лісове господарство України.

З черги переходимо тепер до другої галузи природного господарства — до лісництва.

Який є простір лісів на Україні, трудно зівсім докладно сказати, без спеціяльних дослідів в тім напрямі, з тих самих причин, шо утруднюють добуттє докладних статистичних даних у всіх инших питаннях дотичних господарства України. Приблизне обчисленнє загального простору лісів на суцільній українській території (1914) дає суму до 13,000000 гектарів, значить до 13% загального простору. Ці числа показують, що Україна належить до ряду бідніщих лісом країн Европи. Між великими територіями нашої части світа лиш одна Анґлія має менче ліса бо 4%, впрочім бідніщі лісом від України лише малі території: Португалія (2·8%), Нідерлянди (8%), Данія (8.3%), Греція (9.3%). Україна стоїть отже на шестім місци від долу. Така стара культурна країна як Франція має 15.8% ліса, Німеччина 25.9%, давня Угорщина 27.4%, давня Австрія 32.7%, давня Россія 38.8%. З великих територій світа найбільше зближені до України з огляду на залісеннє є Зєдинені держави північної Америки з 10.3% ліса.

Причини поглядної бідноти лісів на Україні йдуть передусім з того, що вона обіймає дуже великі простори лугової й степової полоси Східньої Европи. Покажуть це найліпше процентові числа ліса ріжних областей України. Области положені в українських підгірях і горах мають дотепер найбільшій процент лісів. Отже: Закарпаттє 50.2% (633 тис. га.), Чорноморщина 48% (400 т. га.), Буковина 42.5% (225000 га.). Дальше слідують области пригірської і північної лісової полоси: Поліссє 38.2% (1750 т. га.), Галичина 26.2% (1460 т. га.), Волинь 25.7% (1845 т. га.), Холмщина 22.5% (304 т. га.), вкінци Підляше 14.6% (200 т. га.). Цілком окремі відносини залісення має Кубанщина. Вона крім сильно залісеного гірського простору обіймає підгірські луги та безлісні степи, процентове число виходить тому невелике — 19.8% (1840 т. га.)

Перехід між лісом та степом зазначують: Київщина (15.2%, 775 т. га.), Чернигівщина (14.8%, 774 т. га.), Поділлє (9.6%, 403 т. га.), Харківщина (8.2%, 447 т. га.), Лугові й степові области України мають ліса дуже маленько: Вороніжчина 7.8% (243 т. га.), Курщина 5.6% (101 т. га.), Бессарабія 4.9% (84 т. га), Таврія (завдяки лісам Яйли) 5.3% (320 т. га.), Полтавщина 4.4% (243 т. га.), Терщина, 4.4% (122 т. г.), Катеринославщина 3.7% (236 т. га.), Донщина 1.1% (84 т. га.), Херсонщина 1.7% (116 т. га.), Ставропільщина 0.6% (32 т. га.), Астраханщина 1.0% (55. т. га.*).

*) Передреволюційні ґуберніі.

Бачимо отже і на цім розміщенню лісів деяку анальогію України і Злучених Держав Північної Америки. Тут степові, там прерійні простори безлісні, тут у Карпатах і на Кавказі, там в Апалячах і Кордільєрах найбільше лісів, тут і там є лісові рівнинні простори з переходами до степів,

Є ще одна подібність між Україною а Злученими Державами — це безоглядна грабіжна господарка в лісах. Вона й є другою головною причиною малолісности України. Ця грабіжна господарка почалася на добре в XVI-ім віці і триває до нині. Історичні джерела згадують про великі в старину ліси навіть у тих областях України, які тепер дуже вбогі лісом. Звісні в історії Великий Луг на Запоріжжі, Чорний ліс на верхівях Інґула, великі ліси Полтавщини та Харківщини, Деревлянські пущі, величезні ліси Надбужа, Розточа ітд. Все те нині або зівсім зникло з лиця землі або перемінилося в нужденні останки, що леда хвиля стануть наконечною жертвою людської нерозумної захланности. Безліч ґеографічних назв виразно вказують на ліси, розсіяні по просторах, нині зівсім безлісних, грубезні дубові пні добуваються з дна річок, що нині пливуть по щирім степу. В однім пятьдесятьліттю, в другій половині XIX-го віку зменчились ліси в Харківщині з 10.9% на 8.5%, в Полтавщині з 13% на 4.7% в Чернигівщині з 17.1% на 15%. А педольоґічні досліди виказали, що пр. в Полтавськім повіті було колись 34% ліса (коло 1900 р. 7%), в Роменськім 28% (9%), в Лубенськім 30% (4%). Нинішні процентові числа ще менчі. Від 1900 до 1914 впало залісенне пр. Київщини з 18% на 15·2, Поділля з 10.9% на 9.6 і т. д. Подібні відносини себто нищенне ліса панують всюди по Україні. Пр. в Галичині убуло за останнє століття 2000 кв. км. ліса, себто майже 3% загального простору краю втратило свою лісову крівлю.

Наслідки цеї грабіжної господарки дуже сумні. Я згадував про них уже нераз у першій частині цеї книжки. Однак при низькім ступени польської, російської та української культури сливе ніхто не звертає увагу на ці загально-звісні сумні наслідки: погіршенне клімату, то брак води, то повені, яруги-водорії, яловіннє цілини ітд. ітд. І ліси дальше рубаються, з року на рік нарід більше бідує за браком палива та будівельного дерева. Лише на Підляші, Поліссі, частині Волині і пригірських частях Галичини, Буковини, Закарпаття і Кубанщини та Чорноморщини має населенне дерева доволі, всюди инде його дуже мало або й зівсім нема, так що при будівлях і топленні треба думати про суррoґати дерева або платити грубі гроші. Ці три кубічні метри дерева, потрібні річно пересічному мешканцеви наших земель, лише для пятої може частини Українців легко доступні.

При тім українські ліси звичайно дуже лихо загосподаровані. Не диво, що гектар німецького ліса дає чотири рази більший дохід як гектар українського. Навіть у колишній австро-угорській части України дуже небогато фахових лісників (пр. в Галичині 250 на 800), ще гірше є на колишній російській Україні. Через таке передусім ліс належито не прирастає і богато дерева прямо марнується (головно в гірських карпатських і кавказьких лісах, де гниють сотні тисяч кубічних метрів вітрового лому, галузя і т. д.). В малолісних

околицях використувується лісові продукти дуже старанно й ощадно так, що пр. з гектара ліса в Полтавщині продукується річно 11.5 кубічного метра, в Катеринославщині 7 кб. м. Однак лише мала часть продукції українських лісів дає будівельний матеріял, величезну перевагу і то головно в малолісних околицях має опалове дерево. Будівельний матеріял в більшій скількости виходить лише з карпатських, кавказьких і поліських лісів. Вивіз будівельного матеріялу з Галичини і Буковини доходив на останнім переломі століть до 1½ міліона куб. метрів річно, з Минщини переходив 900,000 куб. метрів. Ціла продукція Галичини виносила 1900 р. 3,600000 куб. м. матеріялового і стількиж опалового дерева.

Штучне заліснюванне назіть на колись австрійській Україні, де воно наказане було законом, не розвивається як слід, ще менче воно на останній Україні. Простір українських лісів невпинно зменчається, замість стояти на мірі або й прибільшуватись, як це твориться в культурних країнах Европи. А прецінь Україна є одним із тих країв, де лісова справа є просто життєвим питаннєм. Бо від відповідного заліснення залежить дуже богато важних природних чинників і то саме на Україні, де клімат є туй-туй на границі посушности. Жерела висихають, ріки міліють, водорії нищать ріллю — все те повинно застановити політиків й економістів, котрим добро рідного краю лежить на серци. Певно, хибань ігнорант схоче заліснювати щирий степ Херсонщини чи Таврії, алеж на Вкраїні стільки неужитків, що не годяться на ніщо инше лише на ліс! Навіть у південній Україні можнаб залісненнєм довести до такої процентової скількости ліса, яка є у Франції. Та на жаль що йно будуче поколінне мабуть зрозуміє значінне заліснення для економічного добра України.

Воєнні й революційні часи ще більш розруйнували зруйноване вже лісове господарство України. На просторі Радянської України вирубано від 1916 по 1923 рік 270000 десятин лісу (20% загального простору лісів), засаджено натомість тільки 14000 десятин замість 98000. Тепер ліси займають на Радянській Україні ледви 8% простору, за те летючі піски й водорії зросли до 2 міліонів десятин. Таксамо безоглядно йде нищенне лісів на західних українських землях, що є під владою Польщі. Простір лісів, вирубаних тут 1918—25, ледви чи менчий як це що вирубано на Р. Україні.

У використуванні українських лісів беруть Українці участь переважно лише як робуча сила, грошеві користи йдуть для чужинців, властителів чи підприємців. Скількість лісів, що були до революції власністю селян хліборобів, дуже маленька. навіть у Галичині, де при полагодженню панщинних сервітутів таки бодай дрібні окравки лісів дістались сільським громадам. Майже всі ліси то була власність великих земельних власників, духовенства та держави, так по цей як і по той бік кордону. В 9 черенних ґуберній України селянам належало тільки 9·1% лісової площі (4689000 десятин), натомість великим земельним власникам 68·4%, казні 19·3%, духовенству й містам 1·5%, удільних 1.6%. В Галичині мали сільські громади тільки 15·2% лісової площі, великі земельні власники 84·8%. Лівобіч Збруча за-

вела революція величезні зміни в ціх відносинах, та їх покищо годі тут представити.

Лісове господарство і промислове використуваннє лісових продуктів займають теж дуже невелику часть українського иаселення. На колишній російській Україні це процентове число доходить лише 0·15%, отже для загалу населення України воно не буде замітно більше, хоч у карпатських повітах України зростає воно в сотеро й більше. Правда, в цім процентовім числі не вміщено цеї маси українських хліборобів, що мають бічний заробіток в лісах.

XVIII. Хліборобство України.

Вже нераз у цій книжці мав я нагоду згадати про велике значінне х л і б о р о б с т в а для України. З черги переходжу тепер до представлення цеї найважнішої галузи зайняття українського населення. Розуміється, що антропоґеоґрафія не може запускатися в статистичні подробиці і тому повного образу нашого хліборобства не може подати навіть нерівно обширніша книжка як ось теперішна. Такий образ може подати хибань спеціяльна економічна студія.

Мимо цего буду старатися, виходячи нераз навіть поза межі ґеоґрафії, представити бодай побіжно нинішний стан хліборобства на Україні. Трудности тут ті самі, що і в инших, на статистиці опертих дослідах над Україною.

Хліборобством займається майже 9/10 частей українського народа. На колишній російській Україні процент хліборобського населення серед самих Українців виносить після урядової статистики 1897. р. 86.4%, по Русову 87·6%, в Галичині навіть 94·4% (що правда після дуже сторонничих мірковань Буцека). В 9-и черенних ґуберніях України між усею (отже й чужою) людністю займається сільським господарством 74·5%, чистим рільництвом 73·2%. Ці цифри наглядно показують нам вагу хліборобства в економічнім життю України. Не оден посторонній, пізнавши ці цифри а знаючи при тім звичайний комунал про Україну як країну медом и молоком пливучу, читаючи про величезний недавний вивіз збіжа з українських пристаней, думавби, що наше хліборобство Бог зна на якім високім ступіні.

Тимчасом такий погляд є на жаль зівсім хибний. Нема може в Европі краю, де хліборобство булоб у такім сумнім стані як воно є на Україні. Є правда краї в Европі, де хліборобство крайно занедбане пр. в Португалії, Еспанії, балканських краях. Однак там природні відносини є того роду, що дуже утруднюють хліборобство. Без штучного наводнювання майже неможливо в цих краях вести хліборобство, а таке наводнюваннє вимагає сильної орґанізації населення, доброго правління в краю, великих коштів і підлягає нерівно більше як наше хліборобство природним чи военним катастрофам.

Причини сумного стану хліборобства на Україні не лежать у природі краю. Клімат наш дуже сприяє хліборобству з виїмком хибань незначної частини степової полоси, де надто велика посушність часто шкодить збіжам. А цілина наша — одна з найбогатіщих на цілому світі. Звиш

три четвертини української території лежать в области чорнозему, а піскуваті чи дернові суглинки північної Київщини, Полісся, Розточа ітд. теж не лихі цілини.

Не в природі — а в людях лежать причини сумного стану хліборобства на Україні.

Перша і найголовніща причина це низький стан освіти серед населення України. Темнота хлібороба робить для него всі великі здобутки хліборобської науки майже недоступними. Наш хлібороб уживає перестарілих і непрактичних хліборобських метод і знарядів, марнуючи тим способом власну робочу енергію і сили домашної звірини. Уживанне хліборобських машин, з котрих деякі як звісно навіть при інтензивній дрібній господарці можуть дуже в пригоді стати, у нашого хлібороба надто мало розповсюднене. Поступове уліпшуванне цілини і раціональна плодозмінна господарка з малими виїмками теж незвісні. Якже може хліборобство в таких обставинах природно розвиватись і стояти на висоті часу?

Поглядно найвище на загал стоїть хліборобство на західних межах України: на Підляші, в Холмщині, а головно в Галичині. Бідніща цілина вимагала тут від давна інтензивніщої управи, крім цего впливи західноевропейського хліборобства просякали сюда дуже легко, так посередно через невелику проміжку польської території, як і безпосередно через вплив німецьких кольоній, в Галичині ще через поглядно вищу просвіту нашого народа. Галицькі хлібороби вже на значних просторах примінюють раціональний плодозмін і удобрення ріллі, мають доволі добре знарядде, в останніх десятьліттях на більшу скалю переводять гноєннє прнродними й штучними навозами і т. д. Трехпільного господарства годі прямо ще подибати, хиба на родючім Поділлю. Зате в горах, на Лемківщині та Бойківщині ведеться господарство в дуже примітивний спосіб, дуже часто через випалюванне гущавника та пнів по зрубах. На Поліссю таке „лядне" господарство теж часте, однак частіще і звичайне є двопілле і трехпілле. Подібно ведеться хліборобство подекуди теж на північній Волині, Київщині, Чернигівщині. В південних частях цих земель а також на Поділлю, в Полтавщині та Харківщині переважає трехпільна система. Гнояться звичайно лиш нечначні, близше хат положені кусні ґрунту. І тут видно одначе деякий поступ до многопілля та раціонального плодозміну. В степовій полосі України способи хліборобства знов погіршаються — панує тут переважно т. н. залежна система, що по визисканні землі запускає її на довший час під степову рістню. Однак і тут тверда конечність приневолює до повільного переходу до ліпших способів управи.

Мертвий інвентар українського хлібороба в останніх часах значно змінився. Первісна соха чи рало удержалися лише на Поліссі і подекуди в Карпатьских горах, нераз тільки як памятка по прадідах. В цілій середній полосі України здавна уживається типовий український тяжкий плуг, деревляний, з міцним залізним окуттєм, добрим лемішом і чересломи. Зелізні плуги ширяться дуже скоро. В полудневій степовій полосі, хліборобське знарядде найліпше на всю Україну. Залізні плуги ріжних заграничних систем, головно т. н.

буккери, розповсюднені тут дуже широко, завдяки німецьким кольоністам, від котрих сусіди Українці швидко переймають поступовий спосіб ведення господарства. Сіялки, ба й жниварки та молотільні можна тут часто бачити як власність зажиточніших хліборобів або хліборобських спілок. Від останніх років Радянський уряд дуже інтензивно заходиться коло поширення по Україні всяких хліборобських машин. Та це поширення щойно в початках.

Супроти цього стан хліборобства України треба назвати примітивним. Наш селянин стоїть як хлібороб що правда значно вище від Білорусина чи Москаля. Однак порівнанне з дбайливим колишнім великим власником чи Німцем кольоністом виходить для українського селянина таки некорисно. Бо хоч значній більшости колишніх великих земельних власників на Україні досить далеко було до звершеного ведення хліборобства, хоч загальна видатність великих господарств, хочби й як поступових, майже всюди на світі уступає видайности інтензивної дрібної господарки, то всетаки дотепер лише великі земельні власники тягнули добрий зиск з родючости української землі. Їїж автохтон, український мужик добуває й дотепер з рідної землі ледви стілько, щоби злиденно прокормитись. Та й того часом нестає. Головно в останніх роках революції, наслідком посушних літ, панував небувалий голод по широких просторах України, цеї „житниці Европи". Лишень повна освіта українського селянства й уміло ведений кооперативний рух може зарадити недостачам українського хліборобства з цього боку.

Друга причина сумного стану українського хліборобства лежить у дуже невідрадних земельних відносинах. Завоївники, котрих споконвіку принаджувало богацтво української землі, заздалегідь поділяли її між своїх вельмож, вспіли притягнути до себе всю чільніщу українську шляхту, а навіть витворити з поміж республиканської козаччини нову клясу великих земельних власників. Наслідком вікового володіння земельних вельмож на Україні аж до найновіщих часів належали до них величезні простори землі, коли тимчасом український мужик глотиться і примирає голодом на своїх узеньких загонах.

Для приміру кілька цифр.

В українській Галичині займає (1912) велика посілість цілих 37·8% загального простору краю, з усеї його ріллі 27·2%, з лук 21·3%, з городів 12·9%, з пасовиск 18·9%, з полонин 30·4%, з лісів 80·3%. Тутешне відношенне великої та малої посілости вже перед війною було крайно невигідне для українського дрібного хлібороба, тепер по анексії Галичини Польщею стало ще гірше, головно тому, що парцеляція великої посілости по виїмковим законам переводиться тільки в користь напливової польської людности. В Чернигівщині, Полтавщині, Харківщині займали селянські посілости до революції тільки дещо понад половину всего простору (53·2%, в Харківщині до 60%). Ще менче землі мало селянство в Катеринославщині (45·6%), Таврії (39·4%) і Херсонщині (34·4%). Таксамо небогаті землею були селяне Поділля, Волині та Київщини, бо там сама лиш шляхоцька посілість виносила 40%, 38%, 37% усего простору, а пр.

на минськім Поліссю мали мужики лиш 28% землі. Найгірша ситуація була на Закарпатті. Туг селянство мало тільки 21·3% землі!

При поглядно дуже густім хліборобськім населенню не було куди мужикови розгосподаруватись. Голод на землю став хронічним явищем серед селянства всеї великої України. Парцеляція більшої посілости, піддержуваної забірними державами, йшла дуже пиняво, великочертна та половична реформа Столипіна не мала великих наслідків для нашого селянства. Правда стан посідання дрібних і середних дідичів хоч поволи та статочно менчав по цілій Україні, однак найбільші лятіфундії не тратили на просторі, а навпаки збільшалися теж поволи та статочно.

Не маючи куди розширюватись, дробили селяне свої ґрунти місцями до неможливости, старалися щораз більше землі арендувати від великих власників, шукали підпори в домашнім промислі, однак таки аж за велика скількість кидала свої дрібненькі клаптики землі та еміґрувала на Кавказ, у Туркестан, у Західню Сибір, на Амур, за Байкал, до Канади, Бразилії та Аргентини. І то не лише з густо заселених просторів „старої" України пр. з Галичини, Київщини, Полтавщини, але й із недавно і рідко заселених просторів Херсонщини та Катеринославщини. Що року йшли десятки тисячів наших найбільш енергійних хліборобів у безвісти, шукати землі і ліпшої долі. Девять черенних ґуберній України висилало до війни що року пересічно по 125.000 еміґрантів. В часі 1896—1914 виселилося з цих ґуберній за Урал 1,600.000 душ, не рахуючи „ходаків". З того дала одна Полтавщина 23%, Чернигівщина 17%, Київщина 12%, потім йдуть Харківщина, Херсонщина, Катеринославщина (9—12%), на кінці Таврія (7%), Поділля (4·5%), Волинь (4%). З Полтавщини за одно пятиліттє 1906—10 виселилось 176.000 — себто 60% природного приросту сільського населення. Поглядно ще більша була еміґрація з малопростірної Західної України. За останнє двайцятьліттє до війни можна її з грубша оцінювати на 50.000 річно, з чого може навіть третина випадає на маленьке й малолюдне Закарпаттє. Дуже сильна була теж сезонова еміґрація хліборобських робітників до Німеччини з української Галичини (року 1913—14 — 114.000).

Годі дивуватись! Коли чужим кольоністам, що їх призвала Катерина II. на наші землі, давано по 65 гектарів на голову, то наш мужик по знесенню кріпацтва діставав що найбільше 3½ гектара, а в богатьох випадках ледви 1½ гектара на душу. Зараз по знесенні кріпацтва 1860 р. розділ землі по категоріям власників був у черенних ґуберніях України ось який: 20·1 міліонів десятин надільної селянської (45·7%), 20·6 міліонів десятин приватної великовласницької (47·1%), 3·3 міл. дес. скарбової, удільної, церковної ітд. (7·2%). Року 1862. простір великої посілости був 18·9 міл. десятин.

Що йно від останього перелому століть стали відносини для селянства дещо кращати. В 1892. р. великі земельні власники 9-ти черенних ґуберній України наслідком (природного для України взагалі) процесу розпаду лятіфундій посідали тільки 14·2 міл. дес., а в 1909. р. тільки 10·6 міл. дес. землі (разом з иншими приватними власниками 16851 т. д. = 37%). В цім же 1909. р. було в черенних

губерніях України земель монастирських і церковних 580 т. д. (1·3%), скарбових і удільних 2320 т. д. (5·1%), селянської купленої 5363 т. д., надільної 20382 т. д. (разом 56·6%); усього разом 45496 т. дес.

На передодні революції, в 1916. р. селянська власність дійшла до 29,465.860 десятин, себто 64·7% простору. На цьому просторі існувало 1916. р. до 4 міліонів (3,948.198) господарств. Значить на одно господарство випадало в пересічи 7·35 десятин себто 8·01 гектарів.

До цеї середної міри не доходило одначе майже цілих три четвертини селянських господарств. По обчисленням з 1913. р. було в черенних губерніях України селянських родин;

1. безземельних і власників	менче 1 дес.	700.000	15%
2. власників	1— 3 дес.	800.000	20%
	3— 5 дес.	1,000.000	22%
	5— 8 дес.	950.000	21%
	8—10 дес.	600.000	13%
	10—20 дес.	300.000	7%
	понад 20 дес.	80.000	2%

Розміщеннє цих господарств було 1916. р. ось яке:

Земля:	Скількість господарств	Скількість поля (дес.)	На одно господарство пересічно (дес.)
Волинь	290.648	2,866.900	9·86
Поділлє	573.687	2,010.200	3·51
Київщина	652.194	2,643.300	4 05
Херсонщина	417.038	3,787.000	9·08
Чернигівщина	391.533	3,136.700	8·01
Харківщина	424.783	3,919.300	9·23
Полтавщина	475.619	2.959.200	6·22
Катеринославщина	482.912	4,527.300	9·37
Таврія	239.784	3,616.100	15·08

В такій Галичині було до війни 650.000 сільських господарств, на одно випадало тільки 5·9 гектарів себто 5·4 десятини. Не краще було на Буковині й на Закарпатті (0·67 гект. на душу!).

Ці просто страшні відносини в посіданні землі й були головною причиною української революції 1917—18 років.

Третя причина сумного стану українського хліборобства це накинений свого часу російським урядом общинний земельний устрій. Він полягає на тім, що селянські землі одного села не належать до поодиноких селян а до цілої громади разом і вона розділяє землю між своїх членів що кілька років. Я вже вище згадував, що ця московська форма володіння землею для нашого хлібороба зівсім не по нутру. Загальний економічний індівідуалізм Українця-хлібороба не може зжитися з общиною. Тому що при кождім новим поділі земельні наділи звичайно зміняють своїх господарів, нікому не виплатиться якесь особливе піклованнє своїм наділом, який має потім йти на инші руки. Поодинокі енергійні одиниці, що певно взялибся до всяких меліорацій, з конечности примінюють свою систему ґаздівства до перестарілих способів більшости сусідів.

Коли мимо всіх тих неприхильних обставин хліборобська продукція України на вивіз була дуже поважна, то це маємо завдячувати передусім великій родючости землі, а потім економічній політиці великих земельних власників, що продукти своїх латіфундій слали переважно за границю, хоч нераз у рідним краю грозив голод.

Українська революція 1917. і д. років зробила величезні переміни в стані посідання землі на Україні. Перші місяці й роки революції заповідали дуже великий і для українського народу дуже корисний зворот на цім полі по всій Україні. Та здобутки революції не вдержались поки що на західно-українських землях, на захід від Дністра, Збруча, Случі. Тут чужинецька окупація спинила український нарід, коли він забажав стати господарем на своїй рідній землі. В румунській займанщині має українське селянство Буковини й Бессарабії дуже мало виглядів, що його земельний голод буде вдоволений. Перевага впливів боярських і сутокапіталістичних у кожночаснім румунськім уряді відбирає в цьому напрямі всякі надії. Ще гірше стоїть справа в польській займанщині. Тут переведено закон, що позволяє набувати землю тільки ветеранам польської армії й спровадженим із корінної Польщі кольоністам, так що голодний на землю, крайно бідний на капітал український мужик, навіть за добрі гроші ніде не може прикупити землі й бачить з одчаєм, як сотки тисяч польських кольоністів йдуть щорік навалою на споконвіку українські землі.

Поза межами Західної України, на територіях радянської федерації, здобутки селянської революції вдержались. Велику й середню земельну власність приватну законно знесено, полишаючи тільки поглядно небогато більших земельних комплєксів для ріжних установ, колєктивів і т. и. Все останнє залишилось для безпосереднього користування трудовому селянству.

За мало ще часу уплило, за богато ще невлаштовання відносин на Великій Україні (пр. в 1923. р. 33·8% селянських господарств на Р. Україні не мало господарського знаряддя), щоби вже нині можна собі зясувати як слід значіннє цього суспільного й економічного перевороту. До того висліди переписі 1920. р. до тепер тільки в виїмках опубліковані й сама вона з легко зрозумілих причин не може претендувати на велику докладність. Виїмкові, революційні відносини зводять її значіннє до мініма, навіть на випадок, колиб вона була вповні докладна. Загальний економічний розвал, пошести й голод, що навістили останніми роками Україну, ще більш утруднюють нам збагненнє дійсних відносин. Тому обмежуся тільки декількома афористичними даними.

В 1920. р. було в межах Радянської України 35,200.000 десятин землі сільсько-господарського призначення. З того 2.600.000 дес. (7·4%) поставлено до диспозиції ріжним колєктивним установам (совхозам і їх трестові ітд.), які можна зачислити до категорії великих господарств. Весь останній земельний обсяг остав для дрібних трудових господарств.

Як розділено цю землю теоретично, а як фактично, на це нема покищо певних даних. Одно є певне, що ані повного ані приблизного зрівнання в посіданні землі серед селянства не переведено. Дока-

зують це середні площі посіву селянських господарств у 12-ти нових ґуберніях Радянської України. На одно господарство припадало середньо посіву: в Запоріжській ґубернії 9·2 дес., у Миколаївській 7·1 д., Одеській 5·8 д., Катеринославській 5·6 д., Полтавській 5·8 д., Донецькій 3·6 д., Чернигівській 3·5 д., Кремінчуцькій 3·3 д., Харківській 3·1 д., Волинській 2·7 д., Київській 2·2 д., Подільській 2 д.; пересічно для цілої Радянської України 4 дес. Загальне число господарств доходило до 4 міліони.

Та нерівність забезпечення землею слідна не тільки при порівнуванні ріжних ґуберній. Вона залишилась (мало що змінена від передреволюційних часів) теж у межах кожної з ціх ґуберній з осібна. І так було (%):

в ґуберніях:	без посіву:	до 2 дес.	2 – 6 дес.	вище 6 дес.
Київській (11 п.)	5·3	52·0	40·0	2·3
Чернигівській (5 п.)	2·6	38·5	52·8	6·1
Кремінчуцькій (2 п.)	11·8	31·9	46·0	10·3
Одеській	12·5	23·9	42·1	20·4

господарств (перепись 1920. р.).

Як бачимо залишились і безземельні і карликові й середні й великі господарства. Найбільші нерівності є в південних ґуберніях України, найбільше дрібних, нездібних до самостійного життя господарств залишилось у Волинській, Київській і Подільській ґубернії. Загальне число господарств зменчилось пр. у Київщині на 551.000, на Поділлі на 561.000. (Пор. дані з 1916. р.). Запасний земельний та кольонізаційний фонд залишивсь дуже малий пр. в Миколаївщині 479.700 д., в Одесчині 146.800 д., на Запоріжжі 123.600 д., в Катеринославщині 50.000 д., Харківщині 15.600 д., Донеччині 13.000 д.

Дещо ясніще представляє нам відносини користування землею на Р. Україні табеля, зладжена на основі даних 1923 р. по новим ґуберніям.

Ґубернія:	Селянські землі		Лятіфундії	Держ. землі
	1916	1923	1917	1923
Чернигів	87·6%	97·8%	12·0%	2·2%
Полтава	59·0 „	97·1 „	41·0 „	2·9 „
Харків	74·0 „	95·3 „	26·0 „	4·7 „
Донець	69·5 „	87·6 „	38·5 „	12·4 „
Катеринослав	51·7 „	92·7 „	48·3 „	7·3 „
Волинь	60·5 „	95·2 „	39·5 „	4·8 „
Поділлє	43·3 „	95·3 „	56·7 „	4·7 „
Київ	49·8 „	94·9 „	51·2 „	5·1 „
Одеса	54·1 „	83·1 „	45·9 „	16·9 „
Р. Україна	57·1%	91·8%	42·9%	8·2%

Загальне число господарств виносило (1923) 4,811.100. Поміж ними було:

без посіву		3·2%
з посівом до	0·5 дес.	3·8 „
	0·5—1 дес.	8·9 „
	1 —1½ дес.	11·3 „
	1½—2 дес.	12·5 „
	2 —3 дес.	19·6 „
	3 —4 дес.	12·8 „
	4 —6 дес.	13·7 „
	6 —9 дес.	8·3 „
	9 —15 дес.	4·6 „
	вище 15 дес.	1·3 „

Ці числа зазначають, як бачимо, дуже значний поступ супроти чисел 1920. р. Число карликових і безпосівних господарств значно впало й починає витворюватись тип нормальних дрібних селянських господарств, в яких можлива модерна інтензіфікація хліборобства. В руках уряду є повна можливість не допустити ні до їх купчення, ні до їх дроблення, дати хліборобам як найкращу практично-хліборобську освіту й зорганізувати великочертну хліборобську кооперацію. Доцільна співпраця населення й уряду може дуже швидко довести так землеробство, як і сільськогосподарський промисл України до повного розцвіту.

Як бачимо, остання суспільна ревулюція принесла хлібороству України величезні користи. Їх побачимо наглядно аж по деякому часі, коли нові відносини закріпляться й настане пора дійсно мирної праці.

Переходимо тепер до подрібного огляду хліборобства на Україні.

Жадна з европейських держав (не числячи Росії) не розпоряджає такою скількістю орної землі як Україна. Ця скількість величезна — приблизно 47,000.000 гектарів. Вся орна земля дореволюційної европейської Россії обіймає 130,000.000 гектарів, з чого більше як третина (36·2%) припадає на українську територію, яка на простір становить лиш не цілу шесту частину давньої европейської Россії. Процентове відношенне ріллі до цілого простору є на Україні близьке 47%, в Европі лише Франція і Німеччина, з їх 56%, зглядно 48·6% ріллі, перевисшають Україну. В давній Австрії було 35·5, на Угорщині 42·8, в Россії загалом 26·2 відсотків ріллі.

Скількість ріллі й її відсоток є в ріжних землях України дуже ріжні. Черенна Україна (9 губ.) мала вже 1887. р. 68.7% ріллі. Степові та переходові области мають найбільший процент ріллі: Херсонщина 78%, Полтавщина 75%, Курщина 74%, Харківщина 71%, Вороніжчина та Катеринославщина по 69%, Поділлє і Таврія по 64%, Бессарабія 61%, Київщина 57%. Чернигівщина 55%. Лісові й пригірські країни мають значно менче ріллі: Галичина 48%, Підляше 40%, Волинь 37%. Буковина 21.4%, Полісся 14%, Закарпатте 19.4%

і т. д. (На просторі Р. України було ріллі в 1914 р. 19838000 дес.,*) в 1923 р. 16.323300 д., себто на 17·7% менче. В 1925 р. скількість ріллі майже дорівняла передвоєнній).

Розуміється і на просторі кождої з тих областей з осібна відсоток ріллі розміщений ріжно. Пр. в Галичині на східнім Поділлю простір ріллі виносить 75—80%, на західнім 60—75%, на Підгіррю, лише 20—30%, в гуцульських горах лише 10%. Подібно є на Буковині, на Закарпатті, Кавказі. В рівнинних областях України місцеві ріжниці менчі.

Загальна хліборобська продукція України дуже трудна до обчислення. Взявши за основу офіціяльні дані російської й австро-угорської статистики з останніх літ перед великою війною й революцією (1909—1913) й оцінивши в приближенні продукцію цих частин адміністраційних одиниць, які належать до сутоукраїнської національної території, дістанемо для середної річної хліборобської продукції Соборної України круглу цифру **470,000.000** метричних сотнарів (по 6 пудів). Ця цифра величезна, вона показує, що під оглядом хліборобської продукції Україна перевищає всі европейські країни з виїмком хибань одної Россії. Німецька хліборобська продукція (720 міл. метр. сотнарів) більша від української тільки наслідком величезної картопляної продукції. Зерна продукує Україна 1½ разів більше як Німеччина. Загальна збіжева продукція України відноситься до продукції цілої давної російської імперії майже як 1 : 2. хоч Україна обіймає лише 1/22 часть простору російської імперії й ледви 30% її населення. Продукція Р. України доходила 1923 р. до 762½ міліона пудів (поверх 127 міл. q) себто 62·5% середньої довоєнної. В р. 1924, 1925 вона починає щораз більше наближуватись до передвоєнної.

Поміж збіжами України безсумніву перше місце займає пшениця. Її посіви займали у 9-и черенних губерніях України 33% посівної площі. На південній Україні займала пшениця нераз більше чим половину засіяного простору, чим дальше на північ і захід, тим менче сіють пшениці. В Херсонщині є дотичне процентове число 51%, в Катеринославщині 50%, в Таврії і Донщині 49%, в Бессарабії 36%, на Поділлю 30%, в Харківщині 29%, в Полтавщині і Київщині 22%, в Галичині 14%, на Волині 11%. На Підляші пшеничних культур лише 4%, на Поліссі лише 3%, в Чернигівщині не цілий 1%. В Київщині, на Холмщині, Підляші, Чернигівщині, Курщині, Таврії, Кубанщині, Ставропільщині, Бессарабії, Поділлі, Волині, Галичині сіють більше озимої, на инших землях України більше ярої пшениці.

Пшениця є головним і найціннійшим збіжевим продуктом Україну; добувають її тут річно середно 116·1 міліонів метр. сот. Межи „пшеничними" краями світа стоїть Україна на другому місці (по північно-американській Унії, яка продукує 187·3 міл. метр. сот.), між европейскими краями на першому (ціла російська імперія з Сибіром і т. д. без України 107·9 міл. метр. сот., Франція

*) 1 десятина = 1·0925 гектара.

92·5 міл. м. с., Брит. Індія 78·2, давна Австро-Угорщина 60·0, Аргентина 51·4, Канада й Італія по 46·4, Німеччина 39·7, Еспанія 34·8, Румунія 22·3 міл. м. с.) і дає 11·5% світової продукції.

Це дуже відрадні числа. Та невідрадна є друга сторона медалі. На 1 гектарі продукує черенна Україна тільки 11·0 мегр. сотнарів (навіть у Галичині тільки 11·8) зате Німеччина 23·6 а краї з інтензивним дрібним хліборобством до тричі більше: Бельгія 25·2, Данія 33·7 м. с., хоч тамошня цілина далеко менче родюча як наш чорнозем. (Ціла колишня европ. Россія продукувала на 1 гектар тільки 7 м. с.!) Яка світла будуччина жде українську продукцію пшениці, коли по всій Україні запанує дрібна інтензивна хліборобська культура!

Найбільше пшениці поміж усіма землями України продукує Кубанщина (20·5 міл. м. с.). По ній слідують: Катеринославщина (14·8), Херсонщина (12·7), Таврія (10·6), Ставропільщина (9·97), Харківщина (7·4), Полтавщина (7·35), Поділле (6·5), Донщина (5·9), Київщина (5·6), Галичина (4·7), Волинь (3·1), Вороніщина (2·3), Бессарабія (1·98), Курщина, Холмщина і Терщина (по 0·7), Астраханщина (0·6), Чернігівщина і Закарпаттє (по 0·2), Поліссе (0·16), Буковина (0·14), Підляще (0·07), Чорноморщина (0·04). Р. Україна випродукувала пшениці в 1923 р. 132·9 міліонів пудів.*).

Економічно-географічне значіннє пшениці є для України дуже велике. Вона є тут найцінніщим вивозовим продуктом, одним із найцінніщих на світовім ринку взагалі. Революційні й голодні роки значно обмежили управу пшениці. На Р. Україні зиймала вона в 1923 р. тільки 20·7% посівной площі супроти 35·6% в 1914 р. Та поворот до нормальних відносин знов посуне пшеницю на належне їй місце.

Жито сіють головно на північних і західних землях України, де воно є головним хлібовим зерном для населення. В Чернигівщині, на Підляші й Поліссі займало жито 48% ріллі, на Волині 38%, в Полтавщині 33%, в Харківщині 29%, в Київщині 28%, в Донщині 22%, в 9-и черенних областях України взагалі 21·8%, в Катеринославщині і на Поділлі 19%, в Таврії 18%, в Галичині і Херсонщині 17%, в Бессарабії лише 7%. Жито, всюди майже виключно озиме, видає середно 10 м. с. на гектар. (В Галичині 11, Німеччині 19·1, Бельгії 22). Революційні й голодні роки дуже пособили зростови культури житя на некористь пшениці й ячменю. В 1914 р. посіви жита на просторі Р. України обіймали 17·5% ріллі, 1923 р. 27·7%.

Загально українська продукція жита виносить середно що рік 61·3 міліонів метричних сотнарів. Тут Україна стоїть у світовій продукції на третьому місці, по Россії (імперія без України 162·7 міл. м. с.) і Німеччині (112·1, давна Австроугорщина 40·8, Франція 14·0 м. м. с.) і дає що рік 13·1% усього жита, продукованого на землі. Радянська Україна видала 1923 р. 267·1 міліона пудів жита.

Продукція жита на поодиноких землях України представляється ось як: Полтавщина 6·7 міл. м. с., Київщина 6·5, Волинь 5·97, Чернигівщина 5·0, Харківщина 4·7, Вороніжчина і Галичина 4·6, Поділле 4·5, Херсонщина 3·6, Курщина 3·2, Поліссе 2·8, Холмщина 1·7, Катерино-

*) Пуд = 16.4 kg., 6 пудів = 1 метричний сотнар (q).

славщина 1·6, Кубанщина 1·5, Таврія 1·4, Донщина 1·35, Підляше 0·9, Бессарабія 0·7, Астраханщина 0·2, Буковина 0·14, Терщина 0·1, Ставропільщина 0·1, Закарпаттє 0·08, Чорноморщина 3 тис. м. с.

З певного погляду — вивозового, більшу як жито ролю в хліборобстві Україні відграває ячмінь. В 9-и черенних землях України він займає 25·8% ріллі. Ячмінь має найбільше значіннє в полудневій Україні, де займає пр. в Таврії 28%, в Катеринославщині 26%, в Херсонщині та Харківщині по 21%, в Бессарабії 18%, в Донщині 17% ріллі. Ячмінь є дуже важним вивозовим збіжжем південної України. В инших областях України ячменю сіють менче, в Полтавщині 13%, на Поліссі і в Галичині 9%. Ячменю продукувала Україна середньо річно 69·4 міліони м. с. В світовій продукції ячменю Україна стоїть на першому місці (16·7% світової продукції). (Російська імперія без України 40·4, Півн. Амер. Унія 38·2, Німеччина 32·2 м. м. с). В революційні роки управу ячменю дуже обмежено. На просторі Р. України процент ріллі, засіяної ячменем впав з 24·1% (1914) на 18·6% (1923). Продукція ячменю на Р. Україні 1923 р. була 104 міліони пудів.

В продукції ячменю чергуються землі України ось як: Херсонщвна 11·3, Катеринославщина 11·07, Кубанщина 9·41, Таврія 7·23, Харківщина 4·9, Ставропільщина 4·6, Донщина 3·8, Полтавщина 3·6, Поділлє 2.7, Галичина 2·6, Київщина 2·3, Бессарабія 2·2, Волинь 1·7, Вороніж 0·97, Поліссє і Чернигівщина по 0·5, Закарпаттє 0·4, Курщина і Буковина по 0·2, Терщина 0·15, Підляше 0·13, Астраханщина 0·02, Чорноморщина 0·001 міліона метр. сот. З Холмщини нема даних. Видайність ячменю на Україні є 10 (Галичина 10·9) метр. сот. на 1 гектар. (Німеччина 22·2, Данія 24·7, Бельгія 27 м. с.). Оркиш сіють у дуже мінімальних розмірах на західних межах України.

Значіннє инших родів збіжжа є вже значно менче. Овес займає в черенних губерніях України середно 11·8% ріллі, на Поліссі 21%, в Галичині 17%, в Чернигівщині 16%, в Харківщині і Полтавщині 11%, на південній Україні 5%, на Р. Україні взагалі 6·6% (1914 ще 10·6%). Яко хлібове збіжже має овес значіннє лиш у карпатських Верховинців. Щорічна продукція вівса на Україні переходить 40·1 міліонів м. с. себто 9·1% світової продукції. (Радянська Україна 1923 р. 58·4 міліона пудів). В цій продукції Україна стоїть на шестому місці по П. А. Унії (204·9), російській імперії без України (101·2), Німеччині (85·2). Канаді (55·8), Франції (50·7 міл. метр. сотнарів). Видайність вівса з гектара є на Україні 12. м. с. (Німеччина 21·9, Бельгія 25·6 м. с.) Поодинокі землі України продукували при вибуху війни: Галичина й Київщина по 4·6 міл. м. с., Волинь 4·1, Полтавщина 3·7, Поділлє 3·6, Харківщина 2·5, Кубанщина 2·3, Чернигівщина 2·2, Курщина 2·1, Вороніжчина 1·8, Херсонщина 1·7, Ставропільщина й Поліссє по 1·3, Таврія 1·1, Донщина 0·7, Підляше й Буковина по 0·4, Бессарабія й Закарпаттє по 0·2, Терщина 0·2, Астраханщина й Чорноморщина по 0·02, з Холмщини нема даних.

Гречка займає найбільше простору в Чернигівщині (до 27% ріллі) також у Полтавщині, Київщині, на Волині і на Поділлі; в инших областях України її сіють значно менче: на Поліссі 7%, в Га-

личині 2%, на південній Україні майже нічого. (Середний відсоток для черену України є 4·8%). Загальна річна продукція гречки на Україні переходить 5·5 міл. м. с. Найбільше її продукує Чернигівщина 1·03 міл. м. с., потім йдуть чергою Полтавщина (0·9), Волинь (0·8), Київщина (0·77). Галичина (053), Поділле (0·47). Підчас воєнно-революційних років засіви гречки значно зросли. На просторі Р. України було їх 1914 р. 2·6%, 1923 в. 4%.

Проса сіють найбільше в Київщині (10%) і Вороніжчині (9%), в Харківщині та Полтавщині лиш 4%, в Галичині 1%. В Херсонщині пробували в останних часах до війни сіяти просо-джуґару. Посіви проса теж дуже зросли підчас воєнних і революційних років. На просторі Р. України було їх 2·2% в 1914 р., 4·4% 1923 р. Проса видає Україна середно річно 9 2 міл. м. с. З того дають Київщина 2·1 міл. м. с., Ставропільщина 1·0, Полтавщина 0·9, Терщина 0·8, Вороніжчина й Харківщина по 0·7, Курщина 0·6, Волинь 0·5 міліонів м. с.

Кукурудза відграває більшу ролю лише на Буковині, у південно-східнім кутику Галичини (3%), в Херсонщині (3%), на Поділлю (7%) а головно в Бессарабії, де вкриває 32% ріллі. На черенній Україні було її загалом 2·3%. Кукурудза має в цих областях, де її богато садять, може навіть більше значіннє як народна пожива, як жито чи пшениця в инших областях України. Загальна продукція кукурудзи на Україні виносить 13·4 міл. м. с. річно, ледви над 1% світової продукції. З земель України найбільшу продукцію кукурудзи мають: Бессарабія (2·6 міл. м. с.), Херсонщина (2·1), Поділле (2·0), Кубанщина (1·4), Катеринославщина (1·2), Терщина (1·2), Галичина (0·8), Таврія (0·7), Буковина й Закарпаттє по 0·5 міл. м. с. Воєнно-революційні роки збільшили простір кукурудзяних культур більше як двічі. В 1923 р. вона займала 5·5% ріллі Р. України.

Крім властивих збіж має ще кілька ростинних пород велике значіннє в хліборобстві. Найважніще місце між ними як народна пожива займає безперечно картопля. Її 6 до 8 разів більша як у збіжжа видатність робить з картоплі головний, хоч не дуже поживний корм малоземельних. Однак лише одна Галичина користає на більший розмір із цеї прикмети картоплі (до 14% ріллі). Навіть на Поліссі й у Чернигівщині займає вона тільки 6%, в Полтавщині та Харківщині тільки до 3% (середний відсоток для всего черену України), на південній Україні ледви 1% ріллі. Великі земельні власники гонять з картоплі спірітус (головно в Галичині) або кормлять нею худобу. Річна продукція картоплі на Україні виносила до війни 133·5 міліонів м. с. себто 8·6% світової продукції. Україна стоїть тут на четвертому місці по Німеччині (502·1 міл. м. с.), Австроугорщині (185·1), російській імперії без України (183·0). Найбільше картоплі на Україні продукує Галичина (40·3 міл, м. с.). У великій віддалі за нею слідують: Чернигівщина (14·9), Волинь (12·8), Поліссє (9·9), Полтавщина (8·9), Київщина (6·7), Поділле (6·0), Харківщина (5·9), Катеринославщина (3·97), Вороніжчина (3·2), Курщина (3·1), Херсонщина (2·8), Кубанщина (2·75), Підляше (2·6), Буковина (2·1), Закарпаттє (1·8), Таврія (1·3), Донщина (1·1), Терщина (0·7), Бессарабія

(0·4), Ставропільщина (0·2), Астраханщина (0·1), Чорноморщина (0·02), з Холмщини немає даних.

Картоплю плекають у нас недбайливо. Її видатність з гектара дуже мізерна — 85 м. с. (в Галичині 119, Німеччині 159, Данії 175, Бельгії 200 м. с.). Поширенне й інтензіфікація культури картоплі на Україні зарадилаб богатьом голодовим крізам, нетільки місцевим але й загальним. Тому являється дуже дивним, що в воєнно революційних роках простір картопляних культур навпаки зменчився (на Р Україні з 2·8% в 1914 р. на 1·9% в 1923 р.).

Горох, біб, фасоля і сочевиця управляються всюда па Україні але в малих скількостях, і то переважно в огородах, не на поли. В Галичині займають ці плоди 3% ріллі, на Поліссі і в Чернигівщині 2%, в прочих землях України ще менче. Їх річна продукція на Україні виносить 5·0 міл. м. с., з чого одна Галичина дає 1·1. Гороху добувають найбільше на Поділлі й Київщині (0·85), сочевиці на Поділлі (0·25), бобу на Київщині (0·21 міл. м. с.)

Культура кормових ростин (конюшини, люцерни, ріжних мішанок, пастівних бураків і т. д.) ще дуже нерозвита на Україні. Лише в одній Галичині займають ці культури звиш 10% поля і то не лишень у великих земельних власників але й у селян. (Полтавщина 5%, Поділлє 4%, Волинь, Київщина, Чернигівщина, Харківщина 2·7—3·4%, південна Україна 0·5—1·5%).

XIX. Инші галузи землеробства.

З черги приходимо до культури промислових ростин. Найширше розповсюдненнє на Україні мають ростини, що видають волокно, отже лен і коноплі, важні також для виробу олію. Однак вони займають лише незначний простір землі і прямо никнуть при головних земельних продуктах. Льону сіють найбільше на Поліссі, в Таврії й Катеринославщині (3% ріллі), в Чернигівщині, Полтавщині, Харківщині займає він 1—2% ріллі, в Галичині 1% разом з коноплями. На південній Україні сіють льон з коротким билом, придатний тільки для олійництва. Дуже богато його сіють теж на підкавказькій Україні. Посіви льону обіймзють на черенній Україні 116000 га, на давній австроугорській до 10000 га. Річна продукція давала на черенній Україні 0.7 міл. м. с. на австрійській 0.1, на Підкавказзі коло одного міліона гектолітрів сімени; прядива в Галичині 0.07, на Буковині 0·01 міл. м. с. Коноплі займають пересічно 1% поля, лише в Чернигівщині і Курщині до 4%. Загальна посівна площа виносила в черенній Україні 156000 ьа, в австроугорській 15000; продукція там 0.9 міл. м. сот., тут 0.2. Коніпне волокно перероблюють лише сільські ткачі, на вивіз йде його мало, таксамо олій спотрібовується переважно на місци до пісних страв. Льняні продукти натомість йдуть переважно на вивіз. Олій дають також соняшники, годовані скрізь по Україні, найбільше у Катеринославщині, Вороніжчині та Донщині. 1917. р. посіви соняшника на черенній Україні займали 189000 га., з того половину в Катеринославщині, четвертину

в Харківщині, 1/10 в Херсонщині. Ріпак управляли теж скрізь по Україні великі земельні власники, головно в Херсонщині, Київщині, Полтавщині та на Поділлю. Льнянку подибуємо головно в Полтавщині, Чернигівщині, Київщині, Херсонщині, Катеринославщині, Курщині переважно у великих власників, мак скрізь по Україні в селянських огородах або й на полях.

Посівна площа олійно прядільних ростин виносила 1916. року 355000 га, себто 1.6% усеї посівної площі. Найбільший відсоток ріллі вони займали в Чернигівщині (4.3%), Харківщині (3.2%) і Катеринославщині (3.0%). В обсязі совітської федерації дає Радянська Україна з посівної площі льону 5·7%, соняшника 17%, коноплі 22%, ріпаку 60%. Як бачимо ці роди землеробства мають на Україні малу вагу й участь України в цій ділянці продукції Россії, першого на на світі продуцента льну і конопель, є цілком мала. В культурі олійно прядильних ростин слідно одначе постійний зріст. На просторі Р. України обіймали вони в 1914. р. 0.9% ріллі, в 1023 р. вже 5.3%.

В останніх часах перед війною розпочалася на Україні нова культура прядільна — а то бавовни на Кубанщині. В 1913. р. обіймала ця культура 2900 га. і видала 8417. м. с. бавовни, Культура бавовни має на південно українських землях не злі вигляди.

Дуже важну ролю серед торговельно-промислових ростин України має цукровий буряк. В 1914/15. р. було на Соборній Україні 674000 га. бурякових полей. Загальна річна продукція буряків була 112 міліонів метричних сотнарів. Бурякова продукція України виносила 86% бувшої російської імперської і стояла у світі на другому місці (по німецькій), в огляду на площу засіву на першому. Осередок продукції цукрових буряків є в Київщині (37.3 міл. м. с.), на Поділлі (25 м. м. с.), в Харківщині (16·5 м. м. с.), крім цего богато буряків управляється в Курщині (8·3) Полтавщині (7.4), на Волині (6.5), на Чернигівщині (6.2), в Херсонщині (1.6), Холмщині й Воронїжчині по (1·2), дуже мало натомість у південно-східній Галичині й північній Буковині. Управою буряків займалися що правда головно великі маєтки, однак і селяне взялися останними часами (до війни) на добре до цеї галузи хліборобства. Поки що продукційні числа з гектира дуже малі. Коли Україна дає тільки 16.6 м. с. цукру з гектара цукрових буряків, то на лятіфундіях Німеччини його добувають 47.8 м. с., на дрібних господарствах Бельгії 56.4 м. с.! Тим не менче має культура цукрового буряка у нас величезну будучину. Сильно підупавши в революційні роки, ця культура поволі та статочно знов підіймається. В 1923. р. було на Р. Україні вже 186000 десятин засіяних цукровим буряком, в 1924. р. 259000 дес., в 1925 р. 338000 десятин, себто майже 2/3 довоєнної площі.

Дальшою дуже важною промисловою ростиною України є тютюн. Він займає на Україні до 39.000 га. ріллі. Найбільше тютюну в Чернигівщині, Полтавщині, Кубанщині, Чорноморщині, Таврії, значно менче на Поділлі, Волині, Бессарабії, Херсонщині та Харківщині. Управляють тютюн істий кращих сортів (головно в Чорноморщині, Кубанщині, Таврії) та махорку. Велику корисність управи тютюну для селянства зменчувало лихе зорґанізованнє торговлі и ви-

зиск зі сторони покупців. В давній Австро-Угорщині був тютюн державним монополем і його управа була урядом обмежена. Загальна продукція тютюну на Україні виносила в останніх роках перед війною мимо того до 673000 метричних сотнарів (в тім 176300 кращих сортів), з того 262 т. в Чернигівщині, 208 т. у Полтавщині, 97.3 т. на Кубанщиии, 31.6 т. на Чорноморщині, 28.1 т. у Таврії 19.8 т. на Вороніжчині, в Галичині 34 т. метр. сот. Тютюнництво на Україні має велику будучність. значні простори південної України дуже надаються для розвитку управи найкращих тютюнних сортів. Україна до війни займала в світовій продукції тютюну четверте місце (Півн. Ам. Унія 4100т. м, с., Брит. Індія 2540, давна Австро-Угорщина 838; російська імперія без України, 428 т. м. с.

Остання в кінці промислова ростина України, що має більше значіннє — це х м і л ь. Його продукують на більшу скалю лише на Волині (пов. Дубно, Луцьк, Рівне, Житомир) за почином тутешних чеських кольоністів. Хміль займає тут звиш 5000 га. простору з річною продукцією над 33000 метр. сотнарів. Однак волинське хмелярство незорганізоване, тому й не приносить належного зиску продуцентам, бо їх визискують посередники-покупці. В Галичині управляють хміль на 2300 га. лише великі влзсники (річна продукція середно 9000 метр. сот.).

З хліборобством, головною економічною осиовою України, тісно звязані о г о р о д н и ц т в о і с а д і в н и ц т в о. О г о р о д н и ц т в о зівсім нерозите на Україні. Крім невеличких яринних огородчиків колохати та баштанців у степу, не бачимо нігде на Україні яринної культури на більший розмір. Навіть у сусідстві більших міст українські селяне майже не беруться до огородництва, дуже в цім випадку корисного, а полишають його Німцям, Болгарам, Татарам, Молдаванам. На увагу заслугує огородництво лише в Курщині (цибуля і чіснок), Харківщині (капуста), Чернигівщині („ніжинські огірки", цибуля), в околицях Київа, Одеси, Херсону, Миколаєва, Єлисавета, Тирасполя та на наддніпрянських пісках Запоріжжа (Олешки і т. д.), де звичайно збирають ярини два рази до року: вчасним літом на вивіз і в осени для власної потреби. Південно-українські баштани (найбільше їх на Полтавщині, Херсонщині, Таврії і т. д.) продукують богато мельонів, кавунів, гарбузів, динь та огірків. Витворилась тут навіть осібна кляса баштанників, що наймають землю під баштани. Мимо свого невеликого розміру українські огороди вивозили до війни богато ярини, зосібна до Москви й Петрограду.

Нерівно сильніще розвите на Україні с а д і в н и ц т в о. Замилуваннє нашого народа в деревині, відоме вже в середньовіччі, дуже пособляє закладанню і плеканню садів. Однак низький рівень освіти справляє, що сади України, так богатої пригідними для їх культури условинами, стоять ще на дуже низькім ступені. Крім цего недостача орґанізації в продажи овочів дуже болюче відбивається на українських садівниках. Мимо цего має українське садівництво велику будуччину перед собою і вже теперь відграває значну ролю в еконо-

мічнім життю України. Зосібна це відноситься до промислових садів, які поруч із звичайними садками, плеканими для власної потреби, починали до війни являтися в богатьох землях України.

Найширший простір займають промислові сади в Бессарабії (головно акерманський повіт), де їх є поверх 40.000 га. Плекають тут делікатніщі породи яблок, грушок, крім того богато морелід, міґдалів, волоських оріхів і т. д. На сусідньому Поділлі займають самі селянські сади звиш 26000 гектарів. Крім згаданих уже овочів плекають тут много вишень і черешень. Сади лежать тут головно в ярах Дністрових і Богових приток. Яр Дністра між Хотином та Ямполем продукує річно до 1/2 міліона сотнарів овочів. З Поділля і Бессарабії вивозили щорічно звиш 800000 сотнарів свіжих, 100000 с. сушених овочів і 20000 с. оріхів та міґдалів. Цей подільсько-бессарабський садівничий округ продукує теж великі скількости сливок і повила (пов. Летичів, Могилів, Ушиця). До війни вивожено з Подділя середно 136000 метр. сотнарів слив. Головні центри: Межибож, Деражня, Тираспіль, Дубосари, Рибниця, Камянка, Акерман і т. д. Другий важний садівничий округ лежить у Таврії, де сади вкривають значні простори, головно на північних пригірях Яйли і біля Мелітополя (інтензивна культура черешні). Річна продукція переходила 160000 сотнарів свіжих овочів і 40000 с. оріхів. Удаються тут найделікатніщі породи наших овочів, крім цего морелі (4000 сотнарів річно) і брескви. Від половини мая збирають у Криму черешні, від кінця мая вишні, і половині червня морелі, при кінци червня сливки і ранні груші, в половині липня бресквы і ранні яблока, в серпни осінні груші та яблока, а в першій половині вересня зимові яблока найделікатніщих пород.

Крім цих областей ведеться садівництво на більшу скалю ще в Київщині (під самим Київом Приорка, Курінівка і т. и.), Херсонщині й на Волині. Плекають тут переважно північні роди яблок та грушок, крім цего богато вишень. Цей округ має разом з подільсько-бесарабським поверх 160.000 га. садів і продукував до війни середно до 2 міл. м. с. овочів річно. Також у Катеринославщині є досить садів, головно в долині Дніпра. Плекають тут також морелі. Четвертий важний садівничий округ України обіймає Полтавщину, Харківщину, Вороніжчину, Курщину й Чернигівщину. Розводять тут породи овочів мішані північно-південні. В Харківщині промислове садівництво найбільше розвите коло Харкова, Сумів, Охтирки, Богодухова. На Полтавщині головні центри садівництва є в Лубенськім, (Мгарь), Гадяцькім і головно Зіньківськім повіті. Дуже сильно розвите садівництво в північній Чернигівщині (пов.: Сураж, Мглин, Стародуб, Новозибків, Городня) з великими культурами славних антонівок.

Останній, пятий садівничий округ України лежить на Кавказькій Україні в зеликою продукцією не тільки звичайних наших але теж і деяких південних овочів.

Малий та доволі важний садівничий округ лежить на Закарпатті. Тут продукують богато яблок (200000 м. с.) і сливок, яких стількиж річно випалюють на сливовицю. Головні центри є в Хусті, Тячеві, Вишкові. В Галичині садівництво поглядно незначне, з виїмком По-

куття і Косівщини та подільських ярів, головно коло Заліщик, де розвелося також плеканнє морель.

В деякій звязи з садівництвом стоїть виноградарство. Північна границя винограду на Україні припадає приблизно на ізотерму місяця мая + 16^0 і досягає 49^0 північної ширини. Можна її провести від Заліщик попри Камянець і Катеринослав до Астрахані. Місцями сягає виноград і поза 50-ий степень ширини пр. коло Білгороду в Курщині. Ціла південна Україна є пригідним тереном до управи вина. Однак виноградарство не розинулося ще на цілім тім широкім просторі і обмежується лише на кілька більших чи менчих округів. В Галичині лише в Заліщиках плекають дещо винограду. Таксамо незначна продукція східнього Поділля (1650 га. виноградників, головно по ярах), і в Катеринославщині (550 га.) На Запоріжжі оба збоча долини Дніпра місцями вкриті рясним виноградом. Богато значніще виноградарство в Херсонщині, де під виноградом є звиш 16000 гектарів. Головною винною областю України є однак Бессарабія. де винниці займають 75000 гектарів, значить $^1/_3$ простору винниць усеї давної російської імперії. Бессарабські винниці лежать головно в акерманськім повіті і дають $2^1/_2$ міліона сотнарів винограду річно. Добувають з него пересічно звиш 870000 гектолітрів вина, однак наслідком лихої орґанізації винної торговлі виходить мимо доброти вина часто таке, що бочка дорожча як її зміст. Таксамо слабо оплачується виноградарство на Донщині, де що року збирають пересічно до 33000 сотнарів винограду і фабрикують відомі шипучі вина. В Ставропільщині зустрічаємо більші винниці лише в долині Куми, дальше на сході над Тереком, крім цего декуди на Кубанщині й Чорноморії. Під виноградом є на Передкавказзю до 19000 гектарів, вина (дуже доброї якости) продукується до 200 тисяч гектолітрів.

Найроскішніще розвивається виноград в Таврії (10000 га виноградників). Богато винниць має Мелітопольський і Бердянський повіт, однак найгарніще удається вино в самім Кримі. На його південнім побережу плекають навіть французькі та еспанські породи винограду, які в части вивозять або спотрібовують в кліматичних місцях, в части обертають на виріб вина. Продукція Таврії дає пересічно до 250.000 гектолітрів вина, виноградарство є дуже важним економічним чинником для місцевого населення.

Останній виноградарський округ є на Закарпатті (3500 винниць, річна продукція до 70000 гект. вина). Загальна площа виноградників на Україні виносила до війни 138000 га., річна продукція винограду 2·9 міл. метричних сотнарів. Україна стоїть у продукції вина на дуже позаднім місці серед земель Европи.

Слідуючі дві галузи природного господарства: бджільництво та шовківництво стоять неначе на границі між управою землі та годівлею худоби, тому будемо про них зараз говорити. Бджільництво розповсюднене скрізь по Україні. Воно від непамятних часів належить до найбільш улюблених зайнять нашого народа. Винищеннє лісів завдало найбільше втрат бджільництву, бо первісне бортне пасічництво було тривко звязане з лісом. Замінюваннє лук та сіножатей в орні

поля дальше руйнує годівлю бджіл а поступове пасічництво за низьким рівнем освіти ширіться між нашим народом дуже поволі. Скількість вуликів і пасік на Україні не легка до означення, саме задля загального розповсюдження бджільництва і ріжного розміру пасік. На черенній Україні (9 губ.) раховано до війни 50000 пасік і 1300000 вуликів, 85% з цего „колод". На цілім просторі України можна скількість вуликів оцінити на 2200000.

Первісне бортне пасічництво удержалося ще декуди на Поліссі, (Минщина мала з початком цего століття 45000 пнів) і в сусідних частях Волині й Чернигівщини. Чернигівщина є до нині одною із головних областей українського бджільництва (1910—283000 пнів) особливо в околицях Батурина і Конотопу. Часті тут пасіки по 1—2 тисячі вуликів. Головний пожиток мають тутешні бджоли з гречки, нераз цілі пасіки перевозять возами на гречані поля. Друга важна область пасічництва лежить у Полтавщині (1907 р. 325000, 1910—306000 пнів), де теж зустрічаємо величезні пасіки у селян. По ній слідує Галичина з 285000 вуликів. Далі йдуть: Харківщина (246000 пнів), Київщина (242000 пнів), Поділлє (206000), Волинь (206000), Катеринославщина (3300). Значно слабше бджільництво Холмщини, Закарпаття, Буковини, Херсонщини, Таврії, Бессарабії, Підляша, Донщини. Та на південному сході подибуємо знов визначний район бджільництва — а то Кубаншину з її 326000 вуликів. Богато їх теж по всій останній Кавказькій Україні.

Загальну річну продукцію меду на Україні можна оцінити (Р. 1910) на 130000 метричних сотнарів, воску на 14000 м. с. Ці числа скомбіновані з числом вуликів показують нам подібний образ як при хліборобстві. Хоч так хліборобство як і бджільництво це споконвіку найлюбіщі зайняття Українця, то ступінь його розвитку ще дуже примітивний. Поступове бджільництво дуже туго в нас ширіться. Аж тоді, коли воно поширіться по всій Україні, вона відновить свою давню добру славу країни медом пливучої. Відсоток населення, яке займається бджільництвом, є на Україні не великий, ледви доходить 0·1%.

Шовківництво розвинене на Україні дуже слабо, хоч тутові (морвові) дерева можуть рости майже по всій Україні а шовківництво не вимагає ні великих трудів, ні великих вкладів. Роблено проби в Донщині, Таврії, Бессарабії, Херсонщині, Катеринославщині, Харківщині, Київщині, Полтавщині, Чернигівщині, однак продукція шовку дотепер мизільна. В Київщині 1907 добуто ледви 1300 Кг. шовкових коконів, 1913 р. 1700 Кг. (Київський і Черкаський повіт). Крім цього була ще незначна продукція коло Тирасполя, Бердянська, Мелітополя, на Кубанщині й Чорноморщині.

Бібліотека О. О. Василіян

XX. Скотарство.

Четверта велика галузь природного господарства України це скотарство. Воно є всюди на Україні тісно звязане з хліборобством, лише на чорноморських степах остали подекуди форми степового скотарства, независимого від хліборобства. Скотарство має для українського народа велике значіннє. При малоземеллю є воно майже одиноким способом доброго заробку для дрібного хлібороба,

жерелом готівки на податок, буденні потреби, поліпшенне господарства то що. На жаль наші хлібороби що йно недавно почали розуміти значіннє скотарства і пізнавати поступові його способи, плекати худобу по стайнях, вважати на її расу, примінювати хліборобство до потреб скотарства і тд. Та вигляди на будуччину не погані. Великим власникам оплачується скотарство лиш екстензивним первісним способом, томуто селянське, дрібне скотарство має без порівнання більше значіннє в економічнім життю кождої культурної країни як велике скотарство. Длятого можна велику будучність пророкувати скотарству України, коли її просвічене селянство возьме його в руки.

Яка була загальна скількість худоби на Україні до війни, можна означити хибань у дуже загальнім приближенні. В кождім разі ця цифра доходить 44 міліонів голов. В порівнанні з сусідними землями посідала Україна величезні скотарські богацтва. Давня російська Україна, хоч творила ледви 1/22 частину Россії, розпоряджала майже цілою 1/4 частиною худоби, значить поверх у пятеро більше як припадалоб по величині території. Україна була для давної Россії великим складом скотарських продуктів. Таксамо австрійська часть України служила до війни визначним місцем вивозу скотарських продуктів для західної Австрії й Німеччини.

Між землями України найбогатіша скотом була абсолютно: Кубанщина (4595000), опісля Галичина (3869000), Волинь (2971000), Ставропільщина (2845000); релятивно (скількість худоби на 100 душ населення): українська часть Терщини (308), далі Ставропільщина (228), Кубанщина (168), Донщина (155), Астраханщина (139), Бессарабія (128), Таврія (125). Порівнуючи ці числа з числами дотичними країв з модерним інтензивним скотарством і з числами дотичними земель України перед півстоліттєм, бачимо, що Україна втратила вже перед війною своє давнє велике скотарське богацтво оперте на екстензивній системі а не придбала ще нового скотарського богацтва, яке дає новітня інтензивна система. Великі втрати завдала скотарству Україні війна й революція. На просторі Р. України було ще в 1916 воєннім році 23,895000 голов усякої худоби, в 1923 р. тільки 21,759000.

Наш огляд скотарства почнемо від коней. Вже в першій частині книжки я згадував про ріжні раси коней на Україні. Українська раса коней розповсюднена по цілім Подніпровю, чорноморська її відміна на Кубанщині. До степових пород коней належить також донська, часта на східних межах України. Однак до всіх тих рас належить поглядно невелика скількість коней українських хліборобів, переважаюча більшість це мішанці, звичайно малого зросту і хоч витрівалі та невеликої сили. З малих пород коней лиш одна гуцульська гірська заслугує своїми високими прикметами на увагу. Всі инші малі конята, хоч їх є міліони, означають радше низький ступінь годівлі коней як її добрий стан. Їх робуча сила в порівнанні до поживи, яку спотрібовують, є дуже маленька, тому то й користь в порівнанні з коштами удержання невелика.

Годівля коней не станула ще на Україні так високо, щоби були якісь видатніщі старання за поправу раси селянських коней. Стад-

нини держали лише великі земельні власники і то тільки, щоби плекати перегонові коні. В австрійській Україні удержував військовий уряд по ріжних місцях стадників для поправи раси і вів велику стаднину в Радівцях на Буковині для розплоджування й уліпшування гуцульських коників. У Вороніжчині знов розводили расу „битюгів", сильних тягарових коней. На увагу заслугували також стаднини на Полтавщині (головно Дубівський завод), в Старобільському повіті (чотири), в Новоалександрійську (Харківщина), в Янові (Холмщина) і т. д.

Загальна скількість коней по всій Україні виносила до війни 9388000. Абсолютно найбільше коней мала Кубанщина (951000), Херсонщина (801000), Катеринославщина (706000), Волинь (698000), Галичина (681000), Чернигівщина (606000), Київщина (588000), Поділлє (568000), Харківщина (562000). Відносне число коней по всій Україні було 17·4 голів на 100 душ населення.

Відносно найбільше число коней мала на Україні Кубанщина (35 на 100 душ), потім ідуть Ставропільщина (34) Харків (31), Таврія (30), Терщина (28), Донщина (26), Катеринославщина (24), Курщина (23), Чернигівщина (22), Бессарабія (21), Харківщина і Вороніжчина (по 20), Волинь (18), Поліссє (17), Закарпаттє і Холм (16), Підляше, Київщина й Поділлє (по 15), Полтавщина (14), Галичина і Чорноморщина (по 13), Австраханщина (11), Буковина (8).

Що до загальної скількости коней стояла Україна на третьому місці світа по російській імперії (27·4 міл. голов) й Американській Унії (20·6 міл. г.) З бідніших на коні країв найблище підходить до України Аргентина (7·5 міл. г.). Для порівнання: Німеччина 4·5 міл., Франція 3·2 м., Анґлія 2·2 м. Що до релятивного числа перевищають Україну в Европі тільки Россія (20) і Данія (19). (Аргентина 147). Що до посідання то 89·4% коней належало на черенній Україні селянству, тільки 10·6% усім иншим власникам. В Галичині мали більші господарства (над 100 га.) теж тільки 13·7% всіх коней Галичини.

Війна й революція знищила кінництво більше як яку небудь иншу галузь на Україні. В порівнанні з воєнним роком 1916 впало число коней Р. України о 30·7% (1923 р.) В 1923 р. було на Україні 52·8% селянських господарств без коней, 32% тільки з одним конем.

Рогата худоба має для українського скотарства нерівно більше значіннє як коні. З расового погляду стоїть худоба на Україні дещо вище як коні. Широке розповсюдненнє сірої української раси спричинює визначну якість худоби на великих просторах України. У східній части степової України водиться червона калмуцька раса худоби, добра на мясо. Крім цего за посередництвом великих земельних власників, господарських товариств а по части й змагань урядів до війни й революції перехрещувалися місцеві раси худоби з ріжними западноевропейськими. Це змішаннє було найбільше в Галичині (зі сімментальською расою).

Загальна скількість рогатої худоби на Україні виносила перед війною до 13,572000. Україна стояла тоді на восьмому місці світа: по Британийській Індії (112 міл. голів), Півн. Ам. Унії (56·5), Росій-

ській імперії без України (40·4 м.), Бразилії (27 м.), Німеччини (20·2 м.), Франції (14·4 м. г.).

Абсолютне число рогатої худоби було найвище в Галичині (1552000). Потім слідували: Кубанщина (1295000) і Волинь (1112000), далі Київщина (858000), Харківщина (821000), Донщина (738000), Полтавщина (736000), Поділле (731000), Чернигівщина (711000), Катеринославщина (657000), Херсонщина (643000), Полісся (614000), Ставропільщина (599000), Таврія (485000), Терщина (291000).

Релятивне число рогатої худоби було на Україні 25·2 (голов на 100 душ населення). Найвище релятивне число виказувала Терщина (85), по ній у дальших віддалях ідуть: Донщина (64), Ставропільщина (48), Кубань (47), Астраханщина (42), Полісся (40), Закарпаття (39), Чорноморщина і Підляше (34), Таврія (31), Галичина (30), Волинь (29), Харківщина й Вороніжчина (26), Херсонщина, Чернигівщина й Буковина (по 25), Бессарабія (23), Київщина, Катеринославщина, Холмщина, Полтавщина (по 22), Курщина (20), Поділле (19).

Українська раса худоби як сказано гарна до роботи й на мясо, молока дає небагато, хоч доброго й масного. Коли розорано степи й коні заступили волів при плузі й возі, почала скількість рогатої худоби на Україні дуже швидко падати. Ще з кінцем минулого століття було її на Україні богато більше як при вибуху великої війни. Томуто Україна стоїть серед европейських і позаевропейських країв що до релятивного числа рогатої худоби на однім із найпослідніщих місць. Поза нею остаються тільки Бельгія (24) й Італія (18). Цей невідрадний стан пояснюється передусім малим розвитком молочарства. До війни були на Україні тільки початки молочарських підприємств приватних чи кооперативних, хоч горальняний і цукровий промисл давав великі спромоги розвитку. І тут ненормальні земельні відносини грали погану ролю. Великі земельні власники держали на Україні як і всюди инде поглядно дуже мало рогатої худоби (5·7%). Селянство при свойому малоземеллі теж не могло як слід розвинути раціонального хову ходоби й молочарства. Та по заспокоєнні земельного голоду селянства жде українську годівлю худоби й українське молочарство дуже гарна будуччина, дарма що останні воєнні, революційні й голодні роки завдали українському скотарству великі втрати. Від 1916 р. скількість рогатої худоби на Р. Україні впала тільки о 3·3%. Та всетаки було на Р. Україні 1923 аж 34% селянських господарств без корови, 54·7% тільки з 1 коровою.

Перед сотнею літ була Україна що до скількости о в е ц ь може найбогатіщим краєм світа. Та це богацтво швидко почало упадати й перед самим вибухом війни Україна, яка була довго одним із головних доставців вовни на світовий ринок, мала тільки 13,605000 овець (і кіз) (25·2 на 100 душ нас.) і стояла серед европейських країв абсолютно на пятім, релятивно на 11-ім місці (на світі абсолютно на 13-ім, релятивно на 18-ім місці). (Російська імперія мала 5·93 м. овець). Причиною упадку вівчарства України була в першу чергу американська й австрійська конкуренція. До упадку українського вівчарства причинилося далі теж постепенне розораннє степів, на котрих блукали колись величезні отари овець, під доглядом навпів

кочевих чабанів. Вівчарство України мало два головні райони: південний степовий і північний на Лібобіччі. Як і в инших галузях скотарства України так і тут значна більшість овець (83·7%) належала до селян. Вони годували у південнім районі переважно груборунні вівці ріжних порід: волоські (пирнай), маличі, чушки, цигайські. Ці вівці можуть пастися 3/4 року, часом і більше на степу. Великі власники і німецькі кольоністи годували ріжні породи тонкорунних мериносів (елєкторальні, негретті, рамбуйє, інфантадо, чорноморські і т. и.), котрих вовна значно цінніша, та годівля коштовніша. Селяне доперва в останних часах перед війною трохи бралися до годівлі тонкорунних овець. Дуже важне вівчарство було також у північнім районі в Чернигівщині, Полтавщині та Харківщині, де в 1900 р. було 3½ міліона овець (з чого 3 міл. селянських). Годували тут славні решетилівські і сокільські вівці, що дають дуже гарний смушок. Їх перехрещували з туркестанськими. Решта України годувала тільки невеликі скількости овець і вівчарство не мало ніде більшого значіння. Лише в Карпатах (головно на Закарпатті) воно годувало дуже значний процент населення. Вівці, гірської груборунної породи, випасаються на полонинах і більше користи дають молочними продуктами та шкірами на кожухи як самою вовною.

При вибуху світової війни найбільше абсолютне число овець мала між українськими землями Кубанщина (1,783000) і Ставропільщина (1623000). Далі слідували: Чернигівщина (927000), Таврія (806000), Вороніжчина (758000), Терщина (633000), Київщина (611000), Полтавщина (609000), Донщина (595000), Курщина (594000), Поділле (570000), Волинь (537000), Харківщина (531000), Бессарабія (507000), Астраханщина (469000), Катеринославщина (466000), і т. д. Відносні числа представляються ось як: Терщина 185, Ставропільщина 130, Астраханщина 83, Бессарабія 68, Кубанщина 65, Донщина 52, Таврія 51, Харківщина й Вороніжчина по 44, Курщина й Чернигівщина по 33, Закарпаттє 29, Чорноморщина 25, Поліссє 22, Буковина 19, Полтавщина 18, Катеринославщина, Київщина й Херсонщина по 16, Поділле 15, Волинь 14, Холмщина 8, Галичина 6.

Вівчарство України не має в будуччині виглядів великого розвитку. Та на посушних просторах степової України воно ще довго буде важним і корисним зайняттєм населення. Зосібна в воєнні й революційні роки загальні економічні обставини дуже підсобили розвиткови вівчарства. Скількість овець і кіз Р. України (1923) дещо зменчилась у степовій полосі (—2·3%) зате дуже піднеслася в луговій (+57·3%) і взагалі (+14·4%) в порівнанні з 1916 роком.

Кіз держать на Україні дуже небагато, майже виключно в горах: Карпатах і Кавказі. (Вони тут почислені разом з вівцями).

Зате годівля свиней представляє одно з найголовніщих джерел доходу бідніщого українського селянства і є тому дуже розповсюднена. Свині годують не лише по хлівах але й пасуть по полях а над долішним Дністром і Дніпром заганяють на ціле літо в плавні. Благородні англійські раси йоркширів і беркширів на Україні дуже рідкі тай скоро вироджуються, звичайні тутешні раси: московська, польська і кучерява тучаться пізно і поволи.

Зазальна скількість свиней на Україні виносила 7,132000. Тут Україна стояла на четвертому місці світа, по Півн. Ам. Унії (61·2 міл.), Німеччині (21·9), Російській імперії без України (9·3 м.) Абсолютно найбільше число безрог годувала Галичина (1318000) і Волинь (624000), потім йдуть: Кубанщина (566000), Київщина (530000), Чернигівщина (514000), Поділлє й Полтавщина (по 420000), Катеринославщина й Харківщина (по 376000), Поліссє (299000), Таврія (207000), і т. д. Релятивні числа: Галичина 25, Буковина 24, Поліссє 22, Кубанщина 21, Чернигівщина 18, Підляше 17, Волинь, Бессарабія і Ставропільщина по 16, Херсонщина 14, Київщина, Катеринославщина, Таврія, Донщина і Закарпаттє по 13, Полтавщина і Чорноморщина 12, Поділлє, Харківщина, Вороніжчина по 11, Терщина 10, Холмщина і Курщина по 8, Астраханщина 3.

Годівля свиней має на Україні величезні вигляди, хоч і як сумно вона представляється тепер по війні й революції. На Р. Україні (1923) зменчилася кількість свиней в порівнанні з 1916 р. о 49·5%, в степовій полосі навіть о 79·1%. Це тим сумніще, що годівля свиней майже вся в руках селянства. Великі власники України годували ледви 3% усіх безрог нашої території.

Верблюдів держать лише на південно східних степах України: в Ставропільщині, Донщині і Таврії, буйволів лише в Бессарабії, й денеде на Закарпатті, ослів і мулів в більшій скількости тільки в Бессарабії та Таврії.

Кінчаючи огляд українського скотарства розгляньмо ще годівлю домашної птиці. Вона хоч здавалабся дуже маловажною галуззю господарства, є проте дуже важним економічним чинником для дрібних українських хліборобів. Домашну птицю легко вдержати хоч би й найбіднішому, на власний ужиток, при прямо спартанськім способі життя нашого хлібороба, вона майже не йде, а головно на продаж і на вивіз.

Годують дробу по цілій Україні дуже багато, його число можна приблизно оцінити (до війни) на 70 міліонів штук. Наша територія була до війни дуже значним осередком вивозу птичого мяса, яєць й пір'я до Россії, Польщі, Австрії, Німеччини, Анґлії то що. Лише в Карпатах годують дробу мало, бо й зерна обмаль і птиця слабо несеться. Раси дробу переважно свійські, серед них визначається українська порода курей — ушанок. Тучать дріб дуже рідко, хибань гуси на продаж Жидам гусячого туку.

Мимо цего, що годівля дробу ведеться на Україні по старому, що продуценти не зорґанізовані а покупці визискують їх дуже, продукція дробу, яєць і пір'я є дуже велика й дає значні приходи селянству. З девятьох українських ґуберній Россії вивезено 1912 р. звиш 728000 сотнарів яєць за кордон. Ці українські ґубернії дали 40% усего вивозу Росссії, одна Харківщина дала 8% вивозу, Київщина 5%. Можна без помилки припустити, що ціла російська Україна продукувала більш чим половину дробу та яєць Россії. Одно Поділлє продало 1908 р. близько 3½ міліона штук дробу, Харківщина 1906 р. 1¼ міліона.

Скотарством займається на Україні кождий хлібороб, процент самостійних скотарів дуже маленький, ледви 04%.

XXI. Мінеральні богацтва України.

З дотеперішного огляду економічної геоґрафії України можна легко вирозуміти, що хліборобство разом зі скотарством та спорідненими галузями господарства є безперечно головною основою економічного життя України. Однак, хоч мабуть на найдальшу будучність хліборобство задержить своє переважаюче значіннє, то прецінь навіть вже тепер не мож України називати чисто хліборобською країною. Величезні мінеральні богацтва лежать розкинені під землею по ріжних областях України — найбільше в Донецькім кряжи, в Карпатах і на Кавказі. І хоч вартість цих мінеральних богацтв без порівнання менча як вартість української цілини, хоч нема виглядів, щоби ціла Україна була колись так промислова як пр. Німеччина чи Анґлія, то все таки певна річ, що при доцільній економічній політиці в дуже вже недовгім часі Україна буде могла всі свої потреби заспокоїти власним промислом.

Золото зустрічаємо на нашій терріторії лише на Донецькій височині на горбах т. н. Нагольного кряжа. Воно там находиться в кварцових жилах, в дуже незначній скількости. Таксамо тільки сліди золота є в кварцових жилах скалин Чорногорського пасма.

Срібло находиться в срібно-оловяних рудах передусім на Кавказі (Худеські кладні в Кубанщині і Садонські в западній окраїні Терщини). Невеличкі скількости срібної руди находимо в Донецькім кряжи коло Нагольної слободи, на південній Буковині і на Закарпатті в Ґутинськім пасмі. Продукція оловяно-срібних рук доходила перед війною (1910) до 300.000 м. с. (73% імперської продукції). З них виплавлено 25·5 м. с. срібла (9%) і 11000 м. с. олова (81%).

Олово виступає на Україні все разом зі сріблом в тихсамих місцях (крім цього і на Поділлі) — тому то й його продукція поглядно незначна (середно 15900 м. с.), хоч богато більша як продукція срібла.

Мідяний крух добувають на нашій терріторії вже в значно більших скількостях. Головні кладні міди находяться в Донецькім кряжи, (Бахмутський, Славяносербський, Бердянський повіт), крім цего в Херсонщині (Кривий Ріг), на Київщині (Уманський повіт), на південній Буковині та на Мармароши. Пересічна довоєнна продукція міди на Україні виносила до 100.000 м. с. річно.

Ртуть належить вже до найважніщих гірнячих продуктів України. Добувають її з ртутної руди — киновару, котрого великі кладні находяться в Донецькім кряжи коло Микитівки в карбонських верствах. В 1905. р. добуто киновару 842.000 метр. сотнарів, що дали чистої ртути до 320.000 кільоґрамів. В 1916. р. продукція впала до 117.000 Кґ ртуті й від тоді постійно держиться на низькому ступіні, бо кладні киновару в Донеччині дуже обмежені. Киноварної руди добуто в 1921 р. ще 13120 q, в 1922. р. 52480 q.

Цинку майже не добувають на Україні. Його крухи виступають разом зі срібними та оловяними крухами, найбільше в згаданім вже Нагольнім кряжи. Цини, ніклю, хрому, плятини й инших рідких металів зовсім нема на Україні.

Важну ролю натомість відграває Україна в світовій продукції манґану (марганця) Манґанову руду добувають з оліґоценських верстов коло Никополя й Городища в Катеринославщині, невелику скількість теж на східнім Поділлю й на Буковині. Річна продукція виносила (1905. р.) 1,600.000 метр. сотнарів, отже 32% продукції давної Россії, а близько одну шесту частину всеї світової продукції. В 1912. р. тутешня продукція виносила 2.456.000 метр. сот. (29·2% російської й 12·3% світової продукції), в 1913. р. 2,700.000 q, в 1916. 2,833.000 q. Підчас революції настав у цій галузі продукції цілковитий застій; в 1922. р. добуто тільки 417.000 q, в 1923 р. (I—IX.) 967.000 q.

Усі дотепер обговорені металічні богацтва України просто щезають при величі богацтв України в найпотрібнішім тепер для чоловіка металю себто в зелізі. Зелізо находиться в дуже богатьох місцях України та й на широких просторах. Однак при нинішнім стані зелізного гірництва лише в кількох місцях України оплачується добуваннє зеліза, зате воно ведеться на величезні розміри.

Головним центром добування зеліза на Україні є Кривий Ріг над Інгулцем в Херсонщині разом з околицею над рр. Саксаганню й Жовтою. Річна продукція знаменитого червоного і бурого зелізняка виносила тут (1903/4) 26¼, (1913-го) 64·6 міліона метр. сотнарів річно, себто 72% загально російської продукції. Процент зеліза в крусі 55—75%, шари до 25 м. грубі. Криворіжські кладні поволи вичерпуються (припас 0·6 міліарда метр. сотнарів), однак у найблизшій околиці відкрито в останніх часах до війни инші величезні припаси руди. Їх обчислювано в цілім районі 1909 року на 2·2 міліярди, 1921. р. на 3·3 міліярди метричних сотнарів. Инші українські центри продукції зелізної руди мають менче значіннє. Добувають її коло Керчи (припас до 2 міліярди м. с. 35—45% зеліза) і в кількох місцях Донецького кряжа. Продукція 1912. р. 4·1 міл. м. с. Дуже важний центр є в Корсак могилі у Бердянському повіті. Значні скількости бурого зелізняка знаходяться також на східній Волині (Житомірський, Овруцький, Н.-Волинський повіт, 30—40% зеліза). Масси багонного зелізняка є на Поліссю, Волини і в западній Київщині. Їх однак не експльоатують, таксамо як зелізних крухів Кубанщини. В галицьких Карпатах зеліза дуже маленько, на Буковині і Закарпатті добувають його тільки дуже незначну скількість.

Загальна продукція зелізної руди на Україні виносила при вибуху війни коло 70 міліонів метр. сотнарів. Серед країв землі, що продукують зелізо, стояла Україна на шестому місці — по Півн. Амер. Унії, Німеччині, Франції, Англії, Еспанії, вище Швеції, Австро-Угорщини, Італії, Бельгії ітд.

Війна значно підкосила зелізно-рудну продукцію України. В Кривому Розі добуто 1913. р. 65 міл. м. с., 1914 — 48, 1915 — 38, 1916 — 47, 1917 — 38, та 1918 вже тільки 2·7 міл. м. с., 1919 до

1921 не добуто майже нічого, в 1922 р. 1·15 міл. м. с. в 1923 р. 1·47 міл. м. с.

Приходимо тепер до другої ґрупи мінеральних богацтв, до мінерального топлива. Як серед металів саме найважніщий — зелізо — находиться на Україні в найбільшій скількості, так і найважніше мінеральне топливо — камяний вуголь — займає на Україні перше місце.

Україна має лиш оден вугляний бассейн — Донецький, однак він належить до найбільших і найбогатших углевих заглибин Европи. Ширина цього приблизно трикутного угляного поля переходить 160 Км., довжина 370 Км., простір доходить до 23000 Км. кв. Докладне ґеольоґічне прослідженнє цього вугляного бассейну залишає ще богато до побажання, та позволяє вже доволі докладно обчислити припаси вугля. По дотеперішним даним вугляні припаси Донецького кряжу виносять 35 міліярдів метричних сотнарів. При середній довоєнній продукції вугля Донеччини старчилоб на 175 років. Зіндустріялізована Україна при річній продукції, рівній довоєнній німецькій, вичерпала би вуголь донецького кряжу за нецілих 15 років. Инші оцінки припасів вугля Донеччини (які приймають цифру 666 міліярдів м. с. з чого 10% коксового вугля) не мають ніякої стисло наукової основи, а ще більше практичної вартости.

Загальна вугляна продукція Донецького кряжу виносила 1911 — 203 міліони м. с. (70% імперської продукції), 1912 — 217 міл. м. с., 1913 — 256 м. м. с., 1914 — 286 м. м. с., 1915 — 281 м. м. с., 1916 — 292 м. м. с., 1917 — 252 м. м. с. Як бачимо війна не то її не зменчила, а навпаки збільшила. Зате революція страшенне відбилась на вугляній продукції. 1918. р. добуто тільки 92 міл. м. с., 1919 тільки 56, 1920 тільки 46, 1921 тільки 59 міл. м. с. Та 1922 і 1923 р. продукція піднеслась до 65 міл. м. с. і почала постійно зростати. В 1925 р. Донеччина дала знова 79% всесоюзної продукції вугля.

Донецький кряж є також тим замітний, що крім звичайного вугля так товстого як і сухого добувають тут богато антрациту (в сідлових загибах), що заключає 88—98% чистого вугля. Антрациту добуто 1911. р. 31 міліонів метричних сотнарів, значить більше як десяту пайку всего донецького вугля і 99% усеї російської продукції антрациту. Коксу добуто з донецького вугля 1911. р. до 34 міліони метр. сотнарів, отже також 99% усеї російської продукції коксу.

Із цих цифр бачимо наглядно, що Україна має тільки на східноевропейські відносини великі припаси вугля — головної під нинішні часи підойми великого промислу. На світові відносини й у пропорції до своєї величини Україна має вугля дуже небагато. Українська продукція вугля займала у світовій продукції аж семе місце, по Злучених Державах (4502 м. м. с.), Анґлії (2763 м. м. с.), Німеччині (2345 м. м. с.), Австрії (491), Франції (392) та Бельґії (231). До того приходить ще ексцентричне положенне одинокого вугляного бассейну й тонкість (½—1 м.) його поодиноких шарів. Все це велить розумним економічним політикам ставитись дуже критично до вугляних богацтв України.

Крім антрацїту і чорного вугля добувають на Україні ще бурий вуголь. Бурий вуголь України лежить у третьовікових верствах і творить місцями значні поклади, яких експльоатація виплачується. Найбільше дотепер знане буровуглеве поле є коло Кремянця на Волині. Тамошні припаси бурого вугля оцінюють на 250 міл. метр. сотнарів. Другий комплекс буровугільних полей обіймає поверх 5000 кв. км. на височині Подніпря. Тутешні припаси бурого вугля обчислені на 333 міліони м. с. Головні находища і родовища є в Київщині коло Вишгорода і в Звенигородськім (Катеринопіль) та Чигиринськім (Журівка) повіті. При кінці минулого століття добувано в Катеринополі щорічно 82000 м. сотнарів вугля, за 25 років добуто 1·7 міл. метр. сотнарів. Припаси обчислено на 57 міл. метр. сотнарів. Углеві поля сягають також у сусідні области Волині та Херсонщини (околиці Елисавету). Третичний бурий вуголь експльоатують теж у кількох місцях Галичини (на Розточи і Підгірю пр. Потилич, Глинсько, Скварява, Мишин, Новоселиця, Рожнів, Джурів). В 1901. р. видобуто тут звиш 1 міліон метр. сот. в 1905. р. продукція опала вже дещо понизше половини цеї скількости. Таксамо незначні є скількости бурого вугля, добувані на кавказькім Підгірю коло Баталпашинська й на Закарпатті (коло Мукачева й Хусту).

В рр. 1871—1902 добуто на Україні 3·3 міл. м. с. бурого вугля головно на потреби цукроварень. Конкуренція донецького вугля поволі знищила буровугільне гірництво. Аж розвал транспорту приневолив 1919. р. почати нову експльотацію, поки що нікчемну.

Україна посідає також великі маси торфу, який має більшу опалову вартість як дерево і є на Україні дуже розповсюднений. Найбільші кладні торфу находяться в поліських багнах, богато його також на Волині, головно північній, Підляші, Галичині (200,000 гектарів торфищ), Київщині (над ріками: Ірпень, Здвиж, Вавель, Ілля, Тясмин, в Ірдинськім болоті і т. и.), в Чернигівщині по р. Остру й Десні, на Поділлі, Ставропільщині, а не хибує його ніде на Україні з виїмком сутостепових посушних областей. Добувають торф в богатьох місцях України, головно на Поліссю (Сарни), Волині (Верби, Кремянець, Любар, Омельчин, Чуднів, Андрушівка), в Чернигівщині (Клинці, Новозибків, Чернигів, Свіси, Корюківка), в Київщині (Бучанське торфище), в Галичині (1905. року машиново в 40 місцях). Однак всюди лише на дрібну скалю, хоч значіннє торфу при безлісности значних просторів України моглоб стати дуже велике. Припаси торфу в Київщині, Чернигівщині, Полтавщині, на Волині, Поділлі обчисляють на $7^1/_2$ міліярда метр. сотнарів.

Крім значних богацтв вугля і торфу находимо на Україні дуже значні скількости нафти і земного воску. Головним тереном нафтової продукції було дотепер галицьке Підкарпаттє від Попраду на схід здовж зівнішних окраїн карпатської дуги. Галицькі нафтові поля займають до 10000 кв. км. простору і дали в 1909. р. 20·8 міл. м. с. ропи. Наслідком лихої господарки продукція впала до 1913. р. на 11·1 м. м. с. Всеж таки Галичина була до війни на третьому, потім на шестому місці серед нафтодайних країв землі. Війна й пізніща польська оккупація завдали галицькому нафтовому гірництву величезні втрати. 1921 і 1922. р. виносила галицька нафтова продукція

тільки 7 міліонів м. с. з чого поверх 90% давала безпосередня околиця Борислава.

Крім галицьких теренів має Україна ще значні нафтові терени здовж північного збоча Кавказу від таманського півострова по верхівя Лаби (центр Майкоп, річна продукція коло 1 міл. м. сот.). Вони продовжуються на захід в околиці Керчи і Феодозії, на захід в Терщину (Грозний). Продукція нафти на північнім Підкавказзю що йно на добре починалася, коли вибухла війна. Сліди нафти попадалися теж коло Бердянська й на Поділлі.

Земний віск, хоч трапляється по ріжних місцевостях світа, то однак лише на одній Україні добувається в більшій скількости. Одиноким центром був до недавна Борислав, де в 1885. році добуто 123.000 м. сотнарів земного воску. Однак грабіжна господарка по копальнях значно зменчила продукцію. В 1907. р. дав Борислав враз з кількома инчими поменчими підкарпатськими копальнями (Дзвиняч, Старуня, Трускавець) лише 25000 сотнарів, в 1910. р. тільки 22000, в 1913. р. тільки 13500 м. с.

Безупинний і небувало швидкий розвиток автомобілізму й летунства, які потребують нафти й її продуктів для своїх експльозійних моторів, надають нафтовим богацтвам значіння тесаме а може ще більше як вугляним. Українські нафтові терени мимо їх невеликої дотепер продукції й позірного занепаду (пр. в Галичині) треба вважати дуже богатими й надійними.

Зелізо, вуголь, нафта, це три головні мінеральні богацтва України. Четверте, не менче важне це с і л ь.

Україна має три головні сільні области: карпатську, донецьку й чорноморсько-каспійську. Карпатська сільна область тягнеться здовж північного карпатського берега з під Кракова аж до румунської границі. Її використовувано вже в XII. віці. З виїмком великих копалень соли в Величці і Бохні, усі галицькі саліни лежать на нашій території (Ляцьке, Дрогобич, Стебник, Болехів, Долина, Калуш, Делатин, Ланчин, Косів). Сіль була в Австрії державним монополем, томуто її продукція була обмежена. Пр. в Стебнику відкрито великанські кладні камяної соли, більші від велицьких, однак у Стебнику є лише солеварня таксамо як і всюди на українськім Підкарпаттю. Мимо цего продукція соли на галицькій Україні виносила при вибуху війни поверх 1,000.000 метр. сот. соли. До карпатської области належать теж солоні джерела Шариської жупи й копальні камяної соли в Мармароській Солотвині, які дають (1922) поверх 1·2 міл. м. с. річно.

В другій сільній области України, в Донецькім кряжи добувають передусім великі скількости камяної соли. Головні копальні є в Бранцівці коло Бахмута, де сверлення показали 100 метровий шар чистої соли, а річна продукція переходила 1901. р. 4·1 міліони м. сотнарів, 1911 — 4·9 міл. м. с., 1917 — 6·3 міл. м. с. Крім цего в Донеччині виварюють від XVII. віку богато соли з сільних джерел та озер, головно коло Славянська в Харківщині. Річна продукція доходила 1·4 міл. м. сотнарів.

Третя сільна область України лежить над Чорним морем. Сіль добувають тут з лиманів і солених озер, напускаючи солену воду в плитки ставки, щоби випарувала на сонци. Головним місцем продукції є кримські солоні озера (Сакське, Сасик Сивашське, Крим-Елійське, Чончарське, Кинбурнські, Перекопські, Геническі і т. и.), дальше йдуть лимани Херсонщини, головно Куяльницький коло Одеси, Бердянські лимани, Маничські озера в Донщині ітд. Загальна продукція хитається між 3·3, а 5·8 міліона сотнарів річно, що зависить головно від того, чи літо було сухе й горяче чи вохке й холодне.

Загальна сільна продукція України доходила до війни і до революції середно 14·5 міліонів м. сотнарів на рік. Сільна продукція українських земель Россії становила 53% імперської продукції. Одна Бранцівка давала 86·9% імперської продукції камяної соли. Серед инших країв землі стояла Україна (ціла) що до продукції соли на четвертому місці: по Півн. Ам. Унії (37·7 м. м. с.), Великій Британії (20·2), Німеччині (19·5) і давала 9% світової продукції соли. В революційних роках українська продукція соли значно зменчилася. В 1922 р. добуто на Р. Україні тільки 3·8 міліона q соли, в 1022 і 1023 (тільки камяної соли) 1·75 і 1·98 міл. q.

Калієві соли (каініт, сильвін) добувають у більших скількостях лише на галицькім Підкарпатю — в Калуши. Продукція в 1901. р. виносила ще 179000 сотнарів, в 1908. р. вже впала на 121000 сотнарів. Тутешні кладні ледви надпочаті й дальший розвиток доволі певний. Припас оцінюють на 6 міліярдів м. с.

На цім скінчили ми огляд важніших мінеральних богацтв України. Є однак ще богато инчих, менче впадаючих в очи а преціньо вартісних. До таких мінеральних плодів належать у першу чергу фосфорити, на Поділлю по обох боках кордону і в сусідних окраїнах Бессарабії. Родовища фосфоритів залягають у Летичівськім, Могилівськім, Ушицькім, Проскурівськім і Хотинськім повіті. Їх припас оцінюють від 60—300 міліонів м. с. Подільскі фосфорити заключають 70—75% фосфорового квасу і знаменито надаються до меліораційних цілей. В 1905. р. добуто на Поділлі звиш 180,000 сотнарів фосфориту, значить 93% всеї фосфоритової продукції тодішньої Россії. Надійні кладні фосфоритів має теж Чернигівщина (над Десною між Розлітами й Вишеньками, Кролевецький повіт). Зустрічаються фосфорити теж у Полтавщині, Київщині (Трипілле, Ржищів, Ходорів, на берегах Росі), Катеринославщині.

Каолін або порцелянова глина добувається на Україні в Катеринославщині, Херсонщині, на Волині (Полонне, Шепетівка, Корець), в Полтавщині, Чернигівщині (Полошківська глина коло Глухова), найбільшеж в Київщині (межигірська глина, канівські глини). Загальна продукція (1904) виносила 237,000 сотнарів. Поза Україною каоліну в Східній Европі майже не продукують.

Гончарські глини розповсюднені по цілій Україні, найліпші роди є в Київщині, Чернигівщині й Полтавщиии. Огнетревалі глини і горновий камінь находимо головно в Донецькім кряжи. Табличний лупак добувають в Катеринославщині на Запоріжжі. Літографічний камінь находиться на Поділлі, головно

коло Камянця і Могилева. Полевий шпат дуже розповсюднений у кристальнім масиві України, добувають його коло Полонного на Волині. Лосняк добувають на Волині коло Чуднова, Полонного, Подолянець і в Київщині коло Костіянова, гранат і турмалін коло Корця на Волині. Графіт найдено в більших скількостях на Волині над Случею і Тетеревом, в Київщині (по Росі), Катеринославщині (над р. Міюсом), Таврії (над р. Берестовою), Херсонщині коло Кривого Рога. Мінеральні краски, головно охру, зустрічаємо коло Лисичанська в Донецькім кряжи, коло Кривого Рога, коло Єлисавета в Херсонщині, коло Старого Оскола в Курщині. Сірку добувають під Ельбрусом на верхів'ях Кубані. Триплю добувають в Київщині (Звенигородський повіт), пемзу на Кавказі. Жорновий камінь зустрічаємо в ріжних місцях України, найславніщий коло Глухова в Чернигівщині, точильний камінь теж частий пр. в Полтавщині, на галицькім Поділлї (теребовельський камінь). Пишуча крейда теж доволі розповсюднена пр. на галицькім Поділлі, Волині, в Харківщині. Гипс в великих скількостях виступає на Покутті і Поділлі по обох боках Збруча, крім цего в Донецькім кряжи. Біла, просвітчаста його порода, алябастер, є дуже частий на Поділлі коло Бахмута, в Харківщині і т. д.

Будівельний камінь, вапно, пісок, глина, всюди трапляються в великій скількости і добрій якости. Навіть в степових низинах України всюди під цілиною можна найти добрий камінь. До каменярських робіт надається дуже добре червоний девонський пісковик галицького Поділля а ще ліпше кристальні (граніти й гнейси) та вибухові скали Волині, правобічної височини і т. д. Славні є волинські „лябрадорити" (Горошки над Іршею, їх зустрічаємо теж у сусідній Київщині у с. Камінний Брід) і волиніти (коло Іскорості Овруцького повіту). Найкращі граніти є коло Хвастова, Черкас, над Тетеревом і Гнилопяттю (Житомир, Чудів, Черняхів, Троща) на Случею (Звягель), Ужем (Іскорость, Народичі), Нориом (Овруч), Убортю, Горинню, Інгулом, Богом і т. д.

На прикінці ще кілька слів про мінеральні джерела України. Вона має їх дуже богато і то нетільки в сусідстві верховин — Карпат і Кавказу — але й теж оподалік від них на височинних і низинних, переважно плосковерствових просторах.

Здовж північної обноги Карпат і в внутрі їх лежать мінеральні джерела Жегестова, Криниці, Риманова (переважно зелізистосірчані), Трускавця, Моршина, Підлютого (солянково сірчані) та Буркута (щави). Відповідають їм на Закарпатті джерела Бардієва, Ужка, Сваляви-Полян, Собранців (переважно солянки й зелізисті, сірчані, алькалічні води, щави), Ужгороду, Кобилецької Поляни, Буркуту-Квасів, Рахова (переважно зелізисти щави й сірчані води).

На північній обнозі Кавказу зустрічаємо попри ріжнородні мінеральні джерела Кубанщини, на межі українських земель славнозвісний підкавказький округ мінеральних вод. Лежать тут: Пятигорськ з сірчано-алькалічними водами, Желізноводськ зі зелізистими, Єссентукі з алькалічними, Кисловодськ зі щавами. На низовій Україні зустрічаємо води: сірчані (Любінь і Скло в Галичині, Шепетівка на

Волині, Коростишівка й Лисянка в Київщині); вапнисті (Супрунківці й Камянець на Поділлі); солоні (Славянськ, кримські озера й лимани); алькалічні (Миргород з 7 м. високим водограєм, +22° температури); гіркі (Миргород, Константиноград, Сулятицьке, Руський Орчик, Дубова Гряда, Могилів под. і т. д.).

На цім кінчу огляд мінеральних богацтв України. З него виразно виходить, що Україна, хоч далеко не дорівнює на цім полі краям середущої та західної Европи, однак як на культурні відносини, що на її просторах панують, продукувала й дотепер продукує дуже богато і при корисній зміні обставин може зайняти доволі визначне становище в світовій продукції й заспокоїти що найважніще свої власні потреби.

Таке констатованнє факту моглоб не одного Українця підбити в гордість. Однак ця гордість булаби зівсім неоправдана. Бо ці всі мінеральні богацтва находяться й дотепер у руках чужинецьких властителів чи управителів а український нарід дає лиш лихо плачену робучу силу до експльоатації цих великих богацтв. І на цім полі як на всіх попередних бачимо сумний економічний стан нашого народа, який збогачує чужинців скарбами власної землі, а сам з них майже нічого не користає...

XXII. Домашний промисел і ремесло.

Промисел України находився вже задовго до війни на переломовій точці. Дуже визначний колись, автаркічний домашний промисел, розвитий старою хліборобською культурою нашого селянства, не міг далі видержувати конкуренції з великим фабричним промислом, опертим на міжнароднім капіталізмі. Фабричні вироби в міру розросту желізниць сягали щораз дальше в забиті колись дошками закутини і побивали своєю дешевістю продукти домашнього промислу. Та фабричні вироби походили майже виключно з чужих країв, український фабричний промисел хоч ріс та не дуже швидко, і не міг заспокоїти й малої частини запотрібовання. Виходило таке: власний домашний промисел безупинно упадав, фабричний не розвивався як слід.

Зачнемо від домашнього промислу. Український домашний промисел має здавна свою і то гарну славу. Його витвори хибань у найпростіщих, найгрубших виробах бувають звичайненькі. Впрочім навіть предмети призначені до щоденного ужитку є прикрашені з артистичним смаком, з замилуваннєм до краси. Звичайнісенькі горшки, миски, тарілки, коновки, бербениці, торбини, палиці, не кажучи вже про біллє й одяг — все те хоч зроблене з грубого матеріялу, мусить бути бодай на маленький розмір прикрашене. А притім навіть в найбільш прикрашених предметах ні сліду несмачного переладовання. Дальшою ціхою виробів домашнього українського промислу є їх велика тривалість і солідне виконаннє. Ця обставина з одної сторони дуже корисна, з другої сторони наклад праці вимагає вищої ціни. Фабрична тандита, значно дешевша на сповид, може тим спо-

собом легко конкурувати з виробами домашнього промислу і обмежує його щораз більше. Сільські та маломістечкові промисловці, не могучи збути безпосередно своїх виробів, попадають у руки ріжних гуртових покупців і посередників, котрі визискують їх в страшний спосіб. Домашний промисел через таке щораз більше підупадає, бо дає дуже лихий заробіток. Лиш замилуванне, тверда конечність а по части й традиція, що переказує ремесло з батька на сина, держить людей при домашнім промислі. Чужі володарі України здавна були й є ворожо настроені до домашнього промислу України. Всі змагання Українців, щоби вдержати й піднести свій домашний промисел, зустрічаються на кожному кроці з прикрими перешкодами. І тут знов одиноким ліком можуть бути основні соціяльні реформи й опісля плянова кооперація домашних промисловців у напрями добуття ліпшого знаряддя, кредиту й організації збуту.

Найважніщий між усіми домашними промислами був до недавна ткацький промисел, що доставляє головно грубих та тривких сукон і полотен на прості селянські й маломіщанські одяги та білле. Однак з простих варстатів українських ткачів виходять також дуже гарні тонкі полотна, скатерти, рушники, хустки, нераз чудово прикрашені, що прямо дивують заграничних видців. На таких самих первісної роботи варстатах виробляють також сукна ріжної грубости на чоловічі одяги, гарно, нераз сухозолотом і ріжнобарвними узорами ткані запаски та плахти, жіночі, килими й ліжники. Серед крайно невідрадних обставин, працюючи в тісних хатах, о голоді й холоді, виробляють українські ткачі прямо чудові тканини, котрих високо естетичні прикраси дають їм артистичну вартість куди вищу як найдорощим фабричним виробам Анґлії, Франції чи Німеччини. Мимо цего наше домашне ткацтво упадає, ткач артист уступає перед зорганізованою капіталістичною промисловістю.

Ткацтво і звязані з ним суковництво, килимарство і т. д. розповсюднені по Україні ще так значно, що майже нема села, деби не було ткачів, бодай таких, що займаються ткацтвом лише в часах, вільних від хліборобських зайнять. Причина цього це цупке придержуваннеся народньої ноші серед селянського простолюддя. Зосібна матеріялу на свити й грубе білля доставляє тільки сільське ткацтво.

Найвище стоїть домашне ткацтво в Полтавщині, де воно займало (1902. р) звиш 20000 родин, також у Чернигівщині й Харківщині. Головний осередок є в місті Кролевци й околици, в Зінькові, Миргороді і т. д. В Галичині розвинулось ткацтво найбільше на Підгірю, спеціяльно гарні вироби дає Косівщина. Звісне ткацтво є теж коло Городка, Комарна, Галича, Буська і т. д. Виріб сукна розповсюднений по всіх землях північної України, найсильніще розвитий в золотоношськім повіті Полтавщини. Килими і ліжники найкращі тчуться в миргородськім і зіньківськім позіті, в Бессарабії, на Поділлі (Ольгопільський, Балтський, Ямпільський, Брацлавський повіти, Збаражчина, Бучаччина) та в горах на Гуцульщині.

Кравецтво, звязане посередно з текстільним промислом, не розвинулося ніде до більших розмірів, хоч має своїх представників

по всіх селах а ще більше по місточках. В Полтавщині кравецтвом і шапкарством займається звиш 10,000 родин.

Промисел в я з а н н я р и б а л ь с ь к и х с і т е й має значне розповсюдненнє в Лохвицькім повіті Полтавщини й Остерськім Чернигівщини.

М о т у з я р с т в о зустрічається по всій Україні, найбільше в Полтавщині, Київщині (Лисянка) й Галичині (Радимно).

По текстільнім промислі найважніще загальне значіннє має о б р о б л ю в а н н є д е р е в а. Воно розповсюднене до цілій Україні, з виїком її степових областей. Грубе оброблюванне дерева займає постійно великий процент населення Карпатської верховини й Підгіря, Полісся, Волині, Київщини, Чернигівщини. Виріб бальків, дощок, тесельство, всюди тут розповсюднені. Найгарніщих теслів має Гуцульщина, сільські теслі будують самостійно величаві деревляні церкви, часто на вивіз до долівських сіл.

З тесельством звязана б у д і в л я д е р е в л я н и х с у д е н. Головний її осідок є на минськім Поліссю в Мозирі, Петрикові, Балажевичах над Припяттю а головно в Давидгородку над Горинню. Над Дніпром будують судна в Городнянськім повіті Чернигівщини, в Никополі, Олешках, Голій Пристани, Херсоні, над Дністром у Журавні, Галичи, Жванци, над Доном в Озові.

С т о л я р с ь к и й п р о м и с е л, слабо розвитий, заспокоює однак потреби сільського й маломіського населення, так що фабричні вироби на села попадають доволі рідко. Артистичне столярство витворилося на Гуцульщині (Косівщина: Яворів, Річка, Вижниччина), де воно тісно звязане з токарством, різьбарством і виробом всіляких деревляних дрібниць, пр. палиць, топірців, коробок, пушок і т. д. прикрашених питомим гуцульським орнаментом. Звичайне столярство найбільше розвите в Полтавщині — головно виріб скринь на великий розмір, виріб меблів в Київщині, в Черкаськім повіті. Виріб деревляних ложок розповсюднений в Полтавщині (Калайдинці), Київщині (Чорнобиль, Горностайпіль), Гуцульщині (Пороги, Яворів і т. д)., на Розточи (Яворів, Вишенка). Деревляні люльки роблять у Полтавщині (Вел. Павлівка).

Б о н д а р с т в о й виріб домашньої деревляної посудини найзначніщі в Полтавщині (до 3700 родин бондарів), в Харківщині (Охтирка, Котельва), на Поліссі (Мозир і околиця), в Київщині (Радомиський повіт: Русанівка, Леонівка, Котівка, Дахнівка, Свидовець і т. д.), декуди в Чернигівщині, на Волині, в Галичині: на Підкарпаттю і в Гуцульщині.

К о л о д і й с т в о, з виробом возів, саней і деревляного хліборобського знаряддя має також свій головний центр на Полтавщині, де ним займається звиш 2,400 родин (Грунська і Кузьминська волость Зіньківського повіту, Калайдинці, Клепачі, Хитці Лубенського повіту, Липова долина Гадяцького повіту). В Харківщині розвитий цей промисл головно в Старобільськім (Муратівська, Боровська, Осипівська волость), Охтирськім (Охтирка, Котельва), Богодухівськім (Іздоухів, Попівка), Изюмськім, Купянськім повіті. В Чернигівщині в Ардоні (Суражський повіт) виробляють навіть гарні повози, в Таращі (Київщина) є родовище славних на весь світ „тарантасів".

Виріб драниць обмежений лише на Бойківщину й Гуцульщину, ґонтарство крім цего є ще й на Поліссю. Там також удержався ще углярський, смільний та дехтярський промисел (головно в Мозирщині), який зустрічається теж і в Карпатах.

З деревляним промислом вяжуться також промисли: кошикарський, ситницький і т. д. Кошикарство найбільше розвите в Полтавщині (до 1000 родин кошикарів) головно в Лохвицькім повіті (Городище, Лісова слобідка і т. д.), в Купянськім Харківщини (де виробляють плетені меблі), Литинськім і Винницькім Поділля, подекуди в Херсонщині, Київщині, на Мозирськім Поліссі і т. д. Решета і сита виробляють всюди, де розвитий деревляний промисел. Плетенне постолів з липової кори водиться лише на Поліссі.

Переходимо тепер до дальшого кодла домашних промислів, що переробляє мінеральні матеріяли.

Перше місце займає туг без сумніву гончарство, котре завдяки добрим гончарським глинам розвинулося на Україні дуже високо, найгарніще на цілу Східню Европу. Вироби сільського гончарства, хоч прості та мають гарні форми і є гарно прикрашені. Загальне значіннє гончарства між усіми галузями домашного промислу є попри ткацтво найбільше.

Найгарніще розвите гончарство в Полтавщині: в Миргородськім (Хомутець, Попівка, Гремяча і т. д.), Зіньківськім (Опішня, Кіжняки, Лазки і т. д.), Роменськім (Глинсько) і Лохвицькім (Поставмуки, Сінча, Городище, Лісова Слобідка і т. д.) повіті. В Чернигівщині гончарів найбільше в Городненськім (Суховірщина, Лавинь, Олександрівка, Олешня, Ріпки і т. д.), Кролевецькім (Понорниця, Верба, Оболонє, Городище, Короп і т. д.), Глухівськім (Полошки, Тулиголови), Новгородсько-сіверськім (Шатрище) повіті. В Харківщини цвите гончарство в Валківськім повіті (Нова Водолага, Просяна), Лебединськім (Межиріче, Камяне), Охтирськім (Охтирка, Котельва, Боромля), Богодухівськім (Станичне, Кобелівка, Попівка), Ізюмськім (Гончарівка, Піски). В Київщині гончарство найбільш розвите в Чигиринськім, Уманськім, Черкаськім повіті, на Поділлі в Могилівськім, Ушицькім, Ямпільськім і Летичівськім, на Волині коло Полонного, Шепетівки, Кірця і т. д., в Херсонщині коло Цибулева, Павлиша. В Галичині гончарство розвинулося дуже гарно на Розточи (Глинсько, Немирів, Девятир і т. д.), на Гуцульщині і гуцульськім Підгірю (Кути, Пістинь, Косів, Коломия і т. д.), вкінци на галицькім Поділлі (Чортків, Борщів, Копичинці, Мельниця, Гусятин і т. д.). В инших областях України гончарство, хоч стрічає ься всюди, та має вже менче значіннє.

Виріб цегол, кахоль, черепиці розвивається щораз більше, головно в Полтавщині, Київщині, Харківщині, найбільше в Галичині, де від декількох літ скрізь селяне зачинають ставляти цегляні хати, криті черепицею і засновують спілкові цегольні та дахівкарні.

Каменярський промисел стрічається лиш подекуди. На більший розмір ведеться каменярство тільки в Олександрівськім (Камишеваха) і Бахмутськім повіті Катеринославщини та в околиці Одеси.

Металевий домашний промисел на Україні залалом незначний. На деяку увагу заслугує лиш ковальство і мосяжництво.

Нема українського села без ковалів, однак на більшу скалю процвітає ковальство лише в Харківщині, в Старобільському повіті (Біловодськ), де що року виробляють до півчверта тисячі плугів, крім цего в Изюмському повіті, в Чернигівщині (Стародубський і Сосницький повіти) і Полтавщині (Золотоношський повіт). Подекуди в південній Україні беруться сільські ковалі до виробу ріжних хліборобських машин.

Мосяжництво і то артистичне находимо на Гуцульщині коло Косова [Брустури, Яворів].

Переходимо тепер до послідньої галузи домашнього промислу, до перерібки зьвірячих продуктів. Належать тут: різництво, гарбарство, кушнірство, шевство, римарство і т. д.

Різництво розповсюднене по всіх більших селах і місточках України. Українські сала і ковбаси домашнього виробу відомі зі своєї доброти. В Галичині є славні різники в Яворові, Янові, Збаражи, Порохнику, Бучачи, Кутах. Гарбарство і кушнірство мають свій осідок головно в Чернигівщині, Полтавщині, Харківщині, Київщині, Волині, Херсонщині, Вороніжчині й Галичині. В Чернигівщині найважніщі центри гарбарства і кушнірства є: Олишівка (Козелецький пов.), Седнів і Березня (Чернигівський повіт), Короп (Кролевецький повіт); в Полтавщині: Опішня і Зіньків (Зіньківський повіт), Нові Сенжари й Царичанка (Кобеляцького повіту), Баришівка (Переяславського пов.), головнож Решетилівка в Полтавському повіті, широко звісна зі своїх кушнірських виробів (смушки). В Харківщині найбільше розвите гарбарство в Охтирському повіті (Охтирка), Валківському (Валки, Нова Водолага), Изюмському (Зміїв, Шандриголовка) і Сумському повіті. У Вороніжчині славиться шкіряним промислом слобода Бутурлинівка, в Київщині Васильків, Бердичів, Радомисль, в Галичині Тисьмениця і Кутн на гуцульському Підгірю.

Шевство і подекуди звязане з ним римарство найбільше розповсюднені в Полтавщині, де цей промисл займає звиш 9000 родин. Переважно шевський промисел розвитий всюди там, де й гарбарський та кушнірський, отже в Зіньківському, Кобеляцькім ітд. повіті, а крім цего в Роменському (Сміле) і Константиноградському повіті. В Харківщині головними центрами є Охтирка і Котельва, в Чернигівщині Березна, Новий Ропск, Климів, Семенівка, Орлинівка (Новозибківський повіт), Борзня і Ичня (Борзненський повіт), Літки (Остерський повіт). У Вороніжчині, головно в Бобрівському, Бирюцькім та Валуйському повіті. рахують до 12000 шевців. В Курщині головні шевські центри творять повіти: Суджанський (5000 шевців, в однім місточку Миропіллі до 3000), Грайворонський, Ново- і Старооскольський. В Галичині шевство злучене з гарбарством зустрічаємо в Городку, Куликові, Буську, Угнові, Старім Самборі, Риботичах, Надвірні, Бучачи, Потоці ітд.

Роговий промисел — головно виріб гребенів, виступає в Полтавщині в місточках Хомутци коло Миргорода і Грунях коло Зінькова, також в Харкові і коло Сумів.

Поменчих галузей домашного промислу є на Україні дуже много. Згадаю тут лише про оден — малярський, що виробляє дешевенькі

святі образи. Таких „богомазів“ є в Полтавщині звиш 300 родин.

Домашній промисел України перейшов у останнім пятиріччі великі періпетії. Війна підкопала його дуже сильно, перші рокі революції ще більше. Та згодом усе відвернулось. Революція зруйнувала фабричний промисел, розвалила транспорт, викликала скруту в поживі, обезлюднила міста. Фабричні вироби вичерпались, нових не вироблювано й Україна опинилась у величезній мануфактурній скруті. На щастє домашний промисел України ще був живий. Хоч і з великим трудом він двигнувсь із занепаду і почав по силам обслугувати місцеве, головно сільське населенне.

Тут бачимо другий (побіч поправи відносин землеволодіння) позитивний здобуток революції. Коли дальша економічна політика буде розумна, домашний промисел України, зєднаний у дощльну кооперацію, буде міг успішно конкурувати з фабрнкою й зайняти в постачанню Україні промислових виробів те високе місце, яке йому належиться.

XXIII. Фабричний промисел.

Переходимо тепер до огляду великого фабричного промислу на Україні.

Фабричний промисел України був ще в дитинячих пеленках, коли вибухла війна й революція. Вели його майже виключно чужинці капіталісти; московські, анґлійські, французькі, бельґійські, німецькі — Українці доставляли лише робучої сили й то не всеї. Фабриканти на Україні мусіли боротися з промисловою політикою російського уряду, що витрівало стремів до запевнення постійної переваги в промислі московському і петербурському фабричному округови. Задля цеї перешкоди і своєї молодости розвивався фабричний промисел України богато повільніще як був повинен. В 1863. р. мало 9 черенних ґуберній України 22·5% фабрик і 24·1% фабричного робітництва усеї російської імперії. В 1921. р. (мимо цего, що на Україні лежало донецьке вуглє, в 1863 р. майже не експльоатоване!) кількість фабрик упала на 18·5%, кількість робітників на 14·7%!

Вартість фабричної продукції на черенній Україні переходила при вибуху війни оден міліярд золотих рублів річно, себто 18% усеї імперської російської продукції. Разом з невеликою фабричною продукцією давної австрійсько-угорської України (100 міл. зол. рублів) мож приняти пересічну фабричну продукцію всеї України в початкових 14 роках XX-го століття на 1½ міліярда зол. рублів річно. Области найбільшого фабричного промислу були (1908): Катеринославщина (166·2 міл. рублів річно), Київщина (143·5 міл. руб.), Херсонщина (127·5 м. р.) і Харківщина (98·7 м. р.).

Український фабричний промисел займається головно перероблюваннєм продуктів поживи і природних мінеральних богацтв. Натомість текстільний промисел стоїть дуже низько, таксамо ріжні инші важні ділянки промислу.

В 9-ти черенних ґуберніях України припадало до революції на продукцію харчевих продуктів обложених акцизом 454·6 міл. золотих

рублів вартости, на продукцію инших харчевих виробів 191·8 м. з. р., на металюргічний промисел 246·5 міл. з. р., на инший мінеральний промисел 24·6 міл. з. р., на хемічний промисел 24·3 міл. з. рублів. Разом ці галузі дали 941·5 міл. зол. руб. себто над 94% цінности промислової продукції черенної України. Цікаво тут буде додати, що середна річна вартість промислових виробів черенної України була приблизно рівна вартости середнього річного жнива шести головних збіж цеї території.

Революційні часи сильно підкосили фабричний промисел України. В 1923. році було на Радянській Україні 2738 промислових заводів з 299000 робітників і 985000 кіньских сил (чинних було 2192 заводи з 289000 робітників і 905000 НР). Продукція одначе швидко зростає. В 1922. р. вона мала вартість 238·5 міл. з. рублів, 1923. р. 457·7, 1924. р. (9 місяців) 515·7 м. з. р. В 1925. р. продукція фабричного промислу Р. України дійшла вже до 75% довоєнної.

Перейдім тепер по порядку ріжні галузі фабричного промислу. Зачнемо від текстільного.

Бавовняний промисел обмежувалася кількома невеликими фабриками в Харківщині (3), Таврії (2 в Мелітополі), Донщині (Ростів, Нахичевань) і Катеринославщині [Павлокичкас, Павлоградська мануфактура). Це все переважно бавовняні ткальні. Дійсних прядилень, фабрик ниток ітд. на цілій Україні немає.

Вовняний промисел значно більший, (на черенній Україні 43 фабрики з 6000 робітниками), розвитий головно в Чернигівщині (Клинці 7 фабрик), Поділлі (23 фабрик коло Дунаївців), Харківщині (Харків), Київщині, Донщині, Гродненщині, Волині. Два великі заводи для миття вовни є в Харківщині, оден на Херсонщині. Дуже богато на Україні теж „півкустарних" суконних фабрик.

Шовкового фабричного промислу на Україні не має.

Льняний і коноплиний промисел значніщий лише в Чернигівщині (Почеп, Мглин. повіт [6 фабрик], Стародуб [5], Новозибків [9]), в Херсонщині (Одеса, де перероблюють також джуту), менчий в Полтавщині (Золотоношський пов.), Харківщині (фабрика джутова в Н. Баварії) Курщині. Виріб готових одягів замітний лише в Херсонщині (Одесса) і в Галичині (Львів, Перемишль, Станиславів, Броди).

Промисел, що переробляє споживні продукти, обіймає передусім горальництво. Воно розповсюднене аж занадто по цілій Україні, найбільшеж розвите було в Харківщині, на Поділлі обобіч Збруча, на Поліссі, в Київщині ітд. Загальна скількість горалень на всій Україні переходила 1500. З того було на черенній Україні 586; на давній австро-угорській Україні 550 (переважно малих). Продукція черенної України виносила (1913) 3,980.000 гектолітрів, західних земель коло 450.000 гектолітрів спіріту. Продукцію всеї України можна оцінити приблизно на поверх 6,500.000 гектолітрів. Коли ця оцінка правдива, Україна стояла в горівчаній продукції на другому місці світа (по Півн. Амер. Унії, вище Німеччини, Франції, Анґлії й останньої Росії). Світову продукцію алькоголю оцінюють на 40 міл. гектолітрів.

Розміщеннє горівчаного промислу по черенній Україні ось яке (1913): Поділле горалень 99, річна продукнія 0·8 міл. гл., Харків-

щина 51 і 0·79, Київщина 71 і 0·66, Волинь 131 і 0·49, Чернигівщина 120 і 0·46, Полтавщина 65 і 0·31, Херсонщина 35 і 0·26, Катеринославщина 12 і 0·15, Таврія 2 і 0·06 міл. гл.

З горівчаним промислом звязаний виріб сливовиці [Закарпаттє, 8000 гл. річно], ріжних українських наливок, славних по світу й виріб дріжджів. .х роблять 8 фабрик на Україні, з того 4 в Київщині.

В революційних роках дуже поширилось по всій Україні самогонне горальництво, тепер знов припинене введеннєм державного горівчаного монополю.

Пивоварство дає добрі продукти лише в Галичині [головно Львів] і на Буковині [Чернівці]. Великі бровари є в Харківщині й Катеринославщині, по части теж у Київщині й Херсонщині. На черенній Україні було 1913. р. 218 броварів, що виварили поверх 2 мілїони гектолітрів пива. Зріст броварства був дуже швидкий; 1901. р. було на черенній Україні тільки 75 броварів з річною продукцією 0·3 міл. гектолітрів. Медоваренне є на більшу скалю водиться лише в Харківщині і Галичині [Тернопіль, Янів, Львів]. Олійництво найзначніше в Херсонщині [Одесса], Київщині, Чернигівщині [Почеп, Новозибків], в Харкові, Кремінчуці. Більших оліярень було на черенній Україні до війни 19 великих, 40 середних, 3000 малих. Мельництво провадиться на Україні переважно на дрібний розмір, водяними млинами і вітряками. В 1908. р. було на черенній Україні 52194 млини. З того дійсно промислових було ледви дещо над 2%. Великі парові млини, що виробляють ріжні роди муки, круп, каші, находимо в Харкові, Київі, Полтаві, Кремінчуці, Одессі, Севастополі, Миколаєві, Мелітополі ітд., в Галичині у Львові, Бродах, Тернополи, Бучачи, Коломиї, Станиславові ітд. Взагалі більших млинів, що переробляли 50—2500 м. сотнарів збіжжа денно було на черенній Україні (без Харківщини) 1498, з того 604 в Катеринославщині, 207 у Київщині, 196 в Полтавщині, 183 на Волині, 181 на Херсонщині, 115 у Чернигівщині, 12 на Поділлі. Число парових млинів у всіх 9 губерніях було 158 з продукцією 16 міл. метр. сот. (1912), з того пшеничної муки 14, житної 2 міл. метр. сотнарів. Найсильніщі тут Катеринославщина й Полтавщина, найслабші Волинь і Чернигівщина.

Та найцінніщою галуззю споживного проиислу України є цукроварство. Воно має за собою поверх 85 літній розвиток і від 1864. р. зросло в 42 рази! При вибуху світової війни [1914] було на Україні 241 працюючих цукроварень з продукцією **18·9** мілїонів метр. сотнарів річно, вартости 105·4 міл. зол. рублів. Ці числа означають, що Україна в цім часі давала 23·1% світової продукції [1913/14] і стояла в світі що до продукції бурякового цукру на другому місці [по Німеччині].

Найсильніще розвита цукрова промисловість у Київщині (72 цукроварень), на Поділлі [52] і в Харківщині [29]. Чернигівщина, Волинь і Полтавщина мали по 13 зглядно 14 заводів, Херсонщина тільки 2.

Революція завдала страшенні втрати цукровому промислови України. В році 1921/22 працювало тільки 110 заводів, а їх продук-

ція творила тільки 2·9% продукції з 1914/15. року. Та швидко почався зворот до кращого. В 1924. р. випродукувала Р. Україна вже 2·93 міліона м. сотнарів цукру, 1925 вже 4·8 міліона і дала 77% цукру продукованого ві всім Совітськім Союзі.

Перерібка зьвірячих продуктів обіймає передусім шкіряний промисел. Він здавна високо розвитий на Україні й дає дуже гарні вироби. На черенній Україні було 1917. р. 895 гарбарень [з чого 118 великих), які переробили 6¼ міліона шкір. Головні центри великих гарбарень є в Київщині (163 заводів, 2 міл. шкір) і Херсонщині (44 і 1·6 міліонів), малих на Чернигівщині [271 і 794 тис.], і Волині [166 і 757 тисяч]. Виріб мила і свічок значний в Харкові [4 великі заводи, що давали 70% продукції українського мила], Миколаєві, Херсоні, Київі, в Ромнах ітд. Взагалі було на черенній Україні 661 миловарень, з того 150 середніх і 11 великих, [з продукцією звиш 5000 м. сотн. на місяць]. Вони переробляли в великій скількости штучне сало „саломас", привожене головно з Кубанщини. За революції цей промисел так підупав, що в 1920. р. ціла Україна дала ледви 32000 м. с. себто менче як до війни давала одна з великих українських фабрик.

Деревляний фабричний промисел обіймає передусім великі тартаки. Вони розміщені в першу чергу на галицькім Підкарпатті [Ліcько, Старий Самбір, Турка, Дрогобич, Стрий, Долина, Надвірна], буковинській і закарпатській Верховині, в Минщині [Мозир], північній Волині й Чернигівщині, в Кремінчуці, Катеринославі, Херсоні, Ростові ітд. В черенній Україні було 1914. р. 212 великих тартаків з 8000 робітників і продукцією за 16 міліонів золотих рублів і 64 инших фабрик деревляних виробів. Головні области великого деревляного промислу були Херсонщина, Волинь і Чернигівщина. Херсонський повіт продукував за 2·9 міл. зол. рублів річно, Кремінчуцький за 2·8, Рівенський за 1·3, Катеринославський за 1 міл. зол. руб. Меблевих заводів було на черенній Україні 19, головно в Одессі [до 50% продукції], останні в Херсонщині, Таврії й на Волині. Фабрик форнірів [фанери] було 8, головних було три: одна в Київі й дві в Чернигівщині. Фабрик паркетів було 23 [по великих містах]. Фабрик чоботарського приладдя [кілки, колодки] 4, всі на Волині. Фабрик дровяної маси було три.

Суха перегінка дерева не мала більших фабрик. Корковий промисел розвинувся в Одессі і инших місцевостях Херсонщини [3 фабрики].

Паперовий промисел не дуже розвитий на Україні з осібна виріб паперу для писання і друкування. Черенна Україна мала до революції 65 папірень, з котрих 23 [малих] на Херсонщині, 12 на Волині [найбільше в Старій Гуті Заславського повіту з продукцією на 1½ міліона зол. руб.], 9 на Київщині, 8 на Харківщині, 5 на Полтавщині. Вся продукція доходила 9 міл. зол. руб. з чого на Волинь випадало 3½ міл. з. р., на Київщину 2 міліони. Черенна Україна продукувала 40% російської імперської продукції паперової маси, 17% грубого білого паперу на обгортки, 30% такогож бурого й жовтого паперу, 40% папіросного паперу, 40% картону та зате тільки

5% паперу для друку й 1·5% паперу до писання! Виріб звичайного паперу ведеться крім того в Галичині [Черляни, Сасів], в Ростові над Доном ітд.

Металевий промисел України, хоч дуже молодий [при кінці 60-их років минулого століття заснував Англієць Д. Юз перший металюрґічний завод на Україні...] здобув собі вже визначне становище. Дотичить це передусім зелізного промислу, що вибився в давній Росії на перше місце, перегнавши дуже швидко польський, московський та уральський райони. Виплавлюваннє і виковуваннє зеліза сконцентроване головно 1. в Херсонщині коло Кривого Рога, 2. в Катеринославщині та змежних частях Донщини на Донецькім кряжи [Юзівка і околиця, Олександрівськ, Катеринослав, Маріюпіль, Керч, Таганрог ітд.]. Великих зелізних заводів було до війни на черенній Україні 18, з чого 12 в Катеринославщині. Ледви 3—4 з них були в руках місцевих власників, останні були в руках чужинців, головно Французів і Бельґійців. Продукція цих заводів виносила в 1913. р.: сирого зеліза (чавуна) 31·5 міл. метр. сотнарів, кованого зеліза й сталі 27·8 міл. м. с., готових продуктів (бруси, рейки, бляха, осі, і т. д.) 23·3 міл. м. с.

В світовій продукції сирого зеліза (1913. р. — 794 міл. м. с.) Україна стояла на пятому місці — після Півн. Ам. Унії, Німеччини, Вел. Британії й Франції й давала приблизно 4% світової продукції. В відношенні до російської імперської продукції давала Україна 1912 — 67% сирого зеліза, 56·2% кованого зеліза й сталі. В 1880 р. давала Україна тілько 5% загальноросійської виплавки чавуна, в 1900. р. 51%, в 1910. р. 68%. Дотичні цифри для головного конкурента Уралу виносили 71%, 28%, 21%.

Революція й цю преважну галузь промислу України страшенно підкопала. Рік 1918. дав чавуна тільки 2·6 міліонів м. с., рік 1919. нічогісінько не дав, р. 1920. тільки 0·15 міл. м. с., рік 1921 — 0·3 міл. м. с. чавуна, 0·7 міл. м. с. півпродукту і майже стількиж готового продукту. Та поволі й тут зазначується надійний поступ. В 1922. р. випродукувала Р. Україна 0·9 міл. м. с. чавуна і 1·3 міл. м. с. зеліза і сталі, в 1923 (I—IX.) 1·15 і 2·1 міл. м. с. В 1925. р. Р. Україна дала вже знов 69% всесоюзної продукції чавуна.

З поодиноких зелізних промислів заслугують на увагу передусім фабрики машин, фабрики зелізничих матеріялів, зелізних кораблів, бляшаних виробів і т. и. Зелізні фабрики находяться в Катеринославі, Олександрівську, Одессі, Єлисаветі, Николаєві, Бердянську і т. д. Виріб дроту і цьвяхів цвите передусім в Катеринославі, виріб зелізних кораблів в Ростові та Миколаєві, бляшаних коробок в Одессі. Механичні фабрики є також в Одессі, Катеринославі, Київі та Харкові, зелізничі варстати на фабричну скилю в Галичині: в Сяноці (фабрика ваґонів), Станиславові, Львові, Перемишли, Стрию. Дуже велику вагу мав на Україні виріб сільсько-господарських машин, який випродукував 1913 р. машин за 30 міл. зол. рублів (50% всеросійської продукції). Ця галузь металевого промислу виробляла головно молотільні (головно в фабриках Херсонщини), потім машини для обрібки хліба (22%), ріллі (20%) та сіялки (18%). Виріб жниварок вівся головно в Катеринославщині й Таврії. На найбільшу суму про-

дукували хліборобських машин: Херсонщина (за 9·9 міл. з. р.), Катеринославщина (7·5 міл. з. р.) і Таврія (7·3 міл. з. р.). Українське машинобудівництво покривало 2/3 запотрібовання України.

З инших промислів, що перероблюють мінеральні матеріяли, згадаємо наперед промисел рафінерії нафти. Найбільші рафінерії нафти находяться на галицькім Підгірю (пр. Горличі, Дрогобич, Коломия), та вони переробляли не цілу третину галицької ропи. Нафтові рафінерії находимо теж і на кавказькій Україні (Грозний, Майкоп, Новоросійськ).

Фабричне гончарство велося в Харкові і Львові, фабрикація порцеляни і фаянсу на Волині, в Харківщині (Буди, Славянськ) і в Одессі. Всіх порцеляново-фаянсових заводів було на черенній Україні 14 з продукцією 5 міл. зол. руб. річно. Волинський центр (великі заводи Баранівський, Токарівський, Славутський, Кузнецовський, Есена) виробляв крім посуди теж ріжні електротехнічні й взагалі лябораторійні прилади.

Цементові заводи України сконцентровані переважно в Катеринославщині, На черенній Україні було їх усіх 11, річна продукція виносила 4 міліони бочок. Позатим фабрики цементу були в Чорноморськім окрузі (Новоросійськ), Галичині і на Буковині. Цегли і дахівки вироблювано по всіх більших містах України, пр. Київі, Харкові, Одессі, Катеринославі, Ростові, Львові, Ярославі, Перемишли, Стрию, Коломиї і. т. д. На черенній Україні лічено до війни 247 цеголень і черепичних фабрик з продукцією 9 міл. з. руб. Найбільше продукувала Катеринославщина, Київщина й Харківщина. Зосібна визначний був Київський центр з сусідними селами (Деміївка, Китаїв, Мишеловці, Стайки, Яблунівці, Межигірре і т. д.) В Київи перепродувано 300 міліонів штук цегли річно.

Фабрикація скла, колись значна в лісових областях Галичини, Волині і т. д. тепер обмежена на східню Волинь, околицю Харкова та Городні, міста Лисичанськ і Бахмут. Загальна скількість скляних гут на черенній Україні була 42 з річною продукцією 72 міліони з. руб. На Волинь (головно Житомирський і Звягельський повіти) випадало 15 гуг. Найбільша була Рокитницька з 500 робітників. На Донеччині було 10 гут, найбільша була Константинівська в Лисичанську з більше як 4000 робітників.

З хемічних промислів найважніщу ролю займає сірничковий, що гарно процвітає в Чернигівщині коло Новозибкова і на галицькім Підкарпаттю (Стрий, Сколє, Болехів і т. д.). Загальна скількість сірничкових фабрик на черенній Україні була 15 з річною продукцією 3¼ міліона коробок (20% імперської продукції). З них було 8 на Чернигівщині. З инших хемічних промислів України важні; поташництво (на Кубанщині) і коксівництво. Воно мало свій осідок у Донеччині, затрудняло 4887 коксових печей і 23 великих коксобензольних заводів. В 1917. р. одержано коксу 86·7 міл. м. с., смоли до 1 міл. метр. сот., бензолю до 230.000 метр. сот. В 1918. р. всі печі погашено, в 1922. р. добуто смоли 3000 м. сот., бензолю зівсім нічого.

З инших галузей хемічного промислу важні: загальнохемічні фабрики (2), два величезні содові заводи (Донецький і Славянський, разом 38000 кінських сил), які давали до війни 4/5 продукції соди на цілу російську імперію, по одному заводови ртутному, черезиновому й карбідному. Всі ці фабрики сконцентровані в Донеччині. Тут був теж осередок виробу азотного квасу (1917 до 4 міл. м. с.), сірчаного квасу (3·4 міл. м. с.), аміякової салітри (до 200000 м. с.) і т. д.

Вкінци згадаємо ще про дуже важну галузь промислу: фабрики тютюну, циґар і циґаретів. В Галичині они належали до державних заведень (Винники, Монастириська, Заболотів), на Великій Україні було їх до 100, головно по всіх більших містах (Київ, Харків, Житомір. Одесса, Полтава, Кремінчук, Ромен, Катеринослав, Миколаїв і т. д.). На черенній Україні було 1917. р. 62 тютюнні фабрики (з того 20 в Київщині, 18 на Полтавщині) з 54·7 тисяч метр. сотнарів кращого тютюну й 219·5 тисяч м. с. махорки річної продукції. Цілої тютюнової сировини України ці фабрики ніколи не змогли переробити.

Крім наведених галузей фабричного промислу є на Україні ще богато инших, так що майже нема такого роду промислу, якогоби немож було найти на нашій території. Однак ці поминені галузи промислу занадто мало розвиті на так велику і многолюдну територію як Україна, щоби ще їм присвячувати місце в цім короткім огляді.

Вкінци ще пару загальних цифр, дотичних участи українського народу в промислі. Ним займалось після переписи 1897. р. нецілих 5% українського народу (в Галичині після обчислень Бузека 1.4%). Найбільше. бо звиш 14% займалося приготовленнєм одежі, потім йдуть чергою: будівельний промисел, металевий, деревляний, перерібка поживних середників, ткацтво, гончарство і т. д.

Богато більшу вартість мають свогочасні обчислення проф. О. Русова. Він числить серед українського народу 87·5% хліборобів і 5·1% зайнятих при промислі, при 3·5% поденних робітників. Для всього населення черенної України дотичні числа представляються ось як: сільське господарство 74·5%, промисловість оброблююча 9·0%, поденна праця 4·8%. В Галичині відносини подібні: сільське господарство 77·9%, промисел 8·3%. Ці числа доказують, що населеннє України а найпаче її рідне автохтонне, дуже ще мало твориться до промислу. Дорога до індустріялізації України ще дуже далека.

XXIV. Торговля України.

Торговля України як загалом торговля всеї Східньої Европи мала. Як представляється цифрово торговля України годі обчислити. Коли в природнім господарстві, гірництві, промислі, всетаки можна хоч приблизно подати суму продукції, то подати суму торговельного обороту України, внутрішнього і внішного є майже неможливо, навіть у грубому приближенні. Великі переміщення торгового добра в нутрі України, її торговельні відносини до останньої Східньої й Середньої Европи, її участь у внішній торговлі довоєнних володарів України і т. д. і т. д., це все жде ще свого оброблення економістами й економічними ґеоґрафами.

Український народ стоїть поки що доволі осторонь від торговлі, простолюдин уважає її навіть чимось негідним поважного хлібороба з діда-прадіда. Українського міщанства сливе немає — тим менче купецтва. Українська торговля і велика і дрібна була дотепер майже цілком у руках чужинців: Москалів, Жидів, Вірмен, Греків.

Яка цьому причина? спитає неоден. Російські й польскі „культуртреґери“ звичайно звалюють її на неповоротність і заскорузлість Українців, їх натуру нерухаву і ворожу всяким ризикам. Однак хоч такий погляд розповсюднений не лишень між сусідними народами — головно Поляками й Москалями, але й між самими Українцями, то він неправдивий. На доказ неправдивости наведу величезний розвиток староукраїнської торговлі в старокиївській і галицькій державі. Татарське лихоліття цю торговлю цілком зруйновало а слідуюче по нім польське панованнє, з його ворожою містам і нешляхоцькій торговлі економічною політикою, з його виїмковими законами проти Українців, задержало весь розвиток української торговлі. Потім Україна прийшла під панованнє Москалів, що вспіли виробитися на першорядний купецький нарід, а це також не пособляло розвиткові торговлі у нашого народа.

Крім цего недостача просвіти відбивається тут таксамо фатально як і на всіх инших ділянках українського економічного життя. Коли просвіта станула вище пр. в Галичині, зараз там зачала розвиватися торговля. Галицькі Українці швидко оснували тисячі сільських спілкових і приватних крамниць, які обертали великими масами добра і сумами грошей, мали великі торговельні орґанізації як Народна Торговля з кількадцятьма великими складами товарів і кількома сотками філіяльних крамниць, Союз торговельних спілок, Союз збуту худоби і т. д., всі з мілїоновими річними оборотами. Коли на Великій Україні народня освіта мимо всіх перешкод піднялася в XX. віці на

вищий ступінь, сейчас почався безпримірно швидкий розвиток кооперативної торговлі, який осяг свого апогея в часі короткої самостійности Украіни. Повстали величезні кооперативні інституції: Централ, Дніпросоюз, Українбанк, Кооперцентр, які обєднували тисячі товариств, міліони членів і мали міліярдові обороти. В останніх двох роках кооперація знов віджила й цвіте сливе по всіх землях України. З усего того можна припускати, що зі зростом освіти й відродженнєм самостійности відродиться теж давна спосібність українського народа до торговлі. Питома Українцеви солідність і ворожнеча до обману не зможуть ніколи надати українській торговлі світозабірного характеру, та поставлять її на трівкій основі.

Загальний стан торговлі на Україні був і до революції дуже примітивний. На це складався крім загально низького ступіня культури ще сумний і тоді стан лучби, про котрий буду пізніше говорити.

Першою признакою низького ступіня торговлі є ярмарки — середновічний пережиток в торговлі, в культурних краях майже неістнуючий. Щорічна скількість ярмарків на Україні переходила 4000! Число величезне, хоч далеко йому до числа ярмарків в Московщині. Зате з 22 великих ярмарків давної Росії припадало 11 на українську територію: чотири в Харкові, два в Ромнах, по одному в Полтаві, Курську, Кролевци, Єлисаветі та Сумах. До того ще приходили славні колись київські контракти і другорядні ярмарки в Гомлі, Рівнім, Дубні, Кобрині, Пружанах, в Бердичеві, Житомірі, Сумах, Переяславі, Кремінчуці, Єлисаветі, Білій Церкві, Катеринославі, Павлограді, Лубнях, Бахмуті, Ізюмі, Балті, Ярмолинцях, Винниці, Немирові, Вознесенську, Тирасполі і т. д. Найбільші обороти мали: ярмарок у Харкові на Йордан (15 міл. з. р.) і в Полтаві на Іллі. Загалом гуртовий товар обертався по українських ярмарках правильним круговоротом, котрий однак уже в останних часах перед війною й революцією через вплив зелізниць утратив богато зі своєї правильности. Великі й другорядні українські ярмарки були переважно універсальні, себто обіймали торговлю ріжнородним добром. Та помітна була теж і спеціялізація. Київські контракти дотичили головно цукру, спіритусу, дерева, машин. Харківські: мануфактури, худоби й коней, шкір, вовни, Гомельські: дерева, Полтавські: худоби, Білоцерківські: шкір, Бахмутівські й Павлоградські: вовни і т. д. і т. д.

Товари закуповували в гуртівників дрібні покупці т. н. офені (Москалі з Володимирської губернії) і Слобожане (розкольники з Чернигівщинии), що потім розвозили їх по селах, головно лівобічних, та жидівські дрібні купці, що торгували головно на правобічній Україні. Характерним типом торговців були прасоли — москалі-міняйли, що міняли щітину, вовну і т. и. на дрібничковий товар і потім зібраний матеріял продавали гуртівникам. В цілій тій системі торговлі брали Українці до недавна велику участь як перевізники товару на запряжених волами мажах. Ці перевізники творили неначе окремий стан — чумаків — і вели давніще також самостійну торговлю, їздячи в Крим по сіль а в Донщину по рибу, котру потім, прибувши на Україну, корисно продавали по ярмарках. Зелізниці

дуже швидко й значно підорвали значіннє чумацтва, однак рідкість їх сіти позволила йому вдержатись бодай у характері звичайного перевізництва аж до найновіщих часів. В 80-тих роках минулого століття раховано чумаків в Чернигівщині, Полтавщині та Харківщині на 210000; в 1897. р. перевізництво кормило в Херсонщині, Катеринославщині, Таврії та Донщині до 100000 людей.

Ярмаркова система торговлі держалася на Україні не тільки великими й другорядними ярмарками, які з року на рік підупадали, але ще більше може дрібними ярмарками і торгами по місточках ба й селах. На австрійській Україні задля значного розвитку зелізничої сіти ярмарки й торги підупали вже в 80-тих роках цілком (прим. славні колись ярмарки в Тернополі, Улашківцях і т. д.).

Велика світова торговля до недавних часів майже не займала української территорії. Це й позволило вдержатись на Україні первісним формам торговлі. До недавна світова торговля бачила в Україні місце продукції та вивозу сирих плодів і полишала заспокоєннє потреб України місцевим старим формам торговлі. Тим більше, що приналежність $^9/_{10}$ частей України до Росії значно утруднювала доступ чужих капіталів на Україну. А російська торговля взагалі европеїзувалась тільки поволі.

Однак світова торговля поволи та неминучо готовила цим старим формам конець. В останніх роках до війни модерна організація світової торговлі поволи починала обіймати й Україну. Біржі й банки в Одесі, Київі, Кремінчуці, Ростові, Харкові, Миколаєві, Маріюполі, Новоросійську, Таганрозі, Вороніжи і т. д. орґанізували і щораз сильнійше централізували торговлю. В Галичині робили тесаме віденські банки й торговельні палати ві Львові та Бродах. Заграничний міжнародний капітал щораз інтензивнійше починав вивозити з України її сирі плоди і заливати її продуктами свого промислу, загрожуючи розвиткови молодого промиску України й немилосерно визискуючи її хліборобське населеннє.

Торговельний білянс внішної торговлі України був аж до революційного перевороту визначно активний. Вивіз значно перевищав привіз і вартістю і ще більше масою. Загальний торговельний білянс Соборної України можна (гляди вище!) тільки в дуже грубому приближенні оцінити. Вивіз усеї України (середні річні числа для останнього пятиліття перед війною) оцінюю на 1060 міліонів золотих рублів, привіз на 780 міліонів зол. руб., разом: 1840 міл. зол. руб. обороту, 280 міл. зол. руб. надвишки вивозу.

Внішня торговля України творила супроти цього тільки 2·35% світової торгівлі й стояла що до загального обороту на девятому зглядно десятому місці (після В. Британії, Німеччини, П. А. Унії, Франції, Нідерляндів, Бельґії, Росії (імперії), Австро-Угорщини, Італії; Російська імперія з Україною мала 1909—1913 загального річного обороту 2889 міліонів зол. рублів.

Докладніщі обчислення (і то досить непевні) маємо тільки з черенної України (9 губерній). По даним Фещенка Чопівського Україна вивозила що рік (останні роки до війни):

Продуктів хліборобства	за	372·0	міл. з. р.
Цукру	„	160·0	„ „
Металю й металевих виробів	„	67·2	„ „
Птахівницьких продуктів	„	30·0	„ „
Скотарських „	„	23·9	„ „
Залізного і манґанового круху	„	8·5	„ „
Вугля	„	1·2	„ „
Иншого добра	„	10.2	„ „
Разом вивозила	за	673·1	міл. з. р.

Україна привозила:

Мануфактури	за	250·0	міл. з. р.
Рибних продуктів	„	32·6	„ „
Пряжі	„	24·6	„ „
Шкір оброблених	„	22·3	„ „
Нафти і нафтових продуктів	„	21·9	„ „
Кольоніяльного товару	„	21·0	„ „
Вина	„	20·5	„ „
Машин і металевих виробів	„	13·5	„ „
Лісових продуктів	„	11·3	„ „
Ростинного масла	„	11·0	„ „
Хемічних виробів	„	6·5	„ „
Иншого добра	„	49·3	„ „
Разом привозила	за	484·5	міл. з. р.

Дещо инакші цифри подає Остапенко для 1913 р. В цім році Україна (черенна) вивезла 1456 міліонів пудів усякого добра за 1,022,780000 з. р., а привезла 168·6 міл. пудів за 647,950000 з. р. До останніх земель Россії вивезла за 552 міл. з. р. (54% загального експорту), привезла за 291 міл. з. р. (45% загального імпорту).

Головними вивозовими землями черенної України були останні землі російської імперії, в першу чергу Польща, Білорусь, Донщина, Підкавказзє й московський Центр. Сюди вивозила черенна Україна пшеничну муку й жито (45 міліонів пудів річно), чавун і зелізо (64 м. п.), цукор (45 м. п.), инші збіжа і висівки (9 м. п.), рогату худобу (200,000 г.), свині (90,000 г.), мясо (1 м. п.), сало, руду 47·5 м. п.), глину, цеглу, соду (5 м. п.). За кордони імперії вивозила черенна Україна збіжа (340 м. п.), вичавки (4 м. п.), насіння (3 м. п.), рогату худобу (11000 г.), свині (22000 г.), яйця (4 м. п.), цукор (10 м. п.), лісові продукти (17 м. п.), руду (30 м. п.). Привіз із Росії обіймав головно шкіри, вівці, олій, рибу, нафту, смари, мануфактуру, ліс, цемент, камінь. Привіз зза кордону становили: машини, металеві вироби, фарби, хемічні вироби, пряжа й инші текстильні вироби, риба, кольоніяльні товари й ріжний фабричний дрібязок.

Ці числа навіть у приближенні не можуть дати нам не то дійсного образу вивозу й привозу України але не дають нам навіть основ до анальогій для оцінки відносин Соборної України. З осібна дуже богато всілячини привозила черенна Україна зі сусідних суто

українських земель так давньої Росії як теж і давної Австро-Угорщини. І вивозила теж тамтуди не мало.

Вивіз Соборної України обіймав передусім всілякі хлібні продукти, в першу чергу пшеницю (60% вивову збіж) й ячмінь 40%).

Черенна Україна з Кубанщиною давали до війни пересічно 60% збіжевого вивозу російської імперії, з иншими українськими окрайними землями богато вище 70%. Ячмінь вивожено головно в Середну й Західну Европу, пшеницю в Росію, Польщу й південну Европу. Австрійська Україна вивозила теж богато пшениці й вівса (продукувала 1/3 цілої австрійської продукції), крім цього теж богато картоплі в західно австрійські землі (давала до 50% австрійської картоплиної продукції). Дальшими головними предметами вивозу були скотарські продукти. Крім цих загальних продуктів, що йшли з кожного закутка України, важну ролю відгравали спеціяльні продукти деяких частей України. В першу чергу йшов цукор Середньої України (до Росії, Центр. Азії, Англії), спірітус (до Німеччини й на Схід), бурякове насіння, руди, металі й вугле Південної України, нафта Галичини (9·5 міл. м. с. річно до війни) і Підкавказзя, дерево з Карпат, Полісся й Кавказу (головно в Німеччину, Туреччину, Египет). Через митниці давної західної границі Росії, положені на українській території (на суші й у пристанних) йшло до війни 33% російського вивозу й 11% привозу.

Україна вивозила ледви 1/3 часть добра в формі готового продукту, 2/3 її вивозу становили ріжнородні сирівці. Це безсумнівна признака дуже примітивного ступня народного господарства України.

Війна й революція цілком зруйнували внішню торговлю Улраїни й перевернули коміть головою її торговельний білянс. Він став пасивним. В грудні 1921. р. вивіз творив 3·9% привозу, себто був 25 раз менчий від него й обмежувався головно на руди й звіринні продукти. Натомість привіз становили головно харчі Та згодом і тут відносини поправились. В 1924 р. вивіз був уже 10 раз вищий як привіз.

Нутрішню торгівлю України може ще тяжче зясувати як внішню. Крім ярмаркової й торгової дуже швидко розвинулася по цілій Україні нутрішня торговля на звичайний европейський лад. Що рік переміщувались величезні маси хліба, худоби, вугля, дерева, цукру, мануфактури, кольоніяльного добра і т. д. по зелізницях, возових і водяних шляхах України. В цім поспільнім обміні земель України першу ролю грали збіжеві й скотарські продукти, в другу чергу фабрикати й кольоніяльне добро. На черенній Україні було до війни поверх 200,000 торговельних підприємців, по всій Україні могло їх бути до 300,000. Що до числа підприємців стояли на першому місці дрібні торгівлі засобами поживи й кольоніяльного добра. Сума промислових податків, які платили торговельники черенної України виносила до війни 15·6. міл. зол. руб. річно.

Війна не принесла великої шкоди внутрішній торговлі України. Натомість революція знищила її сливе до нащадку. Що гірше вона викликала божевільне спекулянство, яке мимо всяких заходів ріжних урядів пишно розцвітає й недозволяє торговлі України прийти не то

вже до давнього стану але й до сякої такої рівноваги. Мимо того вдалося урядови Р. України вже сяк так приборкати спекуляцію. В 1923/4 р. загальний товарооборот перейшов 1¾ міліярда з. р. тепер напевно грубо переступає 2 міліярди.

Відсоток населення України, яке займається торговлею, виносив до війни середно для черенної України 5·3%, (для Галичинв 7·9%). Для самого українського населення це відсоткове число було значно менче. Воно виносило в Росії лише не цілих 0·8%, в Галичині 0·4%. Головні центри так внішної як і нутрішної торговлі України були: Київ, Одеса, Харків, Львів, Катеринослав, Миколаїв, Маріюпіль, Таганрог, Ростів, Новоросійськ.

XXV. Лучба.

Лучба мало розвита на Україні. Хоч природні умови були для неї все дуже вигідні, та історичні судьби України пішли такою дорогою, що нинішному сумному станови лучби на Україні нема що дивуватись. Україна була довгі століття під панованнєм Польщі, яка ніколи не дбала про дороги, а потім пішла під панованнє Россії, яка й до війни що до комунікації стояла дуже низько. Найбільше і найліпших доріг було на колишній австрійській Україні. В Галичині, де майже всі сухопутні шляхи з виїмком зелізниць були під управою автономічних властей, стан доріг був не дуже добрий. Властиво тільки на Буковині й на Закарпатті були сухопутні дороги в добрім стані.

Найбільше розповсюднені по всій Україні немощені дороги. До них може відноситися дослівно це, що сказав про російські дороги взагалі російський геоґраф Краснов. Вони належать до найстаршнійших доріг світа, в літі це глибокі насипи пороху, що хмарою закриває подорожника, на весну, в осени і загалом в слоту це смуги бездонного болота, по котрім чотири коні ледви волочуть легкий віз. Коли лише можна, скручують фіри на поле і їдуть попри дорогу. Томуто шляхи України широченні, на десятки ба й сотні метрів. Кілько то гарної землі тим робом марнується! Найгірше болото і пиль панує по дорогах серед сіл і малих місточок. Водостечних ровів ні мостів звичайно нема а як є то радше театральні як здатні ло ужитку. Цей рід доріг носить на широких просторах України назву польських доріг (хоч московські правду сказавши нічим не кращі).

Ще гірші мабуть є поліські дороги. Задля бездонного болота мостять їх фашинєм або поперек кладеними кругляками. Колова їзда по такій дорозі це прямо тортура.

До цего первісного типу немощених доріг належать також гірські дороги. Цей характер мають властиво лише гуцулські плаї в Галичині, на Буковині й Закарпатті, себто широкі стежки, по котрих не їздиться возом а добро перевозиться на вючних конях.

Немощені дороги України годяться до комунікації хибань у зимі, колн сніг витворить санну дорогу. Тоді нераз на пару місяців перевіз по немощених дорогах стає дуже легкий і скорий. Користають з того тисячі навантажених саней, головно на лівобічній Україні.

Немощені дороги лучать в Галичині, на Буковині і Закарпатті лише села та присілки, хоч і такі дороги тут звичайно сяк так мостять. На колишній російській Україні такі дороги лучать між собою навіть більші міста. До таких міст як Полтава, Кремінчук, Катеринослав, Ростів, Херсон, і т. д. не веде ніяка добра, мощена дорога. Що така недбайливість уряду приносила і приносить необчислимі шкоди населенню, перепинюючи торговлю і руйнуючи тяглу худобу, зрозуміє кождий.

Загальна довжина немощених шляхів України дуже велика, поверх 200,000 кільометрів, себто 200 км. на 1000 км. кв. Під оглядом богацтва немощених шляхів перевищала Україну в Европі хибань тільки Росія і деякі балканські краї. На Р. Україні є тепер 60.000 верстов немощених шляхів.

Мощених доріг на Україні дуже мало, з виїмком її колишньої австроугорської части. Галичина, Буковина й Закарпаттє, хоч їх битим шляхам і що до скількости і що до якости дуже далеко до доріг дійсно культурних країв Европи, хоч їх дороги були з осібна в часі світової війни ославлені в цілім культурнім світі, мали прецінь двічі більше битих шляхів як тринайцять разів більша колишня російська Україна. Всі міста і місточка австрійської України получені мощеними шляхами — „гостинцями". У Львові сходилося їх вісім, в Чернівцях сім, в Перемишлі, Тернополі, Коломії, Ужгороді, Бучачи, Городенці по шість і т. д. Натомість на колишній російській Україні заслугували на назву битих шляхів тільки: київо-петербурське шоссе, що приходить в Київ через Гомель і Чернигів, шоссе з Київа до Берестя на Житомір, Новгород Волинський, Рівне (вітка до Дубна і Кремянця), Луцьк, Ковель, шоссе з Томашева до Люблина, шоссе зі Староконстантинова до Камянця, шоссе з Курська до Харкова і гірське кримське шоссе зі Симферополя й Севастополя на південний беріг півострова. Инші „больші тракти" і „почтові дороги", хоч називалися нераз биті, були в такім стані, що навіть у більших містах виглядали скорше ни леднякові морени як на дороги чи вулиці культурного міста.

Загальна довжина мощених доріг виносила до війни в Галичині 7,300 км., на Буковині 2000 км., на Закарпатті до 3000 км., на чернінній Україні тільки 6500 км. (по Воблому тільки 2800 км.!) на Р. Україні 1923—5799 верстов. Загальну довжину мощених шляхів Соборної України можна супроти цього оцінити на нецілих 19000 км., себто 0·02 км. на 1 км. кв. і 35 центіметрів на голову населення. Ці числа булиб смішні, колиб не були страшні. В Данії, такім самім селянсько хліборобськім краю як Україна, випадає на 1 км. кв. поверхні 1 км. мощеного шляху, на голову населення 16 метрів (50 разів більше як на Україні).

Війна й революція знищила возові шляхи України страшенне. Треба буде довгих десятьліть плянової праці, щоби їх довести до сякого такого стану...

Зівсім анальогічні відносин як при битих дорогах панують також у зелізничій лучбі України. І тут колишня австрійсько-угорська Україна, хоч і як їй далеко до культурних країв Европи, куди пе-

ревищала колишню російську. Що правда лише густотою зелізничної сіти а не загальною довжиною ліній. Галичина мала 5·5 км. зелізниці на 100 км. кв. простору, російська Україна ледви 1·9 км. Загальну довжину зелізниць України до війни мож обчислити на 23,400 км. себто 2·3 км. на 100 км. кв. простору. Що до загальної довжини зелізниць стояла Україна в Европі на шестому місці, по Німеччині (63·7 т. км.), Росії (62·2), Франції (52·2), давній Австро Угорщині (47·2), Анґлії (38·2). Що до поглядної густоти зелізниць, яка є пр. в Бельґії 29·9, а навіть у гористій Швейцарії 11·7, стоїть Україна на однім із найпослідніщих місць Европи. Тільки Сербія (2·1), Болгарія (2), Росія й европейська Турція (1·2) й Норвегія (1) оставали поза нею (1913. р.). На голову населення України припадає ледви 0·42 м. зелізниці — мало що більше як битого шляху! Гірше України стояли тільки Сербія (0·36) і европейська Турція (0·32). Европ. Росія стояла краще (0·48), таксамо і азійська Росія (0·44).

Довжина зелізничних шляхів на Р. Україні виносила 1923 р. 11,891 верстов з 765 станицями, 3642 паротягами, 3456 особовими й 117,157 вантажними ваґонами. Рух доходив до 26% довоєнного та мав постійну звижкову тенденцію.

Крім рідкости зелізнича сіть України має ще другу лиху прикмету. Її лінії стремлять до чужих центрів і мало узгляднюють потреби місцевої української лучби. Це дотичить у головній мірі давньої російської України. бо Галичина, відмежена природною границею Карпат від решти Австро-Угорщини, мусіла дістати ґеоґрафічно самостійну зелізничу сіть з осередком у Львові. На Великій Україні всі головні маґістральні лінії були переведені тільки для вигоди московського центра і балтійських пристаней. Для того пр. нема прямої зелізниці з Київа до Одеси, Миколаєва або Харкова, натомість є окреме пряме полученнє між Ромнами, а надбалтійською Лібавою, Севастополя і Харкова з Москвою.

Третьою лихою прикметою українських зелізниць колишної російської України були їх тарифи, так уложені, щоби як найбільший рух сконцентрувати на зелізницях московського осередка держави і тим робом приспорити йому доходів. Через таку тарифову політику московського уряду виходило дешевше і коротше везти добро з України зелізницями до далеких балтійських пристаней як до сусідних чорноморських. Таксамо довіз донецького вугля був лекший і дешевший до балтійських пристаней як до чорноморських. На тім розуміється терпіло у першу чергу чорноморське мореплавство а головно лучба й торговля України взагалі.

Наслідком прямування до чужих центрів а також через рідкість сіти зелізниць взагалі, нема на Україні важнійших зелізничих узлів майже зівсім. Одинокий зелізничий узол в европейськім змислі це Львів, де сходиться девять головних і льокальних ліній. Стрий, Станиславів, Коломия, Тернопіль це поменчі узли з пятьма лініями. На Великій Україні заслугують на назву зелізничих узлів лише Берестє Литовське, Бахмач, Ковель, Коростень і Харків, в котрих сходиться по пять ліній. Навіть Київ є, стисло беручи, лиш перехрестєм двох важних ліній, таксамо Полтава, Олександрівськ і т. д. Зависимість

українських зелізниць від чужих центрів є причиною, що часто дуже важні перехрестя зелізничих ліній лежать у чистім полі кого якогось невеликого села пр. Сарни, Коростень, Крути, Ворожба, Бахмач, Козятин, Жмеринка і т. д. Одиноке більше загущеннє зелізничих ліній з численними льокальними вузлами находится в Донецькім кряжи.

Вичисляти головних зелізничих ліній України не будемо; однак годиться згадати про деякі, що мають для зелізничої лучби першорядне значіннє. З Чорним морем лучить Україну десять головних ліній: Львів — Одеса, Знаменка — Миколаїв, Харків — Севастополь, з відногою до Керчи, Катеринослав — Бердянськ, Донецький кряж — Маріюпіль, Донецький кряж — Таганрог, Катеринодар — Новоросійськ, Катеринодар — Ахтари, Павлівська — Єйськ, Армавір — Туапсе.

До Румунії ведуть шляхи на Тираспіль в Ясси й зі Львова на Чернівці до Букарешту. З Угоршиною й Чехословаччиною лучать Україну карпатські зелізниці: Станиславів — Сигіт, Львів — Мукачево, Львів — Ужгород, Перемишль — Угель. До польської части Галичини і западних країв ведуть лінії: Львів — Краків і Станиславів — Новий Санч, до колишньої Польщі лінії: Львів — Варшава, Ковель — Люблин — Варшава і Берестє — Сідлець — Варшава. На північ у Білорусь, Литву та до Балтійського моря ведуть зелізниці: з Берестя на Білосток, з Рівного на Барановичі і Вильну, з Коростеня на Оршу, з Ромна на Минськ і Лібаву. На північ і північний схід, в Московщину ведуть лінії: з Київа на Курськ, з Харкова в Москву на Брянськ і Арйол, з Купянська на Єлець, Пензу і Самару, з Донецького кряжа на Вороніж. На схід ведуть зелізниці з Донецького кряжа і Катеринодару до коліна Волги і з Ростова здовж Кавказу до Баку.

На самій Україні головні природні напрями зелізниць йдуть переважно з заходу і північного заходу на схід і південний схід та в напрямі поперечнім. Головні артерії зелізничої лучби для України будуть отже: Чернівці—Одеса, Львів—Одеса, Берестє—Рівне—Бердичів—Умань, Ковель—Київ — Полтава—Донецький краж—Ростів—Баку, Фастів—Катеринослав, Нововибків—Суми—Харків — Донецький кряж і т. д. До нині ці лінії, що переважно лише лучать магістралі, прямуючі з Московщини над Чорне море, не мали такого значіння, яке повинні були мати як сполука України з Заходом. Дотепер значно сильнійший рух був на поперечних линіях, що безпосередно або посередно прямують до московських центрів отже: Берестє—Минськ—Москва, Львів—Рівне—Вильно, Новоселиця—Київ—Курськ, Вапнярка—Черкаси—Пирятин, Миколаїв—Кремінчук—Ромни, Балта—Кремінчук—Харків—Курськ і т. д. Дуже важні є теж промислові лінії, що лучать зелізні поля Кривого Рога через Катеринослав з угляними полями Донецького кряжу, на котрім зелізничі лінії творять сіть найгустіщу на Україні.

На прикінці ще декілька чисел про зелізничі відносини черенної України. Вона мала до революції 143000 км. зелізниць, себто 26 км. на 1000 км. кв. поверхні. З поодиноких земель мала Волинь до 2000 км. (29 на 1000), Катеринославщина до 2600 (42), Київщина поверх 1200 (26), Поділлє 1450 (37), Полтавщина 1300 (30), Таврія

870 (16), Харківщина 1800 (36), Херсонщина 1800 (27). Чернигівщина 1150 (24). Зелізниці черенної України належали в 70% державі. З приватних найважніщі були: Північно донецька (580 км), Московсько-Київсько—Вороніжська (1100 км.), Подільська, Житомирська, Новозибківська, вузькоколійні зелізниці і т. д. В стані будовання було 1500 км. зелізниць (головні: Гришино—Рівне, Мерефа—Херсон, Київ—Чернигів—Гомель, Цвітково—Погребище).

Рух вантажів по зелізницях черенної України був як на східноевропейські відносини дуже значний. В 1911. р. самих хлібних вантажів перевезено 718 міліонів пудів, з чого 303 міл. привезено, 415 вивезено. Найбільше перевезено пшениці (208 міл. пудів), ячменю (151 міл. пуд.), жита богато менче (57 міл. пуд.). Муки перевезено 108 м. п. Рафінадного цукру вивезено до 24 м. п., піску 22 м. п., цукрових буряків перевезено 237 м. п. Дальший обєкт перевозу, дуже важний, давали вуголь і руда, потім худоба й скотарські продукти, спірітус і т. д.

Революція страшенне зруйнувала зелізничу лучбу України. Не тільки занепав сливе весь руховий матеріял але й деякі ділянки шляхів, мости і т. д. просто щезли з лиця землі. В 1919 і 20 р. розвал зелізничого транспорту на Україні був просто фатальний. Це може найбільше причинилося до голодової катастрофи 1921 і 1922 р. Згодом відносини, як уже вище згадано, значно поправились.

Водяні дороги України були колись головними шляхами лучби і торговлі. Велика культурна місія українських вод відома з історії, вони були протягом довгих століть одинокими вигідними дорогами серед тяжко проходимих лісів і бездорожних степів України. Комунікація по українських водах була в старину куди живійша як тепер і то не лише задля браку сухопутних доріг чи зелізниць але також задля більшої тоді довжини водяних шляхів. Вирубанне лісів спричинило обмілінне рік та річок, греблі млинів поперегороджували річки, колись сплавні. Штучних водних доріг на Україні майже нема—одинокі канали: Огінського (Ясьолда — Вигонівське озеро—Щара, 54 км. каналу, 124 каналізованих рік) і Дніпровсько — Бужський (Пина—Мухавець, 81 км. каналу, 134 км. каналізованих рік) побудовано ще за польських часів, вони перестарілої будови, мілкі і занедбані, можуть служити хибань до перевозу дерева сплавами.

Довжина всіх водяних шляхів України переходить 8000 км., враз із деякими мало сплавними ріками, на яких легко завести плавбу —11000 км. Зараз по Україні слідують: Вел. Британія (7500) й давна Австро-Угорщина. З огляду довжини водяних шляхів Україна стоїть на шестому місці, по російській імперії (180000 км.), Бразилії (65000), Півн. Амер. Унії (42000), Німеччині (14700), Франції (11400). Колиб українські ріки були в такім пошанівку й піклуванні уряду й громади як є німецькі й французькі, малиб ми на Україні може й у двоє більше дешевих водяних шляхів і що найважніще великий рух по них всілякого добра.

Найважнійшою водяною дорогою України є Дніпро. Він судоходний для більших річних кораблів на цілій своїй українській течві. Однак простір порогів завдяки давній недбайливости уряду й до-

тепер доступний лише для менчих суден і сплавів, що пливуть за водою. Споруджені урядом 1843—56 в порогах канали нікуди не годяться і плавба мусить й дотепер часто вживати давних природних „козацьких ходів". А пречінь Американці ще в першій половині минулого століття обходили досконалими каналами куди тяжчі перепони річної плавби. В рр. 1893—5 знов їздили на пороги інжинірські комісії. Вони сконстатували, що легко і без великих коштів можна буде проторити через пороги вигідний водяний шлях долі й горі, однак справа знов застрагла. В початках теперішнього століття англійські інжиніри виробили плян цілковитої регуляції порогів і сполучення Чорного Моря з Балтійським через Дніпро і Двину одним довжезним водяним шляхом. доступним і для морських кораблів. В 1914. р. мав плян сполуки двох морей увійти в дійсність, бодай для річних суден. По Двині й Дніпру мали бути проведені регуляційні роботи й межи ріками мав бути прокопаний канал. Тим робом мав повстати на 2450 км. довгий і всюди мінімально 1.9 м. глибокий водяний шлях, доступний до кораблів з 900 тон вантажу. Вантажні судна мали цей шлях, проходити з середною скорістю 8 км. на годину, себто з Риги доходити до Одеси в 12 днях, підчас коли морська плавба довкола Европи вимагалаб 6 неділь. Кошти обчислено на 290 міл. зол. руб. Покрити їх мала оплата від кожного судна й використанне водяних сил Дніпрових порогів. Однак навіть цей обмежений плян, що дає величезні будучі користи не лише для України але й Сходу Европи взагалі, тепер, по воєннім і революційнім розвалі мабуть не скоро здійсниться. На ще дальшу мету треба відложити плян межиморського суднохідного шляху 3—4 м. глибокого, який давби доступ середнім морським кораблям.

По Дніпровій системі велись до войни тільки дрібніщі регуляційні роботи, головно коло поглиблення русла. Черпакові машини вичерпали 1911-го—47000, 1912-го—49000 куб. сяжнів піску й намулу.

Пороги спинюють отже плавбу і дотепер, ба навіть з року на рік щораз менче суден по них переходило, бо ассекураційні товариства не хотіли обезпечувати суден на просторі порогів. З тої причини фльота річних суден на Дніпрі все була поділена на дві части: вище порогів і нище порогів. Повище порогів було 1900. р. 208 пароходів і 1002 непарових суден, в 1912. р. 265 і 1447., понизше порогів разом з устями Бога 148 пароходів і 1203 непарових суден, в 1912. р. 141 і 1119. Скількість пароходів на Дніпрі зросла в послідних 16-и літах минулого століття в троє повище порогів, в двоє понище. Скількість парових сил виносила 1900 р. звиш 16000.

В 1916. р. було на Дніпрі й його притоках повище порогів: 156 товарно-пасажирських пароплавів, які піднимали 11660 тон вантажу, 107 буксирних пароплавів і 1490 непарових суден з 435500 тон вантажу. Понизше порогів було 31 товарно-пасажирних пароплавів з вантажом 1910 тон, 70 буксирів і 874 непарових суден з 263000 тон вантажу. Як бачимо ще була тенденція звижки. В 1918. р. було на Дніпрі 430 пароплавів і 3000 непарових суден (з 210000 кінських сил і 1500000 вантажної спосібности). Щорічний перевіз виносив до 10 міліонів тон. Та вистарчило трох років рево-

люції й плавба на Дніпрі сильно занепала. В 1922. р. було на Радянській Україні взагалі 150 пароплавів і 309 инших суден, які разом перевезли 16·6 міл. пудів добра і 753000 пасажирів. В 1912. р. відповідні числа були 223 міліони пудів і 2175000 пасажирів. Одначе і тут починається виразна звишкова тенденція.

Непарові судна на Дніпрі мають ріжні типи. Найбільші є гончаки. що підоймають до 1400 тон (по 1000 кг), часом і поверх 1650 —годі вони бувають до 70 м. довгі, 12 м. широкі й сидять до 2·8 м. глибоко в воді. Потім йдуть баржі та барки (900—1300 тон), берліни (найчисленнійші 800—1400 тон). байдаки (650 тон), трембаки, лайби, дуби (130—160 тон), лодки (80 тон), ґаляри (50 тон), чайки 30 тон). Містимість всіх непарових суден на Дніпрі була 1900 р. близька 500000 тон, себто мало що менча як містимість усеї морської торговельної фльоти тодішньої Австро-Угорщини. В 1916. р. вона числила 698500 тон.

Крім цего ходило по Дніпрі та його притоках множество сплавів (плотів), пересічно звиш 15 тисячів річно. В 1910. р.—15676. Ще в початках 90-их років переходило через пороги звиш 600 плотів річно, в початках XX. віку лише 400.

На річних суднах Дніпра перевозиться крім великих скількостей дерєва ще камінь, збіже, овочі й инші дорожчі товари.

Рух вантажів у пристанях Дніпрової річної системи був (1909) ось який (тисячі метричних тон): Річнця 26, Київ 548, Ржищів 36, Черкаси 147, Кремінчук 252, Крюків 46, Нові Кайдаки 67, Катеринослав 251, Нижньодніпровськ 180, Кичкас 36, Царська 25, Олександрівськ 327, Никопіль 125, Лепетиха 67, Каховка 107, Берислав 53, Херсон 910. На Припяти мали: Переруб 36, Балажевичі 41, Скригалів 60, Багримовичі 41, Збинеж 29, Наровля 171, Чорнобиль 39. На Случі правій Тинне 34, на Случі лівій Вильча 38, на Пині Пинськ 75, на Уборті Мойсеовичі 54, на Славечні Тішкове 25, на Бузулуку Н. Воронцівка 84, на Інгульци Снигирівка 36, на Сожі Гомель 70, на Десні Чернигів 38, на Бозі Вознесенськ 311, Нова Одеса 61, Миколаїв 393 тис. тон.

На Дону, хоч нема порогів, плавба була значно менча, задля його маловодности. Скількість пароходів 1900. р. була 189 зі звиш 10000 парових сил, (1906—382), скількість непарових суден була 488, зі звиш 200000 тон містимости (1906—471). В 1916. р. було на Дону 14 товарово-пасажирських пароплавів, 37 буксирів і 305 непарових суден, які піднимали 210000 тон вантажу. Головною річною пристанню був Ростів з 750000 тон вантажного руху.

Найменчий розмір мала плавба на Дністрі. Скількість пароходів (1900) виносила лише 9 зі звиш 200 паровими силами, непарових суден, головно ґалярів 187, з містимістю 22000 тон. В 1906. р. було на Дністрі пароплавів 16, непарових суден 277. В 1916. р. було: товарно-пасажирських пароплавів 14, буксирів 7 і непарових суден 159 з 15100 тон вантажу. Головні пристані на Дністрі були Бендери 70, Варниця 49, Маяки 36 т. тон.

По останній великій ріці Україні, по Кубані ходило 1906. року 69 пароплавів і 131 непарових суден (з Курою).

Загалом плавба по ріках України находилася ще на дуже низькім ступіні. Вина сему крім недбайливости давних чужих урядів ще й загальний низький стан культури та й економічного розитку на Україні. Через виправленнє Дніпрових порогів, належите полученнє Дніпра і Дністра з ріками балтійської системи, отже і середньоевропейською каналовою сіттю моглиби водяні дороги України дійти колись до величезного значіння. Розуміється першою і головною умовою будучого розцвіту нутрішної плавби мусить бути загальна модерна регуляція всіх рік і річок України.

З майбутних плянів, дотичних нутрішньої плавби на Україні, в першу чергу важний плян сполуки Дніпра через Самару з Донцем і Доном. Цей шлях дозволивби дешево перевозити донецький вугіль у серце України. На дальшу будуччину дуже важним пляном булоб проведеинє мореплавного шляху між Озівським та Каспійським морем крізь маничську борозну. Цей водяний шлях дав би Україні й Европі догідний доступ у серце Азії.

Мореплавство України находилося в останніх роках до війни й революції теж у невеселому стані. Правда, Чорне море має для мореплавства богато лихих прикмет, про котрі я в цій книжці згадував: замкненість, бурхливість, брак добрих пристаней і т. д. Однак щож значать ці лихі прикмети для сучасної техніки? Спихати вину на низький рівень промисловости Росії, як це робили російські учені й публіцисти, не ялося. Вина лежала в загальнім низькім стані культури пануючої нації та в цілковитій неспосібности уряду, що не то не підпомагав приватного мореплавства як слід, а радше спинював його. Російські чорноморські кораблі славилися своєю неточністю і нехарністю. Дрібне чорноморське мореплавство, що зачало розвиватися в початках XIX-го віку і було переважно в руках надморських Українців, під рукою уряду зниділо. В початках XX-го віку відносини над Чорним морем були такі цікаві, що пр. перевіз добра з одної чорноморської пристани до другої коштував майже тілько само, що перевіз з такої пристані в Анґлію!

Скількість морських пароплавів, що плили під російською флагою на Чорнім мори була невелика: 316 кораблів з 187000 тон, себто 42% числа і 52% тоннажу всеї російської парової фльоти (1901. р.). Число вітрильних кораблів виносило 634 з 47000 тон. В 1912. р. було на Чорнім морі 410 пароплавів з 223000 тон (42% і 47%) і 827 вітрильників з 53000 тоннами. В 1914. р. було на Чорному морі пароплавів 416 з тоннажом повним 415395, чистим 240817, вітрильників 885 з тоннажом повним 57063, чистим 49681. До того 22 моторові судна з тоннажом 1611 згл. 994 тон. Між пароплавами було 311 ґвинтових і 105 колесних. Залога числила 1850 офіцирів і 6774 моряків. Пароходи держали правильні лінії між найважнійшими пристанями: Одесою, Миколаєвом, Херсоном, Севастополем, Ростовом, Новоросійськом і т. д., крім цего з Севастопола виходила пряма пароходна лінія до Царгороду, з Одеси до Александрії і Владивостоку.

Мимо сумного (з европейської точки погляду) стану чорноморського мореплавства, воно стояло значно вище як мореплавство на

инших морях Росії. 70% ваги всего набору і 60% вартости всего російського вивозу йшло з чорноморських пристаней. Але відворотна сторона цих гарних чисел? 92·5% кораблів, що заходили пр. 1896. р. в чорноморські пристани, були чужі, лиш 7·5% плило під російською фляґою! В 1911. р. було мало що инакше. З відходячих кораблів було тільки 11·4% під російською фляґою, з приходячих тільки 13·9%.

Між пристанями України займала перше місце Одеса. В 1911. її привіз виносив 19·2 міліонів м. сот., вивіз 26.2 м. м. с. Вже ці числа показують велику перевагу вивозу над привозом. Те саме бачимо і в других пристанях України. Для Миколаєва були дотичні числа 2·3 і 22·8, для Таганрога 1·9 і 19·5, для Новоросійська 1·5 і 18·3, для Маріюполя 3·1 і 16·2, для Херсону 1·1 і 11·3, для Феодозії 0,6 і 4·8, для Ростова 2·1 і 2·4, для Бердянська 0·3 і 3·9, для Евпаторії 0·8 і 2·9, для Акерману 0·4 і 2·0 м. м. с.

Рух у пристанях черенної України зясують нам понизші числа з 1912. р. В Одесі навантажено на далеку плавбу 66·8 міліонів пудів, розвантажено 20·1 міл. пудів, навантажено для прибережної плавби 27·3 м. п., розвантажено 80·0 м. п. Для Миколаєва ці числа виносили чергою 85·1, 0·9, 3·9, 11·4; для Херсону 28·3, 0·01, 10·4, 5·5; для Скадовська 1·3, 0, 0·2, 0·8; для Хорлів 2·3, 0, 0·1, 1·4; для Севастополя 0·6, 0·6, 1·8, 10·9; для Феодозії 13·8, 0·2, 3.7, 3·5; для Бердянська 9·3, 0·2, 0·5, 1·8; для Маріюполя 24·8, 4·0, 62·2, 18·4 міліона пудів.

Ці числа, самі по собі для ляіка великі, показують, коли їх порівнаємо з числами дотичними инших земель Европи, цілу нікчемність мореплавства України й убогість руху в її пристанях. Одна велика світова пристань виказувала середно річно значно більший вантажний рух як усі українські пристані до війни разом.

Мореплавству України завдала величезні втрати світова війна, яка на чотири роки зачинила Чорне море. Доконала сумного діла знищення революція, зводячи мореплавство України до мініма. Торговельна фльота Р. України числила 1922. р. 66 морских пароплавів, 95 буксирів, 31 парусних кораблів з помічними моторами, 23 більших і 230 менчих вітрільників. Вони перевезли разом 15 міліонів пудів добра й 299000 пасажирів. Рух на пристані був у Одесі 14 міл. п., в Миколаєві 5·6 міл. п., у Маріюполі 2·7 міл. п. Одначе й тут замітна звишкова тенденція.

Розгляиувши загально економічно ґеоґрафічні відносини України, можемо їх ось як коротко зхарактеризувати: Україна це друга по величині, перша по богацтві країна сирої продукції на всю Европу. Вона є сутохліборобською країною й на всяку доступну нашим передбачуванням будуччину мусить нею остати. Мінеральні й инші моторові її засоби за малі, щоби коли небудь змогли зробити з України суто промислову країну на лад Анґлії чи Німеччини. Їх стане ледви на витвореннє автаркічного промислу. Натомість торговельне значіннє України, до нині невеличке, має перед собою величезні можли-

вости, головно наслідком дуже вигідного географічного положення України на порозі Европи й Азії, на найкоротшім сухопутнім шляху, що лучить Західню Европу з монсуновими краями Азії. Европеїзація Сходу й Орієнту мусить іти через Україну і з поміччю України. А за цю поміч судились Україні величезні економічні користи, головно на полі торговлі. З ран завданих війною й революцією може Україна вичуняти швидче як инші европейські землі й незабаром мусить початися природною конечністю новий економічний розвиток з усіми його, сьогодня ледви чи обчислимими, позитивними наслідками.

XVI. Области й селитьби України.

Не маючи вже від віків самостійного державного життя, не добувши його вповні й тепер, находиться ціла Україна в стані животіння, не повного життя. Наслідки браку повної самостійности відбиваються на кожнім полі матеріяльного й духового життя. З попередних сторінок книжки виходить це мабуть доволі виразно.

Сучасний адміністраційно-політичний поділ України є природним наслідком її політичної несамостійности. Як такий, він не числиться з природними та антропоґеоґрафічними умовами, а узгляднює лише державні рації теперішних володіючих чинників.

Вже самі державні границі XIX. і XX. віку потягнені на просторах України дуже неприродно. Колишня австрійська Галичина обіймала кусники Розточа, Волині, Поділля, Покуття, зівсім тотожні з сусідними частинами цих природних областей, що лежали в колишній Росії. Природа і люде були однакові по обох боках кордону, лише державні власти инші. Карпатська границя між колишньою австрійською та колишньою угорською Україною, хоч сповидно виглядала на природну, булаби була нею доперва тоді, колиб ішла самою південною межею верховини Карпат. Бо при зглядно легкій перехідности Карпат, творить їх простір не лишень одноцільну природну але й одноцільну антропоґеоґрафічну область. Цілком тотожні Лемки, Бойки й Гуцули мешкають і по цім і по тім боці австрійсько-угорської границі.

Таксамо неприродні державні границі, проведені по великій війні. Одно Закарпаттє (15000 кв. км., 569000 нас.) приналежне до Чеськословацької держави, має добру природну основу. Румунська займанщина (22500 кв. км., 1,480.000 нас.) не має крім яру Дністра ніяких природних границь. Та найслабіще (а властиво зівсім) не обосновані природою є нинішні займанщини Польщі й Совітської Федерації на українських землях. Встановлена поміж ними межа крає безоглядно всі природні й антропоґеоґрафічні землі України цілком довільно. Вона йде „по глазоміру“ любенько впоперек Поділля, Волині й Полісся. В польській займанщині находиться нині над 130000 кв. км. суцільної етноґрафічної української терріторії з 9,450.000 населення, з того 6,670.000 (71·1%) Українців. В межах російської Совітської Федерації залишається 890000 кв. км. з 43,400.000 населення (1914) з того 30,900.000 Українців. Ця польсько-совітська межа гордить не тільки поменчими природними й антропоґеоґрафічними одиницями, вона суверенно нехтує навіть преважну границю між Середною та Східною Европою!

Ще яркіще виступить неприродність теперішнього поділу України, коли будемо розглядати адміністраційні одиниці в кожній з чотирох держав, до котрих нині належить українська територія. На Закарпатті, що було до 1918. р. звязане в одну величезну цілість зі Словаччиною, Семигородом, Альфельдом, Банатом ітд., цупко зцентралізовану в Будапешті, де навіть границі автономних округів (комітатів) переведені були без огляду на природні та етноґрафічні крітерії, з ціллю, щоби угорські Українці не мали ніякого політичного значіння, відносини дещо поправились. Натомість безмежно погіршились у колишній австрійській части України. Заселена Українцями дійсна Галичина, що природою належить зівсім до Східньої Европи, була за австрійських часів получена з великим князівством Краківським, що заселене виключно Поляками і належить по своїй природі до середущої Европи, в одну адміністраційно-політичну цілість. Наслідком цеї неприродної сполуки була постійна завзята боротьба між Українцями а Поляками, що трівала кількадесять літ без вигляду на мир і поки що завершилась отвертою визвольною боротьбою 1918/19 р. Українці боролися за рівноправність і проти польонізації, потім за державність і злуку з Великою Україною, Поляки, в імя традицій своєї державности давної й нової, за геґемонію й ассіміляцію Українців. Останні рішення міродатних чинників світової політики, які прилучили Галичину, Холмщину, Підляше, Західне Поліссє й Волинь наконечно до польської держави, змінили тільки характер а не щораз кріпшаючу натугу цеї політичної боротьби.

Таксамо Буковина була зліплена властиво з окраїн галицького Покуття, Верховини й Підгіря з окраїнами румунського Підкарпаття. Це знов спричинювало українсько-румунську політичну борбу й дало основу до забору Румунією цілої одної сутоукраїнської землі.

Також подрібний поділ колишньої австрійської України на повіти не узгляднював ні природних ні етноґрафічних відносин, що теж спричинювало богато недогідностей. Нова Польща вдержала їх сливе без зміни, таксамо переважно вдержала повітові поділи на Володимірських землях, скасувавши тільки нові повіти Холмщини. Натомість завела польська влада нові більші адміністраційні одиниці — воєвідства. Вони таксамо як і давні австрійські одиниці не числяться ні з природними ні з антропоґеоґрафічними відносинами дотичних частин української національної території. Головні воєвідства на українських землях це воєвідства: Львівське 27000 кв. км. 2,720.000 нас., Станіславівське 18400 кв. км., 1,350.000, Тернопільське 16200 кв. км., 1,430.000, Волинське 30000 кв. км., 1,440.000, Поліське 41500 кв. км., 880000 нас. (1921. р.).

Найбільша частина України — російська, теж терпіла від неприродного політичного поділу. Українська тутешня територія розірвана була до 1918. р. між слідуючі ґрупи ґуберній: привислинську, западну, югозападну, малоросійську, новоросійську і кавказьку. Саміж ґуберніяльні й уїздні границі були проведені майже всюди без огляду на природні й етноґрафічні відносини. Ся обставина при дуже слабім розвитку конституційного життя в Росії не мала ще тоді більшого значіння, та фатально відбилася в часи революції й будування укра-

їнської державности, родячи смішний партикуляризм. Новий розділ українських земель в рамцях Совітської федерації теж не пішов за географічними прінціпами. Радянську Україну обмежено до 408000 кв. верст = 465000 кв. км. з 26,800.000 населення, відлучаючи від неї Поліссє (до Білоруської С. Р.), північну Чернигівщину. Курщину, Вороніжчину, части Донщиии, й всю підкавказьку Україну (до Російської С. Р.), та Крим як самостійну республику.

Простір Радянської України поділено зразу на 12 губерній: Донецьку 54259 кв. верст, 3121 тис. нас., Київську 42048 і 3477, Харківську 37039 і 2467, Миколаївську 32983 і 1372, Одеську 32898 і 1951, Чернигівську 32841 і 1861, Катеринославську 32264 і 1910, Полтавську 30438 і 2225, Волинську 30282 і 1538, Подільську 30097 і 2725, Запоріжську 28143 і 1288, Кремінчуцьку 24757 кв. верст і 1905 тис. населення.

Під кінець 1922 і на початку 1923. р. переведено на Р. Україні нову районізацію. На місце нових 12 губерній утворено 9, з 53 округами й 706 районами (повітами), 154 містами, 510 місточками й 32626 селами.

Губернії:	Поверхня в км²	Населення в тисячах	Густота на 1 км²	Кількість округ.	Кількість районів	Головне місто
Волинська	31860	1,887	59·2	3	39	Житомір
Донецька	65104	2,705	41·5	7	78	Бахмут
Катеринославська	76912	3,437	44·7	7	87	Катеринослав
Київська	55032	4,931	89·6	7	112	Київ
Одеська	78044	3,490	44·7	6	73	Одеса
Подільська	34241	3,478	101·6	6	93	Винниця
Полтавська	45790	3,612	78·9	7	89	Полтава
Харківська	36727	2,770	75·4	5	77	Харків
Чернигівська	37362	2,078	55·6	5	58	Чернигів
Р. Україна	461072	28,388	61·6	53	706	Харків.

Р. Україна обіймає ледви половину суцільної мінімальної етнографічної території Українського народу. Богато говориться, що правда, про прилучення до Р. України змежних частин сутоукраїнських земель (пр. частин Курщини й Вороніжчини, Полісся, Криму ітд.) та дотепер воно не наступило. В найблищій будуччині мають бути знесені губернії як адміністраційні одиниці, а залишені мають бути тільки округи й райони. В останнім році відлучено частину Одесчини як автономну Молдавську республіку й частину Донеччини (до РФССР). Не вгавають теж стремління заснувати на надморських землях Р. України автономної Жидівської республіки.

Нинішна антропогеографія при описі краю звичайно не узглядню̀є адміністраційних поділів, хиба в якихось спеціяльних випадках. Тим менче потреба нам держатись адміністраційних поділів, коли вони до того ще не мають географічної вартости.

Таксамо годі нам буде держатись „поділів Росії по природним і економічпим признакам" Арсенева, Семьонова, Ріхтера, Фортунатова ітд. бо й вони не мають географічної вартости. На найбільшу

ще увагу заслугує поділ Ріхтера, котрий признає українським землям Росії, загалом беручи, окреме становище. Дуже гарний поділ подає також Драгоманів у „Вільній Спільці", однак він теж не надається для ґеоґрафічного опису.

З тих усіх причин описувати буду нашу країну після її головних природних областей, зазначених у першій частині цеї книжки. Хоч і цей поділ не всюди відповідає потребам антропоґеоґрафії, то все таки він є може одиноко вказаний для території, яка не становить одної державної цілости.

XXVII. Правобічна Україна.

Карпати творять першу від заходу природну область України. Вона заселена трома українськими племенами: Лемками (від Попраду по Ославу), Бойками й Тухольцями (від Ослави по Лімницю) і Гуцулами (аж по етноґрафічну румунську границю). Населенне всюди дуже рідке, найрідше в бойківських горах. Хліборобство ніде не в силі викормити навіть цего рідкого населення. Лемки і Бойки більше його пробують (овес, картоплі), Гуцули менче тай то лише при березі верховини. Головну основу буття творить скотарство хатне й полонинське, лісовий і деревляний промисел. Щорічно великий процент населення виходить на далекі заробки.

Селитьби в українських Карпатах мають майже виключно характер сіл. Лемківські та бойківські села творять звичайно довгі ряди поодиноких господарств, досить густо розміщених здовж долини і потока, гуцульські складаються з поодиноких дворищ „оседків", порозкиданих по збочах долини, виступах гір, узгірях ба навіть одинцем по хребтах і під верхами. Хати всюди деревляні, криті драницею та ґонтем, у Бойків часто й соломою.

Більших міст у Карпатах зівсім нема, є лише місточка, заселені переважно Жидами, дуже брудні й нехарні. Лемківщина заспокоює свої торговельні потреби в сусідних містах і місточках польських, як Новий Санч, Горличі, Грибів чи Ясло або словацьких, як Любовля чи Бардиїв. З лемківських місцевостей заслугують на увагу по закарпатськім боці місточка Свидник і Стропків, по галицькім купелеві місця Криниця, Жеґестів, Висова, Івонич і Риманів, та торговельні місточка Мушина, Буківсько, Дукля (при важнім провалі крізь Карпати). Одиноке більше тутешне місточко є Сянік з фабриками залізничих возів (11 т. м.). По цілій галицькій Лемківщині розсіяні численні копальні нафти.

На Бойківщині осідками дрібної торговлі і деревляного промислу є місточка: Ліcько над Сяном, Устріки над Стривігром, Старий Самбір над Дністром, Бориня і Турка над Стрием (11 т. м.) і Сколе над Опором з фабриками сірників. Село Сморже звісне своїми ярмарками на худобу, Синевідсько, торговлею овочами. Богато сіл Бойківщини й Тухольщини має значні копальні нафти. Здовж долини Опору лежать численні літнища (Тухля, Славсько), над Лімницею Підлюте з мінеральними джерелами. На Гуцульщині теж дуже богато

кліматичних місцевостей (Дора, Яремче, Микуличин, Татарів, Ворохта, всі в долині Пруту, Виженка над Черемошем, Лопушна над Серетом). Торговельні потреби залагоджують Гуцули в славній тартаками Надвірній, звіснім своїми солеварнями Делятині, в гарно положенім Косові, що славиться своїм лагідним кліматом, садами, домашним промислом і солеварнями, в Кутах над Черемошем, де гарно розвинулось гарбарство і в сусідній по тім боці ріки буковинській Вижници з великими тартаками і столярською школою. Осередками буковинської Гуцульщини є крім хього Устє-Путилів і Селєтин. В центрі галицької Гуцульщини лежить величезне село Жабє. Відомі мінеральні джерела є в Буркуті галицькім і закарпатськім та в Пістини й Лопушній.

На закарпатській Бойківщині й Гуцульщині зустрічаємо в горах теж тільки незначні місточка. В долині Ужа бачимо купелеву місцевість Ужок, Велике Березне і Перечин, в долині Латориці Сваляву, в долині Бержави Білки, над Великим Бистрим Волове і Горинчово, над Тисою Ясінє (9 т. м.) й Рахів. Щойно на обнозі верховини уступає гірське господарство відразу хліборобству, плеканю садів і виноградників і зявляються більші місцевости. Українська територія висувається на Закарпатті лише немного на підгірські ровені. Усі важніщі тутешні міста лежать на самих її межах. Всі вони положені в тих місцях, де важні зелізничі й биті шляхи виходять з гір. І так при виході тарнівсько-лелюхівської зелізниці уже поза межами нашої території лежить Пряшів (18 т. м.), осідок угроруського епископства. При виході ріки Ужа й зелізниці Львів-Самбір-Сянки на загірські доли лежить Ужгород (24 т. м.), теж епископська столиця, тепер головне місто автономної Підкарпатської Руси й осередок новопробудженого національнопо життя. При виході зелізниці Львів—Стрий лежить над Латорицею Мукачево (21 т. м.), колись столиця тутешньої „Країни" з недалеким замком Коріятовичів. Над бічним раменем Бержави лежить Берегово (14 т. м.) серед садів і винниць. Найбільше місточок положених над Тисою. Горі рікою йдучи, зустрічаємо Севлюш (9 т. м.), Хуст (12 т. м.) славний садами, Вишково, Тячево, вкінци-ж Мараморoський Сигіт (22 т. м.), тепер у румунській займанщині. Усі ті міста мають важне торговельне значінне як точки обміну гірських і долівських продуктів. Положена коло Сиготу Солотвина має величезні кладні камяної соли.

Галицько-буковинське Підкарпаттє творить лагідний перехід між світом гір та рівнин. При значній скількости лісів та сіножатей і не дуже родючій цілині, хліборобство лише поволи, в міру віддали від карпатського берега бере перевагу. Крім цего великі богацтва соли й нафти забирають богато робучих сил. Села всюди звичайно невеликі, хати деревляні уступають оподалік від гір місця ліпянкам, соломою критим. Тут уперше запізнаємося з непринадним типом галицьких місточок і міст. Головною їх ціхою є як до пори року болото чи порох по вулицях. Лише передмістя замешкані міщанами-рільниками Українцями виглядають часом привітно зі своїми обійстями, садами й огородами коло чепурних хаток. Осередок міста займають звичайно Жиди. Їх доми й камениці правильно нехтують усі естетичні й гигієнічні поняття, бруд і нехарство мають там по-

стійні гнізда, серед котрих кипить по нужденних крамах і склепиках дрібна торговля. Більшої торговлі на европейський взір та великого фабричного промислу галицькі міста з малими виїмками не мають; це радше центри експльоатації як культури. Християнське богатше міщанство майже не істнує, „інтеліґентну“ верству міста творять урядники, звичайно Поляки, в малім лише процентї Українці.

На західних межах українського Підкарпаття зустрічаємо над Сяном прастарий княжий город Ярослав (20. т. м.), на зелізничім узлі, в важнім стратеґічнім положенню. Він славився колись своїми ярмарками. Горі Сяном лежить Радимно, звісне мотузяним промислом. Найважнїщим надсяновим містом є одначе Перемишль (48 т. м.), заразом найстарше місто галицької України, колись княжа столиця Ростиславичів. Своє значіннє завдячує Перемишль положенню при переході через сплавний Сян, на головних шляхах, що ведуть з заходу і північного заходу на схід і південь. Перемишль лежить на важнім зелізничім узлі, утворенім головною східньо-західньою галицькою лінією і лупківською зелізницею, що є найліпшим полученнєм зі Словаччиною й Угорщиною. Перемишль був до 1915. р. першорядною твердинею, що заслонювала вхід до долини Сяну та до лупківського провалу, і вів значну торговлю. Є тут осідок уніятського епископства і богатьох українських культурних та економічних товариств. На південь від Перемишля старинний Добромиль і Ляцьке з солеварнею.

На наддністрянськім Підкарпаттю, перерізанім уздовж трансверзальною зелізницею, простягся цілий ряд більших міст. Над Стривігром бачимо зелізничний вузол Хирів. Над Дністром лежить Самбір (19. т. м.) з деяким деревляним промислом. Зі Самбірщини походив Сагайдачний. Над Тисьменицею лежить Борислав (16. т. м.), недавно ще нужденне бойківське сільце, тепер разом зі сусідними Тустановичами (12. т. м.) і Східницею осередок галицької продукції нафти і земного воску. Цілий ліс вертничих веж, фабричних димарів, величезних нафтових збірників, підноситься зі славного „бориславського болота“, споміж нужденних, брудних домиків, що криють тілько міліонерів і нуждарів, біди і щастя, злочину і розпусти. Головні рафінерії нафти находяться в близькім Дрогобичи (27. т. м.) осідку нафтових богатирів і спекулянтів. Великі солеварні находяться тут і в поблизькім Стебнику, де відкрито величезні, до тепер однак не використовувані поклади камяної соли. Недалекий Трускавець має мінеральні джерела.

Над Стриєм лежить важний зелізничий узол Стрий (27. т. м.), де перетинаються лінії підкарпатська з львівсько-мукачівською та виходить лінія на Поділлє. Стрий є осідком молочарського українського союза і ріжних инших українських товариств, мельницького, деревляного і сірникового промислу. Недалеко устя Стрия старинне місточко Жидачів. При підкарпатській зелізниці лежать дальше на сході: купелева місцевість Моршин, Болехів з солеварнями і фабриками сірників, Долина з солеварнею і тартаками, Калуш з великими копальнями потасових солей та солеварнями. При спливі двох Бистриць положений Станиславів (60. т. м.) є важним зелізничим узлом,

що лучить підкарпатську лінію з львівсько-черновецькою, закарпатською та південно подільською. Місто має значну торговлю і промисл і є осідком уніятського епископства. Станиславів перейняв в значній мірі колишнє значіннє Галича, що є нині нужденним місточком, хоч положений над Дністром на межах Підкарпаття в дуже гарнім, комунікаційно важнім і догіднім місци. В XII. столітті був Галич столицею галицько-володимирської держави й перевищав своєю сотнею тисяч мешканців, своєю великою торговлею і богатством тодішний Париж чи Лондон. Довговічне польське панованнє довело його до нинішного стану, з якого не може піднестися ні завдяки зелізничному роздорожу ні завдяки свогочасним недавним пробам оживлення плавби по Дністрі, котра тут і в Журавні, положенім при устю Свічі, має свій початок. Недалеко Сланиславова зустрічаємо Тисьменицю (10. т. м.) з гарбарським промислом, Товмач і Отинію з фабрикою машин.

В сточищи Прута є найважніщим містом Коломия (41. т. м.), на зелізничім узлі підкарпатських і покутських льокальних зелізниць, з великою торговлею (торговий осередок для Гуцульщини) і визначним деревляним і гончарським промислом. Дальше долі Прутом лежить Заболотів з фабрикою тютюну і важний торговлею Снятин (12. т. м.). Мишин, Рожнів, Джурів і Новоселиця мають кладні бурого вугля. На буковинськім Підкарпаттю лежать над Прутом Чернівці (95. т. м.), столиця Буковини, що висилає зелізничі лінії в Бессарабію і Румунію, визначна живою торговлею. Чернівці є осідком колись німецького тепер румунського університету, православної митрополії і багатьох українських товариств, тепер румунською владою знесених. Недалеко звісна ярмарками Садагора. На буковинськім Підкарпаттю замітні ще торговельні міста і місточка: Сторожинець (10. т. м.), Радівці (17. т. м.) в великою стадниною і Сучава (12. т. м.), вже на волоській території, памятна смертю Тимоша Хмельницького, звісна великими відпустами. Качика має великі поклади соли і солеварні.

Розточе майже цілим своїм простором належить до етнографічної України, обіймаючи часть Галичини і Холмщини. Розточе вже переважно хліборобська країна, хоч досить великі ліси вдержали ще дещо лісного та деревляного промислу. Села тутешні звичайно великі і широко розкинені, нераз складаються з великої скількости далеких від себе присілків та розкинених дворищ. Міст на Розточи не богато, зате розложилося на його південній межи одно з найважніщих міст Україні, староруський княжий город Львів (220 т. м.)

Положеннє Львова в широкій кітловині верхівій Полтви, окруженій ерозійними горбами і виступами плит Поділля і Розточа є доволі живописне, хоч краєвидови бракує ріки. Нужденний потічок Полтви в цілім місті засклеплений. Географічне значіннє положення Львова є тим важне, що він лежить на місци найлегчого переходу з надбужанських низів і Волині в Підкарпаттє і на захід крізь українську височинну систему, що в тім місци найвузша й найперехідніща. Тому панує Львів над усіми важніщими шляхами південно західньої України і злучивши їх, переводить на Захід. У Львові є

найбільший залізничий узол цілої України, девять головних і локальних залізниць і вісім гостинців сходиться тут з усіх сторін світа. До зросту Львова причинювалося в головній мірі його становище як столиці Галичини, найбільшої австрійської провінції. Заложений в половині XIII. віку галицькими князями Данилом і Львом не мав великого значіння. Під польським панованнєм цвив торговлею і промислом лише в XV. і XVI. віці, завдяки німецьким міщанам, потім постійно підупадав і прийшов під австрійсьсе панованнє маленьким, бідним місточком. Головною підоймою теперішнього розвитку Львова були і є залізниці. Львів є осередком торговлі української Галичини і має деякий фабричний промисел та значно розвите ремесло (цегольні, бровари, фабрики спірітусу, залізничі варстати, кравецтво і т. д.) Скорий розвиток Львова в найновіших часах надав йому характер модерного міста — скількість історичних памяток не велика. Львів є осідком трох митрополій, иольського університету (до 1918. з десятком українських катедр), політехніки, торговельної академії і богатьох середних та фахових шкіл. Львів є також головним центром культурного і політичного життя на західній Україні, осідком дуже многих і важних українських товариств та інституцій. Прилученнє Львова до Польщі звело його зі становища столиці великого краю на становище головного міста невеликого воєводства і обмежило в великім ступіні його торговлю зі сходом. Українське життє значно підупало, хоч основано тут приватний український університет і політехніку.

На галицькім Розточи лежать крім Львова лише невеликі місточка: Жовква, Яворів (10. т. м.) з деревляним промислом, торговельна Рава Руська (11. т. м.) на зелізничім узлі, Немирів з мінеральними джерелами, Потилич зі славним гончарством, Белз, колись староруське княже місто, Мости Великі, величезне село Камінка Волоська (10. т. м.). Над Бугом лежать: стародавний Буськ, Камінка Струмилова, Сокаль, початок живіщої плавби на Бузі.

На Холмськім Розточи головним містом є Холм (22. т. м.), оснований князем Данилом як твердиня і столиця, тепер переважно жидівське місто, що веде торговлю хліборобськими продуктами урожайної околиці, і столиця утвореної 1912. р., тепер скасованої ґубернії. В околиці дві славні вежі, дуже старинні. Попри Холм бачимо тут лише дрібні місточка: Тарногород і Томашів, колишні гнізда пограничного пачкарства, Білгорай, звісний виробом сит (до одного міліона штук річно), торговельний Грубешів в родючій околиці, звісний сусідством Городла, де була заключена польсько-литовська унія 1413. р. Недалеко Чермно, на місці старинного города Червеня. Замостє (12. т. м.) з деякою торговлею, колись сильна твердиня і осідок академії, основане при кінці XVI. віку Замойськими на взір італійських міст, відоме облогою Хмельницького 1648. р.

Зівсім подібний антропоґеоґрафічний характер як Розточе, лише низинний має сусідне від півночи П і д л я ш е. Воно обіймає північну частину холмської і південну городненської ґубернії. Дуже родючі околиці з великими селами чергуються тут з великими лісами (біловежська пуща) та багнами. Найважніще місто Підляша це твердиня

Берестє (29. т. м.) над Мухавцем, східний наконечник привислянського чотирокутника фортець і важпий зелізничий узол, де сходиться пять важних ліній з виходом дніпровсько-буського каналу. Крім дуже визначної торговлі (213000 тон вантажного руху у пристані) має Берестє великі історичні спомини старокняжої величі й церковної унії, заключеної 1596. р. Лівобіч Буга торговельні місточка Володава і Біла (13. т. м.) Над Мухавцем лежить торговельний Кобрин (10. т. м.), недалеко біловежської пущі старинний Камянець литовський, по другій стороні Більськ.

Слідуюча до сходу область України це українське Полісєє. Воно обіймає підденну полосу Минської ґубернії обобіч Припяти і північну низинну полосу Волині й Київщини. В виду лісистого і багнистого характеру країни, мусить хліборобство зійти на другий плян і обмежитись до нечисленних вищих і більше родючих місць. Менче перешкод зустрічає скотарство та найважніщу ролю відограють лісові промисли і сплавлюваннє дерева. Головний город Полісся Пинськ (23. т. м.) положений над сплавною Пиною на важнім водянім узлі, де лучиться дніпровсько-буський канал з Припяттю. Тут зачинається правильне пароходство по Припяти, працюють великі гарбарні (юхт), великі тартаки, фабрики сірників, корабельні верстати, бровари, медоситні і тютюнні фабрики та ведеться велика торговля і сплав дерева. Дальшою важною пристанню є Давидгородок при устю Горині, його населеннє занимається будовою річних суден і рікоплавством, також виробом вудженицъ і сирів. В Лунинці є важний зелізничий узол. Низше по Припяти слідує старинний Турів, колишня княжа столиця, тепер нужденне місточко, котрого мешканці хліборооби і сплавники. Більше значінне задержав таксамо старинний Мозир (12. т. м.) з важною пристанню, будівлею суден — навіть пароходів і фабрикою сірників. Остання важніща пристань на Припяти Чорнобиль (9. т. м.) На Дніпрі пристані Річиця й Лоїв.

На волинськім Поліссі замітні городи: Ковель (21. т. м.) над сплавною Турією, на важнім зелізничім узлі, веде значну торговлю хліборобськими продуктами і деревом. Важний зелізничий узол є теж у Сарнах над Случею. Старинний Овруч (5. т. м.) над Норином богатий у багонний зелізняк і гончарську глину.

Волинь в тіснішім значінню обіймає лише височинний простір волинської височини, враз із широкими низинними долинами тутешних рік, що глибоко сягають в черен височини. Належить тут отже південна часть теперішної волинської ґубернії з малим окрайчиком Галичини й Київщини лівобіч Тетерева. Хліборобство становить головний круг занять населення, лісовий промисел ураз з иншими сходить на другий плян. Села загалом невеликі, міст і місточок доволі, однак майже всі невеликі, всі заселені переважно Жидами, брудні і нехарні, перевищають під тим зглядом навіть типові галицькі міста й місточка. По галицькій стороні замітне лише одно місто Броди (19. т. м.), що вело значну торговлю хліборобськими продуктами а також пачкарським добром. По колишній російській стороні слідують по собі від заходу на схід: Володимир (10. т. м.), колись пишна й гарно забудована княжа столиця, потім знищена татарським лихоліттєм, тепер

підупале жидівське місточко, осідок деякої лісової й збіжевої торговлі. Луцьк, Дубно і Рівне творили трикутник сильних фортець звернених проти Австрії. Луцьк (21. т. м.) це давна княжа столиця на узлі шляхів, що переходять у тім місці через сплавний Стир, мав значну торговлю, суконний і гарбарський промисел, Дубно (14. т. м.) при гарнім проломі Ікви крізь живописну горбовину, мав деяку торговлю і колись славні ярмарки, Рівне (30. т. м.) вело значну торговлю хлібом, худобою, спірітусом то що. Здовж давної австрійської границі лежать: Берестечко над багнистим Стиром, памятне нещасливою битвою Хмельницького з Поляками 1651. року, Радивилів напротів Бродів, колись головний осідок пачкарства, Почаїв зі звісною лаврою, паломництвом і пачкарством. Кремянець (16. т. м.), над Іквою, був ще за княжих часів нездобутою твердинею, потім славився польським ліцеєм, тепер веде незначну торговлю збіжем. В сусідстві великі кладні бурого вугля. Вишневець є родовищем давного роду Вишневецьких, що видав поспільно великих діячів для України й завзятих її ворогів. Над Горинню, там, де вона починає бути сплавна, лежить Острога (15. т. м.) повний руїн, що нагадують про колишню резиденцію князів Острожських, які заснували тут академію і друкарню і зробили з Острога важний духовий осередок тодішної України. Заслав (13. т. м.) теж положений над Горинню, був колись столицею князів Заславських. Оба міста ведуть незначну торговлю хліборобськими продуктами. Над Случею лежать міста: Староконстантинів (13. т. м.), оснований також князями Острожськими, що веде значну вивозову торговлю збіжем і худобою і Новгород волинський (Звягель 13. т. м.), в околиці багатій багонною рудою і гончарською глиною. Таксамо в околиці Корця (10. т. м.) находиться гончарська і порцелянова глина. Шепетівка (6. т. м.), Полонне (15. т. м.). й Коростень (9. т. м.) мають важні зелізничі вузли. На самій східній межи Волині лежить її адміністраційний осередок Житомір (60. т. м.) Старинний цей город лежить на границі лісових і хліборобсьсих околиць, веде значну торговлю збіжжем і деревом, солею і цукром, має значний гарбарський, рукавишничий, тютюнний і конфекційний промисел. Понище, теж над Тетеревом, лежить торговельне місточко Радомисль (12. т. м.)

Поділлє обіймає своєю довгою полосою часть Галичини і майже цілу подільську ґубернію давної Росії враз із північною окраїною Херсонщини. Поділлє це перша майже виключно хліборобська область України, промисел обмежується на домашнім ремеслі, фабричний промисел на млинах, горальнях і цукроварнях. Подільські села звичайно великі, часто лежать рядами по днах ярів, шукаючи там захисту перед степовими вітрами, на височині лежать звичайно лише відосібнені пасіки, хутори, або поменчі присілки. Міст на Поділлю мало і всі вони невеликі, торговища хліборобських продуктів. На самих західних окраїнах галицького Поділля лежить Городок (13. т. м.) з великим ставом, звісний побідою Хмельницького над Поляками, в сусідстві Любінь з сірчаними купелями, над Гнилою Липою старинний Рогатин, над Золотою Липою Бережани (13. т. м.) з велилим ставом, над Коропцем Підгайці і Монастирська з фабрикою тю-

тюну, над Стрипою Зборів, памятний побідою Хмельницького і злагодою з Поляками 1649. р., понище торговельний Бучач (14. т. м.) На північнім рубци Поділля, вже в сточищи Буга лежать місточка Золочів (18. т. м.) і Сасів, з фабрикою паперу і гончарством. Над Серетом і в його сточищи лежить Збараж, памятний облогою Хмельницького 1648. р. Тернопіль (31. т. м.), найважніщий зелізничий узол і торговельне місто галицького Поділля, торгує збіжжем, спірітусом і худобою і є осідком богатьох українських товариств, Теребовля, колись княжа столиця лежить на давнім шляху з Київа до Галича. Чортків має важний зелізничий узол. Над Збручем серед декількох місточок важна тільки колишня пограничная зелізнича станиця — Підволочиська-Волочиська. В малолюднім ярі Дністра лежить тільки одна важніща місцевість — Заліщики, славна своїм садівництвом. Усі місточка галицького Поділля мають характер мостових міст — себто лежать при вигідних переходах через лівобічні притоки Дністра. Ці всі переходи були колись хоронені замками і коло них уґрупувалися з часом місточка.

На колишнім російськім Поділлі скількість міст і місточок ще менча. Столиця ґубернії Камянець подільській (30 т. м.) лежить над Смотричем у дуже гарнім місці й був колись головним заборолом польської держави проти Турків. Останки цеї скельної фортеці представляють нині дуже живописний вид. Місто щойно недавно дістало зелізниця томуто його торговля, давними віками велика, потім зівсім підупала а цвило (до війни) хибань пачкарство. В часі істнування української держави дістав Камянець український університет і був навіть якийсь час столицею Української Народньої Республики. Недалеко Камянця село Жванець, памятне з часів Хмельниччини (1653 р.), оподалік Дунаївці (6. т. м.), знані з сукняного промислу. Над Дністром, котрого весь яр зайнятий садами і виноградниками, лежать: важна річна пристань Могилів (20 т. м.) з визначною торговлею деревом, збіжжем, овочами. Стара і Нова Ушиця з садівничою і огородничою торговлею, вкінці пристань Ямполь, над порогом Дністра. В сточищи і в самій долині пограничного Бога лежать: Проскурів (25 т. м.) з незначною торговлею, недалеко Пилявці звісні погромом Поляків 1648. р., Межибож (5 т. м.), колись важна стратегічна збірна точка російського війська проти австрійської границі, Летичів (5 т. м.), важний у козацьких часах і кілька разів руйнований, торговельний Хмільник (12 т. м.), окружений садами, над Згаром Літинь (8 т. м.), над Ровом славний колись Бар (9 т. м.), тепер нужденне місточко, дальше над Бугом Винниця (52 т. м.), колись козацький полковий город, славний побідою Богуна над Поляками, який до війни мав доволі розвиту торговлю. Колишня столиця воєводства і полку Брацлав (5 т. м), тепер зівсім без значіння, таксамо новійший Ольгополь (7 т. м.) над Савранкою, Бершадь (9 т. м.), Браїлів. Недалеко важні зелізничі вузли Жмеринка (18 т. м.) й Вапнярка, що відограли величезну ролю в війнах української революції. Значіннє Брацлава перебрав подекуди Тульчин (12 т. м.). Одиноким значніщим торговельним містом нівденного Поділля є болотниста Балта (17 т. м.), що торгувала на своїх славних ярмарках збіжжем,

худобою, салом і шкірами а васібна гарбузами і кавунами та мала деякий промисел, головно виріб мила і свічок. Сусідній Ананіїв (18 т. м.) має також значну торговлю хліборобськими продуктами.

Покутсько-бесарабська височина займає вузьку полосу Галичини й Буковини між Дністром та Прутом. Українська часть бесарабської височини обмежується теж до вузької придністрянської полоси. Характер селитьби в дечім подібний до подільського, з великими селами і нужденними місточками. Рільництво враз із садівництвом займають найважніще місце у заняттях населення, чим дальше на південь тим змагається значіннє скотарства. Домашний промисел незначний, фабричний майже ніякий, Міст дуже небагато. На галицьким Покуттю заслугує на увагу Городенка (11 т. м.) в дуже родючій околиці і торговельний старинний Снятин (12 т. м.), на буковинськім Покуттю торговельне місточко Кіцмань. За давним кордоном зустрічаємо над Дністром Хотин (18 т. м.), памятний турецькими битвами 1621. і 1673. р., колись ґенуезька факторія, потім важна твердиня, нині має деяке значіннє як пристань на Дністрі, осідок торговлі збіжжем і овочами та пачкарське гніздо. Друга дністрова пристань Бессарабії Сороки (15 т. м.) вивозить головно збіжже. Оподалік від Дністра лежать болотяні Білці (19 т. м.), звісні з великої торговлі хлібом і худобою та Оргіїв (13 т. м.) з невеликою торговлею. Столиця Бессарабії Кишинів (130 т. м.) лежить уже поза межами етноґрафічної України.

Правобічна височина богата не тільки своїм хліборобством, скотарством і садівництвом, але також значною управою торговельних ростин, домашним і фабричним промислом та торговлею. Це одна з областей, що творять неначе черен України. Тут лежить серце України і традиційна її столиця, колишня „мати руських городів“ Київ (до війни 506000, в 1918. р. близько 1000000, тепер 409000 мешканців). Велика його історична минувшина висловлена множеством будівельних памяток, головно церков і монастирів (1124. р. згоріло в Київі 600 церков!) з котрими вяжуться безчисленні спомини з української історії. (Лавра печерська, цевков св. Софії, Десятинна, св. Андрея, Золоті Ворота і т. д.). Київ був столицею староукраїнської держави і центром староукраїнської культури і залишився по їх упадку осередком церковним. До нині Київ зовуть українським (і російським) Єрусалимом задля його церквей, монастирів і безлічи паломників, що щорічно приходять сюди на прощу. Культурний рух України в XVII. століттю мав теж тут свій осередок. В XIX. столітті відроджене українство наконечно сконцентрувалося таки в Київі, тут зібралася Центральна Рада й проголошена була 1918. р. самостійність України а 1919. року зеднаннє всіх українських земель. Однак Київ має крім історичного також величезне ґеоґрафічне значіннє. Його живописне положеннє на високім правім березі Дніпра, що порізаний в гарні ерозійні горби, має велике значіннє для цілої східноевропейської лучби. Тут, напротив устя Десни є місце, де Дніпро, діставши обі свої найбільші сплавні притоки, кінчить свою переміну у велику судоходну ріку. Водяні шляхи Припяти, горішнього Дніпра і Десни лучаться тут в узол, котрого значіннє збіль-

шає узол зелізниць і битих шляхів, що здавна мають у Київі вигідний перехід через Дніпро в західні українські землі. Цей узол шляхів пособляє щораз то більшому розвиткови торговлі Київа. Вона була майже вся в руках Жидів і концентрувалася на Подолі, положенім над самою рікою. де є величезна пристань річних суден і плотів. Київ положений як не може вигідніще для виміни лісових продуктів на збіжже, худобу і є важним центром цукроварства. В останних часах до війни розвинувся в Київі дуже значний фабричний промисел (122 великих фабрик з продукцією 1910 до 22 міл. золот. руб.) обіймаючий майже всі можливі галузи (головно: млини, горальні, бровари, рафінерії, фабрики тютюну, цегольні, миловарні, тартаки). Київ мав до війни російський університет і політехніку й богато середних шкіл. Українське умове життє найшло тут по 1905. році умовини значного розвитку й видало в революційних часах Всеукраїнські Академії наук і мистецтва, український університет, політехніку, та величезну масу періодичних й неперіодичних публікацій.

Географічне положеннє Київа, хоч само по собі догідне, не кваліфікує Київа на столицю Соборної України. Для цього Київ положений надто близько північної межі України (ледви 300 км.) й надто далеко від східних її границь (поверх 1300 км.). Положеннє його є ексцентричне також супроти головних продукційних (так сировинних як і фабричних) осередків України. Ця обставина відограла фатальну ролю в недавнім нашім державнім будівництві.

Недалеко Київа лежать місцевости, богаті історичними споминами, між ними Вишгород, Видубицький і Межигірський монастирі. Ржищів (7 т. м.) є важна пристань для торговлі збіжжем. Над Стугною лежить Васильків (12 т. м.), теж старинне місто, з незначною тепер торговлею. При граници Київщини, Волині і Поділля лежить Бердичів (44 т. м), по Київі головний осередок гуртової та подрібної торговлі, головно збіжжем і худобою. Продукти місцевого промислу галянтерійного та косметичного розносили жидівські крамарі по всій правобережній Україні. Крім цего цвите тут і тютюнний промисел. В сточищі Ірпені лежить старе козацьке місто Фастів (13 т. м.) з зелізничим узлом. Сточище Стугни це одно поле битви між давними Українцями та кочівниками, засіяне, головно між Стугною та Россю сотнями могил, перерізане давними валами. В сточищі Росі зустрічаємо старі козацькі міста Погребище й Паволоч (8 т. м.), зелізничі вузли Козятин (14 т. м.) і Попельню а далі кілька міст та місточок, коло котрих групується цукроварняний і горівчаний фабричний промисел. Це: Сквира (14 т. м.), в околиці повній могил та останків давних валів. з гончарським і шапкарським промислом, старе козацьке місто Біла Церков (38 т. м.), памятне договором Хмельницького з Польщею 1652. р. тепер визначне торговельне місто з виробом цукру і хліборобських машин, Тараща (11 т. м.) осідок шевського, кравецького, тесельського, колодійського і стельмаського промислу (тарантаси), Корсунь, тепер Шевченко (9 т. м.), памятний побідою Хмельницького над Поляками 1648. року. Недалеко лежать села Кирилівка й Моринці — родинні сторони Тараса Шевченка, місточка Шпола, Богуслав і Городище (всі по 12 т. м.).

Загалом уся височинна полоса здовж правого берегу Дніпра повна історичних споминів з української бувальщини від найдавніщих до найновіщих часів: валів, городищ, руїн, могил. Здовж Дніпра лежать чергою старі козацькі городи: Трипілле (5 т. м.), Трехтимирів, Канів, Черкаси, колись перші осередки козацької орґанізації. Коло Канева здіймається на високім набережнім горбі Тарасова могила, хоч і недавна, та вже овіяна чаром народних переказів. Канів тепер мале місточко (8 т. м.) з невеликою пристанню. Натомість Черкаси (32 т. м.) завдяки зелізници, що тут переходить через Дніпро і великій річній пристани розвинулися в оживлене місто. Розвився тут промисел трачковий і цукровий, торговля деревом, зелізом, сіллю, цукром. Примір Черкасів чи Кремінчука показує, як значно моглиби розвинутися убогі „понаддніпрянські невеселі“ села і місточка при відповіднім зрості культури. Чудовим приміром такого богатого міста є Сміла (21 т. м.), ще кращим убогого місточка Чигирин (7 т. м.), над Тясмином, колишня гетьманська столиця Хмельницького. Положений він немов дивним припадком майже в середоточці нинішної української території, в місці дуже кориснім для лучби, окруженний від сходу багнами, преставляється як велике село з кривими болотяними вулицями, слабенькою торговлею збіжжем і лісом, останками чумацтва і малим промислом каменярським (жорнові камені). Недалекий Суботів мав колись ґріб. Хмельницького, швидко потім знищений Поляками. При устю Тясмина лежить пристань Крилів (7 т. м.), що торгує деревом і худобою, дальше долі рікою пристань Верхнедпівровськ (7 т. м.) з зелізним промислом. У верхівях Інгульця замітні: місто Александрія (19 т. м.) з деяким мельничним промислом, місточко Нова Прага і зелізничий вузол Знаменка (7. т. м.).

Південно західна і полуднева окраїна правобічної височини належить до сточища Бога. Є тут кілька поменчих місточок пр. Липовець (9 т. м.), Гайсин (14 т. м.), Новомиргород (8 т. м. колись столиця Нової Сербії) і т. д. з незначною торговлею збіжжем та худобою. Більше значінне має Звенигородка (16 т. м.). Недалеко Катеринопіль (7 т. м.) з копальнями бурого вугля. Гумань (41 т. м.), памятна з гайдамацьких часів, тепер славиться гарним парком і великою збіжжевою торговлею. Найважніще місто на окраїні височини, Єлисавет (50 т. м., тепер Зиновиевск), на верхівях Інгула, оснований 1754, веде велику торговлю збіжжем і вовною і має деякий фабричний промисел, завдяки сусідним копальням бурого вугля. Город новий, зріс дуже швидко і визначається супроти инших городів рівної величини гарним забудованнем і чистотою. Доволі швидко виросли теж Новоукраїнка (13 т. м.) і Рівне (16 т. м.).

XXVIII. Лівобічна Україна.

Лівобічна низина має в своїй північній частині ще зівсім поліський характер. Однак вже тут слідна відмінна антропоґеоґрафічна прикмета: високо розвинений домашний промисел і значніще чим на Поліссі хліборобство. Лівобіч Десни зчезають поволи лісові промисли а на перший плян виходить хліборобство, підпиране значним домашним промислом. Села поліського типу уступають тут згодом типовим українським селам, зложеним з біленьких, ліплених з глини, соломою критих хаток, живописно розкинених серед садів. Тутешні місточка і передмістя міст мають таксамо впрочім як і по всій лівобічній Україні, цілком сільський вигляд. Міста мають уже ціхи московського впливу: широкі вулиці і площі, звичайно нехарні, будинки ріжноманітні, безладно порозкидані. Лівобічна низина займає більшу часть Чернигівської ґубернії, майже всю Полтавську і по кусничкови Могилівської й Катеринославської.

Головне місто північної частини области є Чернигів (37 т. м.), старинний город, може й ровесник Київа, при переправі шляху, що веде в Московщину, через судоходну Десну. В місті й околиці богато історичних памяток: храмів, валів, курганів, урочищ; теперішне торговельне значіннє города невелике. Недалеко Городня (6 т. м.) В сточищі Сожі лежить важне пограничне місто України Гомель (61 т. м.) над сплавною Сожю й на важнім зелізничім вузлі. Він веде дуже значну й ріжнородну торговлю, головно лісом. В сточищи Десни замітні Сновськ (8 т. м.) і Конотоп (20 т. м.), колись сильна твердиня серед багнищ, славний побідою Виговського над Москалями 1659. р., тепер має деяку торговлю завдяки зелізничому вузлови, і богаті торфища. Недалеко зелізничий вузол Бахмач.

Над Сеймом лежить торговельне місточко Батурин, колись гетьманська резіденція з руїнами палат, славна різнею, яку тут виправив Меньшиков 1709. р. серед українського населення. При устю Сейма в Десну торговельне місточко Сосниця (8 т. м), колись домівка Дорошенка. Борзна (11 т. м.) і Березна (10 т. м.) ведуть незначну торговлю. Над сплавним Остром, що пливе до Десни, лежить Ніжин (35 т. м.), старинне місто з княжих часів, в XVII. віці кольонія Греків, дуже торговельна, потім осідок великих ярмарків. Тепер торговля міста (головно хлібом), незначна, зате Ніжин є головним осередком вивозу тютюну в Чернигівщині. Істнував тут фільольоґічний інститут ім. Безбородька. Недалеко зелізничий вузол Крути. Долі Остром зустрічаємо старинні місточка: Козелець, осідок мандрівних ремісників і Остер (7 т. м.) з пристанню й сітним промислом.

Над Трубайлом і Алтою лежить старинний Переяслав (15 т. м.), оснований ще Володимиром Великим, памятний Тарасовою ночію 1630 р. і сумною угодою 1654. р., що віддала Україну під московську зверхність. Колись судоходний Трубайло обмілів, зелізниця пішла стороною і Переяслав стратив всяке значіннє. Таксамо без значіння є місточка Золотоноша (16 т. м.) і Бориспіль (10 т. м.).

В сточищи Сули лежить на самих окраїнах низу Ромен (33 т. м.) зі славними й дотепер великими ярмарками, вихідна точка лібавсько-роменської зелізниці, що вивозила богацтва України до далеких балтійських пристаней. Ромен має фабрики мила й тютюну, важне є теж тутешне садівництво і тютюнництво, розвите також у недалекій Лохвици (12 т. м.). Осередок тютюнництва Полтавщини є в Прилуках (26 т. м.) над Удаєм, що ведуть найбільшу в цілій східній Европі торговлю тютюном і вивозять його річно поверх пів міліона пудів. Над Удаєм лежить також старий козацький город Пирятин (13 т. м.), тепер значний зелізничним вузлом. Понизше устя Удая в Сулу старинні Лубні (10 т. м.) з великими садами і гарбарнями.

В области Псла зустрічаємо над Хоролем осьпіваний Гоголем козацький Миргородъ (14 т. м.), з деяким промислом і славними мінеральними джерелами, колись осідок чумацтва. Недалеко зелізничий вузол Ромодан і старинне місточко Хороль (11 т. м.), осідок чумацтва. Недалеко Псла Гадяч, (11 т. м.), памятний угодою Виговського з Поляками 1658. р., Веприк, Зіньків (12 т. м.), колись значний центр чумацтва, Рашівка (6 т. м.), осередок прасольських артелів, Сорочинці, родинне місце Гоголя з ярмарками, Решетилівка (8 т. м.), славна вівцями. Недалеко Дніпра Градижськ (12 т. м.). Повище устя Псла в Дніпро лежить головна пристань области Кремінчук (55 т. м.), мостове місто над Дніпром, де зі сплавною рікою перехрещуються шляхи і зелізниці. Кремінчук вів велику торговлю деревом і збіжжем, мав великі склади ліса, соли, вугля, фабрики машин, повозів тютюну, тартаки, гарбарні ітд. Місто підлягає частим повеням і пожарам та зростає постійно. Половину населення творили жидівські купці і промисловці, з весною населення міста зростало майже вдвоє. По другім боці Дніпра пристань Круків (6 т. м.), неначе передмістє Кремінчука. В сточищи Ворскли лежить на самій межі низу Опішня (9 т. м.), звісна гончарством. Понище над самою рікою лежить Полтава (88 т. м.), згадувана вже в XII. віці, головне місто південної части лівобічного низу, памятне нещасливою битвою 1709. р., що знищила наміри гетьмана Мазепи зробити Україну самостійною державою. До війни Полтава була визначна своїми ярмарками, головно на вовну і коні та зелізничим вузлом. В останних часах підносився фабричний промисел, за часів української держави тут повстав університет. Положені нище над Ворсклою Кобеляки (12 т. м.), мають суконний промисел, таксамо околиця Константинограду (12 т. м.) в сточищи Орелі. На південно-східній межі низу, там де він переходить в чорноморський низ, лежать у сточищи Самари на місци давних запорожських паланок: Самарчик (Новомосковськ 15 т. м.) зі значною торговлею, гарбарським і восковим промислом та Павлоград (16 т. м.), з великими млинами і збіжевою торговлею. Синельниково (11 т. м.) й Лозова (11 т. м.) мають зелізничі вузли.

Лівобічна височина представляє майже повну антропо-ґеоґрафічну анальоґію до попередної области з поліським характером північних окраїн, а хліборобським усеї останньої области. Домашний промисел таксамо сильно розвитий, лучба труднійша, бо судоходний Дніпро далекий. Лівобічна височина обіймає часть Чернигівщини, окраїну Полтавщини, цілу майже Харківщину і змежні частини Курщини, Вороніжчини й Донщини.

Найдальше на північ висунене місточко України Мглин, з оживленими ярмарками, починає ряд міст лівобічної височини. Недалеко лежить Почеп над Судостю з великим фабричним текстільним промислом і Клинці (23 т. м.) „Манчестер Чернигівщини" з суконними, прядильними, металевими і гарбарськими фабриками. Роскольники сусідного Ардона виробляють повози і трудняться похатним крамарством (коробейники) по всій наддніпрянській Україні. Доволі значний промисел і торговлю має також Новозибків (16 т. м) і недалекий Климів, дуже незначну старий козацький Стародуб (13 т. м.), богатий зате історичними споминами. Прастарий Новгород Сіверський (10 т. м.) ні дещо нище положений Короп (7 т. м.) не мають нині ніякого значіння. З инших міст сточища Десни Глухів (14 т. м.), веде значну торговлю збіжжем. Недалеко Шостка (9 т. м) з фабрикою пороху, котра постачала салітру всім військовим фабрикам в Росії. Кролевець (12 т. м.), має славні ярмарки, старинний Путивль, торговлю збіжжем і льняним прядивом. Білопілле (17 т. м.), мало значні ярмарки і велику торговлю збіжжем. На верхівях Сули лежить Недригайлів, на верхівях Псла: Суджа (13 т. м.), важна торговлею збіжжем, медом і овочами й Миропілле (11 т. м) з великим шевським промислом. Суми (37 т. м.) на залізничім вузлі, мали значний фабричний (головно цукроварський) промисел і немалу торговлю на своїх ярмарках. Козацький Лебедин (18 т. м.), славний жорстокостями Меньшикова 1708 р., тепер важний осередок торговлі хлібом.

На верхівях Ворскли лежить незначне місточко Грайворон, значно нище по ріці Охтирка (25 т. м.), відпустове місце з визначним садівництвом та деревляним, кушнірським, шевським, гончарським і мельничним промислом, на стороні Краснокутськ (9 т. м.) і Богодухів (14 т. м.), окружений богатими садами.

Дальша частина лівобічної височини лежить уже в сточищи Дону. Тут над річками Харьковом і Лопанню розложивсь головний город усеї области Харьків (310 т. м.). Заложений щойно в XVII. віці, зростав Харьків дужеш видко завдяки свому ґеоґрафічному положенню, на місці вигідної торговельної виміни між сточищами Дніпра та Дону, між нутром а морем, де перехрещувались колись головні чумацькі шляхи а теперь є важний зелізничий вузол. Томуто головне значінне Харькова лежить у торговли. Чотири величезні ярмарки, котрих обороти доходили до недавна середньо до 80 міліонів рублів річно, купують і продають головно збіжже, худобу, коні, вуголь, мануфактуру і вовну. Крім цего має Харьків значну фабричну промисловість (полотно, сукно, мило, свічки, цукор, спіритус, тютюн, цегла, гончарство й дахівкарство, великі фабрики машин, кітлів, дзвонів ітд.). Харьків має університет і є одним з найголовніщих огнищ українського життя. В рево-

люції став Харьків осередком радянського федералізму й є нині столицею Радянської України.

Лівобіч Донця зустрічаємо кілька поменчих місточок як Золочів (9 т. м.) з незначними ярмарками й Валки (9 т. м.), зі значним садівництвом, в околиці дуже розвитий домашній промисел, головно гончарство. На верхівях Донця на межах України лежить Білгород (28 т. м.), зі значною торговлею і вовняним промислом. Долі Донцем положені: Вовчанськ (11 т. м.), Чугуїв (12 т. м.) і Зміїв мають незначну торговлю. Короча (14 т. м.), торгує на своїх ярмарках збіжжем, худобою, овочами та має деякий промисел (олійрні, альбумінові заводи, горальні). Над Осколом лежать: Старий Оскол (17 т. м.), зі значною торговлею та шкіряним, медовим, восковим і тютюнним промислом, незначний Новий Оскол, Валуйки, зелізничий розїзд з подібною торговлею і промислом як Оскол, лиш менчою, Уразова (13 т. м.), село з великим вивозом збіжжа, гарбарським і мотузяним промислом, Олексіївка, славна з соняшників і малярських артілів, і Острогожськ (22 т. м.), дуже торговельний на хліб, худобу, сало, колись центр рибної торговлі, з миляними, восковими і тютюнними фабриками, над Айдаром Старобільськ (6 тис. м.), з оживленими ярмарками.

Сам Дон не має в обсягу лівобічної височини більших міст над своєю течвою. Коротояк (10 т. м.), на межах Украіни, має деяку торговлю, Павловськ має миляний, салотопний, олійний промисел і є важною пристанню, від котрої починається правильна пароходна плавба по Дону. Недалеко устя Богучара в Дон лежить місто Богучар з деякою торговлею. Взагалі близько східних меж України, що проходять недалеко відсіля, в східній Вороніжчині і західній Донщині більших міст а навіть місточок нема. Лише деякі села та слободи завдяки місцевим обставинам чи прикметам населення вибиваються на перед і доходять до більшого значіння. Такою є пр. слобода Бутурлинівка (Петровське, 28 т. м), одна з найбільших сільського типу селитьб Росії, а таки найбільша на Україні. Бутурлинівка має оживлені ярмарки і богато склепів, цегольні, горальні і великі гарбарні та дуже значний домашній промисел, головно кушнірський і шевський.

Донецький кряж є одною з найменчих але заразом і одною з найважніщих областей України. З антропоґеоґрафічного огляду це дуже цікава область, що находить анальоґію хибань у північно-американських гірничих околицях. Бо тільки вузенька північна полоса Донецького кряжа над самим Донцем має характер зближений до сусідньої Харьківщини з великими типовими українськими селами та не дуже від них відмінними місточками. Зате ціла решта Донецького кряжа представляється переважно як голий степ, серед котрого тут і там торчать фабричні димарі і будинки, окружені домиками робітників. Селитьби повстають нагло і ростуть з американською швидкістю.

До останніх чат типових українських селитьб належить Ізюм (15 т. м.) над Донцем, оден з головних осередків гончарства. Славянськ (колись Тор, 22 т. м.), над Торцем, має великі копальні соли і солоні озера з купелевими заведеннями, що стягають в літі велику скількість гостей, великі солеварні а також мельницький, порцеляново-

фаянсовий і механічний промисел. Крім цего в Славянську є значні ярмарки на коні. Недалеко славний святогорський монастир на крейдяних скалах над Донцем. Лисичанськ має великий скляний промисел. Недалеко східних меж української території замітне ще Каменське (12 т. м.), пристань над Донцем, з великою торговлею збіжжем і скляними гутами.

В гірнячо-фабричнім черені Донецького кряжа є попри безліч дрібніщих промислових місцевостей декілька визначних центрів. Луганськ (44 т. м.), є осередком металюргічного промислу з гутами, ліярнями, фабриками машин і металевого знаряддя а також численними фабриками спірітусу, мила, черепиці, броварами і гарбарнями. Бахмут, тепер Артемовск (20 т. м.), має великі копальні соли, солеварні та значну торговлю. Недалеко Микитівка, з копальнями ртути і вугля. Юзівка (32 т. м.), тепер Сталін, є найбільшим центром вугляних копалень, зелізних і сталевих заводів, Грушівка (Шахти, 18 т. м.), головним осередком копалень антрациту. З инших місцевостей Донеччини треба згадати Дебальцево і Рудченківське (по 10 т. м.), два Дмитрівські (по 11 т. м.), Красний Сулин і Юнаково (по 14 т. м.).

XXIX. Південна Україна.

Чорноморська низина уявляє антропоґеоґрафічний образ зівсім відмінний від образу попередно нами пізнаних областей України. Правда, вже на південних окраїнах Поділля, Правобічної височини і Лівобіччя так низового як височинного починає пригомий характер українських селитьб затрачуватись. На свіжо заселенім низу він стає зівсім инший і тільки в деяких пригідних місцях може український хлібороб розжитись по свому. Великі тугешні села побудувались не там де гарно, а там де є вода, важна дорога, копальня, чи якась инша практична причина, що стягає більшу скількість людей. Хати, то неначе тимчасово побудовані, криті очеретом (трапляються й землянки), то під впливом сусідніх німецьких кольоністів, культурніщі як деинде на Україні. В останніх літах до війни дуже швидко зростало число цегляних будинків, критих черепицею чи бляхою. Екстензивне степове хліборобство і скотарство на велику скалю є головним заняттям тутешнього населення. Над морем прилучається до них мореплавство, рибальство, торгівля, в богатих мінералами місцях гірництво і промисел. Типових українських малих місточок майже нема, зате виросли на дикім колись низу великі торговельні та промислові городи, що між містами Східної Европи визначуються ще доволі европейським виглядом. Майже всі ті міста зібрались на морськім прибережжі й при устях рік, де мореплавство, рибальство, та добуванне соли займають визначний процент населення.

Над килійським рукавом дельти Дунаю лежать важні пристані Ізмаїл (30 т. м.) з Тучковом і Кілія (12 т. м.), що разом з Вилковом є важними осередками рибальства. Аккерман (37 т. м.) над лиманом Дністра, богатий історичними споминами, важна пристань для поменчих суден, веде значну торговлю солею, рибою, салом, вовною. Не-

далеко Овідіопіль (6 т. м.). Над течвою Дністра, там де його долина значно розширюється, лежать річні пристані: Дубосари (8 т. м.), серед винниць, огородів і тютюнних піль, зі значною торговлею тютюном, вином, худобою і збіжжем, далі Григоріопіль (9 т. м.), опісля Бендери (32 т. м.), колись звісна в козацьких часах Тегиня, памятна побутом Карла і Мазепи по Полтавській невдачі, опісля кріпка твердиня, окружена огородами, садами, винницями і баштанами, зі значною торговлею, Тираспіль (17 т. м.), з великою збіжевою торговлею; тут переладовується добро з дністрових суден на зелізницю, щоби його перевезти в Одесу.

Одеса (317 т. м.), найбільша пристань України, положена 32 км. на північ від устя Дністра, напротів гирла дніпрового лиману, над досить глибоким, хоч отвертим заливом. Штучними греблями поліпшено одеську пристань значно й утворено шість захищених бассейнів для приставання кораблів. Пристань замерзає пересічно на 31—67 днів (тоді ломлять лід ледоломами), часами зівсім ні. Само місто положене на голій степовій плиті, де тільки з великим трудом можна було розвести і плекати плянтації дерев. Місто має зівсім европейський характер з широкими рівними вулицями і великими гарними каменицями. Історичних памятників Одеса не має, бо заложена ледви 1794. року. Росла вона дуже скоро, головно завдяки вільній пристані, що була тут 1817—1859. До війни була Одеса найбільшою пристанню Росії, лише Петербург перевищав її і то тільки ввозом. Вивозить Одеса головно збіжже, в менчій мірі худобу, дерево, цукор, рибу, товщі, спірітус — 1903 р. за звиш 127 міл. рублів (в р. 1888 — 162 міл. руб), йде він головно в Англію, Німеччину, Францію, Італію, Голяндію, Бельгію і на Далекий Схід. Ввозить Одеса значно менче — 1903. р. за 46 міл. рублів, головно вугля, рижу, південних овочів, чаю і т. д. що йдуть по найбільше у столиці та чужі великі міста Росії.

Крім цеї величезної торговлі, котрою орудувала біржа та численні банки, має Одеса великий фабричний промисел: цукровий, мельницький, олійний, макаронний, консервовий, горівчаний, металевий, керамічний, хемічний і т. д. Вартість річної продукції (1900. р.) доходила до 70 міл. золотих рублів. Одеса є також осідком університету і ріжних инших шкіл, тож розвиток умового життя значний. Значінне Одеси останніми часами стало менчати. Є це вислідом розвитку зелізниць, що допомогли до розвитку иншим чорноморським портам, а дальше наслідком щораз то менчої спромоги висилати наси збіжжа за море з України й Росії взагалі, коли у нутрі населенне терпіло хронічний голод. В пореволюційних роках рух у пристані зразу майже завмер, тепер поволі знов підносится.

Під самою Одесою находяться славні лимани Куяльницький і Хаджибейський з лічничими заведеннями.

Над Богом, там де ріка стає сплавна для річних суден, лежить Вознесенськ (17 т. м.), пароходна пристань, що має деякий промисел і значну торговлю, головно збіжжем і деревом, повище Первомайськ (Ольвіопіль 25 т. м.). Над глибоким лиманом Бога, при устю Інгула розложився Миколаїв (81 т. м. тепер Верноленинск),

дуже значна воєнна і товргоа пристань, що по Одесі і Новоросійську вивозив найбільше збіжжа і має великі верстати, відливарні, фабрики машин, кітлів, повозів і т. д. Від 1788. року був Миколаїв головною пристанню російської чорноморської воєнної фльоти. Недалеко, в околиці „ста могил“ лежала старогрецька цвітуча кольонія Ольбія. Кривий Ріг (19 т. м.), над Інгульцем, має 35 копалень зелізних руд і є осередком українського зелізного гірництва. Зелізничий вузол. Недалеко місточко Новий Буг (15 т. м.). В сточищі Інгула замітне ще місточко Бобринець (12 т. м.).

Над Дніпром, на самій межі запоріжського та лівобічного низу, при вході в область порогів, лежить Січеслав (Катеринослав, 129 т. м.). Його велике торговельне значінне виходить з положення над Дніпром, там де переривається пароходна плавба перед порогами, і важна зелізнича лінія переходить через ріку. Положенне міста поміж Криворіжськими копальнями зеліза та багатим на уголь Донецьким кряжем пособило дуже сильно зростови фабричного промислу. Катеринослав веде найбільшу на Україні торговлю деревом, на своїй величезній пристани, крім цего збіжжем і вуглем. Фабричний промисел дуже розвитий, головно металевий (ліярні, фабрики машин). Недалеко важна пристань Амур-Нижнодніпровськ (24 т. м). При самому вході в пороги лежав у польські часи славний Кодак, нині там важне село Лоцманська Камінка, осідок дніпровських лоцманів. Каменське має тепер 17. т. м. Понище порогів, на Запоріжжі, повнім святих споминів для кождого Українця, лежить Олександрівськ, нині Запоріжже (44 т. м.), пристань і зелізничий вузол з металевим і мельницьким промислом. Олександрівська пристань перебирає вантажі з зелізниці й вивозить їх річними суднами до Херсону (1911 — 15 міл. пудів збіжжа). Далі понище лежать Никопіль (17 т. м.), з копальнями манґану і фабриками. Тут переходили з давен давна головні чумацькі шляхи в Крим через Дніпро („Микитин перевіз“) і лежали Стара й Нова Січ (коло Покрівського й Капулівки). Тут, недалеко останків січової слави, майже в різній віддалі від східних і західних меж України, близько моря, цеї одинокої доброї природної границі й її головної опори, далеко від північної найбільше загроженої рубіжі, над Дніпром, який тут легко зробити доступним для морських кораблів, є найбільш надійне місце для майбутньої столиці Соборної України. Вона лежалаб посеред найбогатіщих хліборобських і скотарських областей і заразом поміж обома головними гірнячими центрами України. Поменчі морські кораблі доходять часом до Никополя, але звичайно лише до Берислава (5 т м.), де звичайно збіжже переладовують з річних байдаків на морські барки. Коло Берислава лежав колишній Кизикермен, де турецька залога (XVII. в.) зачиняла що ночі Дніпрове русло довжезними ланцюхами, щоб захистити Чорне море від запоріжських чайок. Напротив Берислава лежить теж важна пристань і колишнє перевозове місце чумацьких валок Каховка (7 т. м.). Олешки (5 т. м.) коло Херсона мають визначне огородництво, садівництво, баштанництво, рибальство і лівлю раків.

Недалеко устя Дніпра в лиман лежить Херсон (41 т. м.) по-

дібно Одесі, Миколаєву і Катеринославу, молоде місто з кінця XVIII. віку (1778). Його пристань по поглибленню лиману Дніпра в 1887. р. (Очаківський канал) стала доступна для більших морських кораблів і від цего часу город скоро зростав. Херсон веде велику торговлю збіжжем і деревом, має великі тартаки, млини, фабрики мила, тютюну і т. д. Входу в лиман Дніпра боронять дві твердині: Одна це Очаків (5 т. м.), колишній Каракерман, оснований Туркотатарами 1492. р., 1788. добутий Росією, в гарнім торговельно лучбовім і стратеґічнім положенні (природний аванпорт Дніпра). Воно дотепер не було використане й Очаків мав тільки незначну пристань для прибережної плавби. Напротив лежить друга твердиня Кінбурн.

На запоріжському низу лівобіч Дніпра всі важніщі місцевости держаться безпосередного сусідства моря. Над Джарилґачською затокою зустрічаємо Скадовськ, (тепер Крупская), над Каркінітською Хорли, дві нові многонадійні пристані, на жаль ще не получені з зелізничою сіттю України. При вузині, що лучить Озівське море з Сивашем Геническ (9 т. м.), з торговлею соли. Недалеко північних берегів Сиваша знане взірцеве господарство Асканія Нова з акліматізаційним парком. Мелітопіль над Молочною (23. м.). мав визначну торговлю збіжжем, деревом, шкірами, яйцями, маслом, вовною, має велині млини, горальні і виріб хліборобських машин. В сусідстві богаті німецькі кольонії. Бердянськ (22. м.) над досить лихою пристанню, вивозив богато збіжжа (1910. р. 21 міл. пудів) і має фабрики рільничих машин, млини, бровари та гарні сади і винниці. Колишнє більше значіннє Бердянська перебрав у части Маріюпіль (Марнопіль 32 т. м.), з досить доброю пристанню при устю Калміуса, що вів до революції велику торговлю, вивозив вуголь (1911—77 міл. пуд), кокс, руду, збіжже й мав деякий фабричний промисел. В нутрі запоріжського низу лежать тільки незначні місцевости, як Гуляй поле (12 т. м.), Оріхів (6 т. м.), Великий Токмак (9 т. м.), Чернигівка.

Долішнодонський низ, на загал рідко заселений, не має ще виробленого антропоґеоґрафічного типу. При його східних окраїнах зустрічаємо ще на пів кочовий тип населення і селитьб. Більші міста скупчені над Таранріжською затокою при устях Дону. Напротив дельти лежить Таранрог (69 т. м.) з великою торговлею збіжжем, рибою, мясом, олієм, салом, шкірами, овочами, а також з металевим і шкіряним промислом. При насаді дельти лежить Ростів (177 т. м.) зелізничий вузол і головний ринок для всего південносхідного кута Россії, з величезним вивозом збіжжа (пшениці, ячменю, вівса та инших рільничих продуктів, також вовни і льону, з великими млинами і славними фабриками тютюну, корабельними верстатами і фабриками машин. Вірменське місто Нахічевань (55. т. м.) творить неначе передмістє Ростова і бере визначну участь в його торговлі й промислі. Славний колись Озів (17 т. м.), має також значну торговлю збіжжем і є важним осередком рибальства при устях Дону і на Озівськім морі. Більше в глибині суші лежить над Аксаєм Новочеркаськ (61 т. м.) столиця донського війська, звісна теж виробом шипучих вин. Поза тим на долішнодонськім низу не зу-

стрічаємо більших міст. Зате деякі станиці числять по 10 і більше тисяч населення, Батайськ 20 тисяч.

Кримські гори, їх підгірре й кримський низ були до недавна поза межами української території, хоч процент українського населення, що напливало сюди зі сусідних суто українських областей, вже від десятків літ був дуже значний і постійно зростав. В північнім Криме форми господарства стали швидко тіж самі що й на цілій степовій чорноморській низині, зі сильно розвитим скотарством. В полудневім, гористім Криму хліборобство і скотарство тратять переважаюче значіннє. Український тип господарювання ще не закорінився й ледви чи швидко закориниться супроти відмінних природних відносин. Натомість на перші місця виходять з давних часів: садівництво, виноградарство, огородництво і мореплавство. Крім цего на цілім плоскім кримськім побережу добувають здавна у великих скількостях сіль. Головний центр її добунання є коло Евпаторії (Козлів 30 т. м.), па тамошних солоних озерах, де находяться також славні лічничі заведення. Евпаторія має теж незлу морську пристань. На північнім підгірю Яйли лежать: стара столиця ханів Бахчисарай (16 т. м.) цілком орієнтального характеру місто, „українська Гранада", зі старою ханською палатою, недалеко скельні міста й руїни Чуфут Кале, Тепекермен і Манґуп Кале. Нова столиця Криму Симферопіль (78 т. м.) є головним центром садівництва, виноградарства, торговлі овочами і винами а також фабрикації овочевих консервів. Карасубазар (15. т. м.), має також велику торговлю овочами. Ще далі на схід лежить на обнозі Яйли місточко Старий Крим.

Найважніщі місцевости півострова накопичені таки на південнім гірським побережу „Кримській Рівієрі". При вході в неї лежить славний і богатий памятками з кримської війни Севастопіль (73 т. м.) велика морська твердиня і воєнна пристань з морськими купелями. Торговельне мореплавство від початку XX. століття цілком підупало. Севастопольська пристань найкраща за всі пристані Чорного моря. Це „ріяс" до 7½ км. довгий, 1 км. широкий, з достаточною глибиною, легкий до оборови. На захід від Севастополя руїни давного Корсуня (Херсонезу), на схід Інкерман з цілим печерним містом і великими ломами каміння.

З Севастополя виходить славний краєвидами кримський гостинець, що йде кріз Байдарські ворота на південний беріг Криму, полишаючи на боці живописну Балаклаву над гарною сагою, знану з рибальства і морських купелів.

На південнім березі тягнуться рядом купелеві кліматичні місцевости: Сімеіз, Алупка, Оріянда, Лівадія, найгарніща кліматом Ялта, тепер Красноармейск, (26. т. м.), над отвертою затокою, з могилою Руданського, долішня й горішня Массандра, Никита, (з акліматизаційним садом), Гурзуф (під Аю Дагом), Алушта (вихідна точка туристів на Чатирдаг). Літом зїзджала сюда всяка російська знать на морські купелі й відпочинок, щораз більше зростало теж значіннє кримської Рівієри як зимово-кліматичної области. Далі на схід, над лихою пристанню, старинний Судак з ґенуезькими руїнамн.

На східнім вирістку Криму лежать два важні міста. Феодозія, у козаків Кафа (35 т. м.) найбільша торговельна пристань на Криму, вивозить збіжже і овочі. Недалеко значні поклади зелізної руди. Основана Мілезійцями в VI. віці до Христа, відновлена Ґенуезцями в XIII. віці, Кафа була в XIV. віці головним центром ґенуезької чорноморської торгівлі й числила 100000 населення. Під татарським панованнєм підупала, до чого не мало причинилися Запорожці. Керч (Єнікале, 36. т, м.), має теж значну торговельну пристань, головно для великих кораблів, що не могуть плавати по Озівськім морі, однак більшу вагу має тутешне рибальство, виріб консерв, мельництво, а в останних часах металюрґічний промисел, що обрабляє зелізний крух, якого великі кладні найдено біля міста. Керч це старинний мілетський Пантікапей, опісля оден з осередків боспорянської держави й культури, якої останки викопали новіщі часи. Довкола численні могили, деякі з катакомбами (Мелек Чесманська м., Царський Курган). Недалеко Керчі славне Чокракське озеро й Булганакські болотяні вулькани.

Підкавказзє, скольонізоване в области Кубані потомками запорозьких козаків, представляє на значних просторах, головно правобіч Кубані зівсім той сам антропоґеоґрафічний тип, що Україна, з великими селами (станиці), хуторами, великим хліборобством та скотарством. Це неначе кусень типової козацької України, перенесений під Кавказ. Ціла решта тутешнього східнього пограничча України, себто Кавказ і прикаспійське Підгірє його, представляється як край новозаселений Українцями серед азійських народів, зі зівсім неготовим антропоґеоґрафічним типом. Рибальство в морю та ріках і лісовий промисел відгравають важну ролю. Садівництво й виноградарство головно в останніх часах до війни сильно зросло, таксамо дає великі надії гірнячий промисел.

Осередком краю й українського життя Кубанщини є Катеринодар (тепер Краснодар 143 т. м.), над Кубанню, основана 1794 р. столиця чорноморських козаків, з великою торговлею господарськими продуктами. Головною пристанню Кубанщини над Озівським морем є Єйськ (42 т. м.), що вивозить богато пшениці й ячменю. Богато менче значіннє як пристані мають: Ахтари (10 т. м.), при вході в Ахтарський лиман і Темрюк (16 т. м.) в дельті Кубані, що вивозить богато збіжжя. Над Чорним морем головною пристанню є Новоросійськ (51 т. м.), столиця чорноморського округа з великим вивозом збіжжя, сімен, вовни і нафтових продуктів. Біля города великі цементарні й виноградники. Далі здовж побережа лежать малі пристані Анапа (17 т. м.), Геленджик (Зеленчук) з добрими морськими купелями, Туапсе при виході на морський беріг зелізниці з Майкопа, Сочі з великими садами й виноградниками.

Лібовіч Кубані заслугують на увагу: торговельний Майкоп (50 т. м.) над Білою з нафтовими полями, над Лабою Лабинськ (26 т. м.), над Кубанню Баталпашинськ (17 т. м.) з копальнями бурого вугля й торговельний Армавір (64 т. м.), на зелізничім вузлі. Інші зелічничі вузли Кубанщини є в станицях Кавказькій, Тихоріцькій (17 т. м.) і Павлівській (16 т. м.). Всі ці місцевости мають

свою важність для виміни продуктів верховини й підгіря та низу. Таксамо важні є свою многолюдністю станиці Славянська (17 т. м.), Гуманська (20 т. м.) і Романовська тепер Крапоткин (32 т. м.).

Головний город Ставропільщини Ставропіль (64 т. м.) має значну торговлю збіжжєм і худобою. З инших тутешних місцевостей важніші: Прасковея (11 т. м.) з великим виноградарством, Олександрівськ (10 т. м.), Медвеже, Святий Хрест (15 т. м.).

В українській частині Терщини визначається Пятигорськ (40 т. м.) зі значною торговлею й славними мінеральними джерелами, що находяться так у самім місті як і в сусідних місцевостях: Кисловодську (22 т. м.), Зелізноводську й Ессентуках (20 т. м.) У східній Терщині зустрічаємо гільки малі місточка Кизляр і Чорний Ринок.

XXX. Спис найважнішої літератури.*)

I. Загальні твори. Физична географія.

Андрусовъ Южнорусскія неогенныя отложенія. Записки И. Р. Минер. Общества 1895. 1899.

Андрусовъ. Очеркъ исторіи Каспійскаго моря. Изв. М. Р. Географ. Общества. 1888.

Анучинъ. Рельефъ поверхности европейской Россіи etc. Землевѣдѣніе. Р. 1895. II.

Апостоловъ. Географическій очеркъ кубанской области. Сборникъ матеріяловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа. Т. XXII/1897.

Архангелский. Введение въ изучение геологии Евр. России. М. Пг. 1923.

Atlas climatologique de l'empire de la Russie. Petersbourg. 1900.

Atlas geologiczny Galicyi. Краків 1882 дд.

Бекетовъ. Географія растеній. Пб. 1896.

Beauplan. Description de l'Ukraine Rouen 1660. Нове виданнє в Мемуари отн. къ исторіи Ю. Р. II. Київ 1897.

Baer, Helmersen etc. Beiträge zur Kenntnis des Russischen Reiches. (per.)

Bonmariage. La Russie d'Europe. Bruxelles 1903.

Borisjak. Die Tektonik der Donez Höhenzuges. Zentralblatt f. Mineralogie. Jg. 1903.

Борисяк. Курс исторической геологіи. Пб. 1922.

Брокгавзъ-Эфронъ. Енциклопедическій словаръ. Пб. I. в. 1890 дд. II. в. 1912. дд.

Carte géologique internationale de l'Europe. Berlin. D. IV., D. V., E. IV., E. V., F. IV., F. V.

Carte géologique de la Russie d'Europe éd. par le Comite Géologique. Pb. 1892. 6 листів.

Carte géologique génerale. 1 лист. Пб. 1897.

Chlebowski etc. Słownik geograficzny królestwa polskiego. 1—14. Warszawa 1880 sq.

Докучаевъ. The Russian Steppes. S. P. 1893.

„ Наши степи прежде а теперь. Пб. 1897.

Eichwald. Lethaea rossica. P. 1860.

*) Прохаю спеціяльного вибачення за неповности й недокладности цего спису. Величезної більшости творів, які я свого часу використував, я не міг тут примістити раз для недостачі місця, потім же тому, що тут у Празі вони мені були недоступні й годі було провірити слова й числа. Автор.

Эйхвальдъ. Геогнозія преимущественно въ отношеніи Россіи. Пб. 1846.
Encyklopedya polska. T. I. Kraków 1912.
Friederichsen. Die Grenzmarken des europäischen Russlands. Hamburg 1915.
Friederichsen. Methodischer Atlas zur vergleichenden Länderkunde von Europa. L. I. Hannover 1914.
Фоминъ. Болота европейской Россіи. Пб. 1898.
Futerer. Ural und Kaukasus. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. 1894.
Guide des excursions du VII. Congrès géologique international. S. P. 1897.
Grzybowski. Przeglądowa mapa geologiczna ziem polskich. Warszawa. 1912.
Hann. Handbuch der Klimatologie. III. A. III. Bd. Stuttgart 1911.
Hettner. Grundzüge der Länderkunde. I. Europa. Lpz. 1907.
Гуровъ. Геологія полтавской губерніи. Кіевъ 1888.
Hilber. Geologische Studien in den ostgalizischen Miozängebieten. Jahrbuch der k. k. geol. Reichsanstalt. Wien 1882.
Иностранцевъ. Геологія. III. в. Пб. 1899. IV. в. Пб. 1902.
Карпинскій. Обозрѣніе физ. геогр. отношеній Е. Россіи. Записки Имп. Академіи Наукъ. Прил. къ 55 т. 1887. Теж у Beiträge zur Kentniss des russ. Reiches. 1887.
Карпинскій. Замѣчанія о характерѣ дислокаціи породъ въ Ю. Р. Горный Журналъ 1883.
Karpinsky. Sur les mouvements de l'écorce terrestre dans la Russie de l'Europe. Annales de géographie. A. V. 1895/6. По рос. в Изв. Ак. Наукъ. 1894. V. сер. I.
Карта почвъ евр. Россіи составлена Докучаевской экспедиціей.
Kehnert und Habenicht. Karte von Russland 1:3700000. Stielers Handatlas No. 46, 47, 48, 49.
Клоссовскій. Основи метеорологіи. III. И. Одесса 1918.
Kohl. Reisen in Südrussland. Berlin 1841.
Коржинскій. Сѣверная граница черноземно-степной области. I. II. Казань 1888. 1891.
Коссовичъ. Краткій курсъ почвовѣдѣнія. 1916.
Krasnow-Wojejkow. Russland. Kirchhoffs Länderkunde von Europa. Bd. III. Lpz. 1907.
Красновъ. Травяния степи сѣвернаго полушарія. Москва 1894.
Krause. Die Steppenfrage. Globus 1894.
Ласкаревъ. Геологическія изслѣдованія въ Острожскомъ и Дубенскомъ уѣздѣ. Изв. Геол. Комитета. Пб. 1904. т. 23.
Ласкаревъ. Тектоника Ю. Р. Извѣстія Геол. Комитета. Пб. 1905. т. 24.
Леваковскій. Изслѣдованіе надъ образованіемъ Таврическихъ горъ. Харковъ 1881.
Lencewicz. Kurs geografji Polski. Warszawa 1922.
Лессгафтъ. Краткій курсъ географіи Россіи. Спб. 1911.
Максимовичъ. Днѣпръ и его басейнъ. Кіевъ. 1901.
Miklaszewski. Gleby ziem polskich. Warszawa 1906.

Murchison, De Verneuil, Kayserling. Geology of Russia. L. 1846.
Мушкетовъ. Физическая геологія. Пб. 1899—1901.
Natkowski. Terytorjum Polski. Warszawa 1912.
„ Materyały do geografji ziem dawnej Polski. I. Warszawa 1914.
Никольскій. Географія животныхъ. Харковъ. 1909.
Österreichisch Ungarische Monarchie in Wort und Bild. Wien 1887. ff.
Übersichtsband. Galizien. Bukowina. Ungarn.
Оппоковъ. Рѣчныя долини Полтавской губ. Пб. 1901.
Очеркъ работъ западной експедиціи по осушенію болотъ. 1873—1898.
Пачоскій. Основныя черты развитія флоры Ю. З. Россіи. Херсонъ 1910.
Pax. Grundzüge der Pflanzenverbreitung in den Karpathen. Lpz. I. 1898. II. 1908.
Penck. Die Ukraina. Zeitschrift der Ges. f. Erdkunde. Berlin. 1916.
Philippson. Geographische Reiseskizzen aus Russland. Zeitschrift der Ges. für Erdkunde. Berlin. 1898.
Philippson. Europa. Lpz. 1906.
„ Landeskunde des eur. Russlands. Lpz. 1908.
„ Zur Morphologie des eur. Russlands. Petermanns Mitteilungen. 1899.
Polska. Obrazy i opisy. I. II. Lwów 1904—1909.
Пузиревскій. Изисканія рѣки Дона. Матеріялы для описанія русскихъ рѣкъ. т. XXV.
Пузиревскій. Днѣстръ, его описаніе и предположенія. Спб. 1902.
Réclus. Nouvelle Géographie Universelle. т. III. Paris 1878., т. V. Paris 1880. т. VI. Paris 1881. Рос. переклад з доповненями. Пб. 1884. п. з. Земля и люди.
Rehmann. Ziemie dawnej Polski. Lwów I. 1895, II. 1904.
Россія, ея настоящее и прошедшее. Збірний том з енцикльопедії Брокгавза й Эфрона. Пб. 1900.
Рудницький. Знадоби до морфольоґії сточища Дністра. Збірник мат. прир. секції Н. Т. і Шевченка в Львові 1905., 1907., 1913.
Рудницький. Коротка ґеоґрафія України. І Київ 1910. ІІ. Львів 1914.
„ Ukraina Land und Volk. Wien 1916. Англ. переклад. N. У. 1918.
Рудницький: Einige Bemerkungen über die landeskundliche Literatur Russlands. Mitteilungen der k. k. geogr. Gesellschaft in Wien. 1916.
Рудницький. Україна, наш рідний край. І. в. Відень 1917. ІІ. в. Львів 1921.
Рудницький. Die Länder Osteuropas. Kartographische Zeitschrift. Wien 1918.
Рудницький. Стінна физична карта України 1 : 1000000. Львів—Відень 1918.
Рудницький. Проблєми ґеоґрафії України І. Збірник мат. прир. секції Н. Т. і. Шевченка у Львові 1919.
Рудницький. Основи морфольоґії й ґеольоґії Підкарпатської Руси. І. Ужгород 1925.

Рудницький. Морфольогічні країни Сх. Европи. Прага 1926.
Scharff. European animals. London 1907.
Семеновъ. Географическо-статистическій словаръ россійской имперіи. Пб. I—V. 1863—1885.
Семеновъ. Живописная Россія. т. V. Пб. 1897.
„ Россія. Полное географическое описаніе нашего отечества. Пб. 1899. дд. т. II. VII. IX. XIV.
Сибирцевъ. Почвенная карта европ. Россіи. 1:2520000. Пб. 1902.
Siemiradzki i Dunikowski. Szkic gieologiczny Królewstva Polskiego, Galicvi i krajów przyległych. Warszawa 1891,
Siemiradzki. Geologija ziem polskich. Lwów I. 1903. II. 1909.
Smoleński. Krajobraz Polski. Warszawa 1912.
„ Ungleichseitigkeit der meridionalen Flusstäler. Pet. Mitt. 1909.
Smoleński. O powstaniu półn. krawędzi Podola. Rozpr. Akad. Um. Kraków 1910.
Соколовъ. Геологическая карта Россіи. л. 48. Труды геол. Комитета. IX. 1. Пб. 1889.
Соколовъ. Нижнетретичныя отложенія Ю. Р. Труды геол. Комитета. IX. 2. Пб. 1893.
Соколовъ. О происхожденіи лимановъ Ю. Р. Труды геол. комитета. Пб. 1895.
Соколовъ. Гидрогеологическія изслѣдованія въ Херсонской губ. Труды геол. комитета XIV. 2. Пб. 1896.
Соколовъ. Міусскій лиманъ и пр. Записки имп. рус. минер. Общ. Пб. 1902.
Suess. Antlitz der Erde. B. I.—III. Wien—Leipzig 1883—1909.
Sujkowski. Geografja ziem dawnej Polski. Warszawa 1921.
Шпиндлеръ и Врангель. Матеріяли по гидрологіи Чернаго и Азовскаго моря. Записки по гидрографіи. Прил. XX. 1899.
Швецъ. Фауна чокракскаго известняка. Пб. 1913.
Танфильевъ. Предѣли лѣсовъ на Югѣ Россіи. Пб. 1894.
„ Физикогеографическія области евр. Россіи. Пб. 1897.
„ Географія Россіи, Украины... ч. I. 1915. ч. II. 1—3 Одесса 1922—4.
Teisseyre. Versuch einer Tektonik des Vorlandes der Karpathen. Verhandlungen der k. k. geol. Reichsanstalt. Wien 1903.
Teisseyre. Der paläozoische Horst von Podolien. Beitrage zur Paläontologie und Geologie Östereich-Ungarns. Wien 1903.
Tetiaeff. Les grandes lignes de la géologie et de la tectonique des terrains primaires de la Russie d'Europe. Annales Soc. Géol. de Belgique 1911/2.
Тилло. Гипсометрическая карта евр. Россіи. Пб. 1889. 1:2520000.
„ Гипсометрическая карта Ю. З. части евр. Россіи. Пб. 1896. 1:1680000.
Тилло. Орографія евр. Россіи. Извѣстія И. Р. Геогр. Общества 1890.
„ Матеріяли по орографіи евр. Россіи. П. 1895.
„ Проникаютъ ли отроги Карпатъ въ евр. Россію? Изв. Имп. Ак. Наукъ 1895. II.

Tchernychev et Loutouguine. Le bassin de Donetz. Guide des excursions. Pb. 1897.
Toula. Geologische Reise in das südliche Randgebirge der taurischen Halbinsel. Zeitschrift der deutsch. Geol. Ges. 1902.
Тутковскій. Югозападный Край. Кіевъ I. 1893. II. 1895.
„ Геол. изслѣдованія... Кіевъ—Ковель. Изв. Геол. Комитета. Пб. 1902. т. 21.
Тутковскій. Труды Кіев. общ. ест. XVI. 1898.
„ Природна районизація України. Київ 1922.
Uhlig. Bau und Bild der Karpathen. Wien 1903.
„ Über die Tektonik der Karpathen. Sitzungsberichte der k. k. Akademie der Wissenschaften in Wien. 1907. Bd. 116. I.
Uhlig. Über die geol. Beschafenheit... der ost- und mittelgalizischen Ebene. Jahrbuch der k. k. Geol. Reichsanstalt. Wien 1884.
Wild. Die Temperaturverhältnisse des russischen Reiches. Pb. 1881.
„ Die Regenverhältnisse des russisches Reiches. Pb. 1887.
„ Repertorium für Meteorologie (пер.)
Воейковъ. Климаты земнаго шара. Пб. 1884.
Woejkow. Die Klimate der Erde. Jena 1887. I. II.
Висоцкій. Макрокліматичні схеми України. Київ 1922.

Карти.

Рос. генерального штабу: Военно-топографическая карта Евр. Россіи. 3 в. въ 1. англ. дюймѣ (1:126000); 10 в. въ англ. д. (1:420000).
Übersichtskarte von Mitteleuropa 1:750000, Generalkarte von Mitteleuropa 1:200000, Specialkarte der Östr. Ung. Monarchie (1:75000) вид. k. k. Militärgeographisches Institut in Wien.
Übersichtskarte 1:750000, Ubersichtskarte 1:300000, Generalkarte 1:200000 вид. нім. ґен. штабу зглядно пруського топоґрафічного уряду.

Часописі.

Публікації давних російських університетів і инших вищих шкіл та природописних товариств (головно Труды обществъ естествоиспитателей при університетах): Петербурга, Москви, Київа, Харкова, Одеси, Варшави, Казані, Юріева, Томска і т. д. і т. д. Західньоевропейські ґеоґрафічні й природописні часописи. Зосібна важні:
Извѣстія Имп. Русск. Географическаго Общества Пб. від 1865.
Тогож самого товариства:
Записки по общей геоґрафіи.
Далі:
Записки Имп. Академіи Наукъ.
Извѣстія геологическаго Комитета. від 1882.
Труды геологическаго комитета. від 1883.
Труды геол. части кабинета Его Величества.
Горный журналъ.

Матеріалы для геологіи Россіи.
Ежегодникъ по минералогіи и геологіи Россіи.
Землевѣдѣніе.
Почвовѣдѣніе.
Beiträge zur Kenntniss des russischen Reiches.
Метеорологическій вѣстникъ.
Лѣтописи главной физической обсерваторіи.
Записки по гидрографіи.
Матеріалы для описанія русских рѣкъ.

Kosmos. Lwów, 1895 sq.
Sprawozdanie komisyi fizyograficznej. Kraków 1876 sq.
Pamiętnik fizyograficzny. Warszawa.
Ziemia. Warszawa. 1910—13.

Збірник мат. прир. секції Наук. Тов. ім. Шевченка. Львів, від 1897.
Природознавчі видання Всеукраїнської Академії Наук у Київі, від 1918.

II. Антропоґеоґрафія й помічні науки.

Афанасьевъ-Чужбинскій. Поѣздка въ Южную Русь. Пб. 1863.
Aitoff. Carte de l'extension du peuple ukrainien, Paris. 1908.
Andree. Die Ruthenen. Globus 1870.
Andree, Heiderich, Sieger. Geographie des Welthandels. I—IV. Frankfurt-Wien. 1910—1921.
Антоновичъ. Монографіи по исторіи запад. и югозапад. Россіи. Кіевъ 1885.
Антоновичъ. Три національ. типи. Правда 1878. Ukr. Rundschau Jg. V.
„ Археологическая карта Кіев. губерніи. Москва 1895.
Антоновичъ и Драгомановъ. Историческія пѣсни малорусскаго народа. Кіевъ I. II. 1874/5.
Baedeker. Russland. VII. A. Leipzig 1912.
Baliński i Lipiński. Starożytna Polska I. II. Warszawa 1844, 1846.
Balogh. A népfajok Magyarországon. Budapest 1902.
Bartholomew. Atlas of the Worlds commerce. London 1907.
Батюшковъ и Риттихъ. Атласъ народонаселенія зап.-русскаго края. Пб. 1864.
Bedwin Sands. The Ukraine. London 1914.
Бергъ. Бессарабія Пб. 1918.
Bidermann. Die ungarischen Ruthenen. I. Innsbruck 1862.
Bodenstedt. Die poetische Ukraine. Frankfurt a/M. 1845.
Brunhes. Géographie humaine. II. éd. Paris 1912.
Bujak. Galicya. I. II. Warszawa-Kraków 1908. 1910.
Chisholm. Handbook of Commercial Geography. 8. ed. London 1918.
Chmelař, Klima, Nečas. Podkarpatská Rus. Praha 1923.
Czörnig. Ethnographie der österreichischen Monarchie. I—III. Wien, 1855-57.
Czörnig. Ethnographische Karte der österreichischen Monarchie. Wien 1855..

Чубинскій. Труды этн. стат. экспедиціи въ западно-русскій край. т. VII. Пб. 1872. з картою.
Дорошенко. Указатель источниковъ ітд. Пб. 1904.
Dubois et Kergomard. Précis de géographie économique III. éd. Paris 1909.
Engelbrecht. Die Landbauzonen der aussertropischen Länder. I. II. Atlas. Berlin 1898/9.
Engelbrecht. Landwirtschaftlicher Atlas des russischen Reiches. Berlin 1916.
Эварницкій. Исторія запорожскихъ казаковъ I—III. Пб. 1892-97.
Ежегодникъ Россіи. (Annuaire de la Russie). Пб. від 1904.
Фещенко-Чопівський. Економична ґеоґрафія України. Київ-Відень-Львів. 1922.
Ficker. Die Völkerstämme der österr. Monarchie. Wien 1869.
Finkel. Bibliografia historyi Polskiej. Kraków 1893. sq.
Флоринскій. Славянское племя. Кіевъ 1907.
Friedrich. Geographie des Welthandels und Weltverkehrs. Jena 1911.
Gloger. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Kraków 1900.
Goebel. Russische Industrie. Berlin 1913.
Grabowski. Ukraina dawniejsza i teraźniejsza. Kijów 1850.
Haxthausen. Studien über die inneren Zustände Russlands. I—III. Berlin 1847-52.
Hettner. Das europäische Russland. Lpz. 1905.
„ Russland. Leipzig 1916.
Hoetzsch. Russland. Berlin 1913. II. A. Berlin 1917.
Города Россіи. Пб. 1904.
Гринченко. Этнографическіе матеріалы. Черниговъ 1895-99.
„ Литература укр. фолклора. Черниговъ 1900.
Грушевський. Історія України-Руси. I.--VIII. Львів Київ 1897--1919.
„ Geschichte des Ukrainischen Volkes. I. Leipzig 1906.
„ Очеркъ исторіи украинскаго народа. Пб. III. в. 1911.
„ Die ukrainische Frage in historischer Entwickelung. Wien 1915.
Иконниковъ. Опытъ русской исторіографіи. I. II. Кіевъ 1891—1908.
Ивановскій. Объ антропологическомъ составѣ населенія Россіи. Труды антр. отдѣленія общ. любителей естествозн. т. CV (XXII). Москва 1904.
Ивановскій. Населеніе земнаго шара. Ibidem. т. CXXI. (XXVII). Москва 1911.
Jabłonowski. Atlas historyczny D. II. Warszawa-Wiedeń 1889—1904.
Ястребовъ. Матеріалы etc. Одесса 1892.
K. Die Hauptstämme der Russen. Petermanns Mitteilungen 1878. Mit Karte. 1 : 3,700.000.
Календар-справочник на 1924. р. Харьків 1924.
Ключевскій. Курсъ русской исторіи. I—IV. Москва 1908.
Кордуба. Територія і населеннє України. Відень 1918. Німецький і франц. переклад 1919.
Кордуба. Північно-західна Україна. Відень 1917.

Костомаровъ. Двѣ русскія народности. Пб. 1863.
„ Собраніе сочиненій. Пб. 1903—6. I—VII.
Конисъкий. Обшир і людність України росийської. Л. Науковий Вістник 1890.
Ко—ий. Національно територіяльні межі України. Літ. Науковий Вістник. Львів 1907.
Kowalewskij. Die Produktivkräfte Russlands. Leipzig 1898.
„ L'agriculture en Russie. Paris 1897.
„ Le régime économique de la Russie. Paris. 1898.
„ La Russie à la fin du XIX. siécle. Paris 1900.
Král. Podkarpatská Rus. Praha 1924.
Kraus. Landbau und Landbauzonen Russlands. Prag 1898.
Krzyżanowski i Kumaniecki. Statystyka Polski. Kraków. 1951.
Кузнецовъ. Рыбные и звѣриные промыслы Россіи Пб. 1898.
Landhaus. Nationalitätenkarte von Galizien. Pet. Mittelungen 1919.
„ Karte der Umgangssprache der Bevölkerung von Bukowina. Ibidem. 1915.
Landhaus. Sprachenkarte von Russisch Polen. Ibidem. 1914.
Лазаревскій. Указатель источниковъ для изученія малорусскаго края. Кіевъ 1858.
Лазаревскій. Описаніе старой Малороссіи I—II. Кіевъ 1889—1901.
Lehman und Parvus. Das hungernde Russland. Stuttgart 1900.
Lehmann. Bessarabien. Pet. Mitteilungen 1916.
Lemonnier. Sprachenkarte von Österreich-Ungarn. Wien 1888.
Leroy-Beaulieu. L'empire des tsars. I—III. Paris 1881—9. IV. éd. P. 1898.
Machat. Le developpement économique de la Russie. Paris 1902.
Matthäi Die wirtschaftlichen Hilfsquellen Russlands. Dresden I. II. 1885.
Melnik. Russen über Russland. Frankfurt a/M. 1906.
Межовъ. Литература русской географіи, этнографіи, статистики Пб. 9. томів.
Miljukow. Skizzen russischer Kulturgeschichte. I. II. Leipzig 1898—1901.
„ III. т. п. з. Націонализмъ и общественное мнѣніе. Пб. 1903.
Нечуй-Левицький. Die Anzahl der Ruthenen. Ruthenische Revue 1905.
Niederle. Обозрѣніе современнаго славянства. Энциклопедія славянской филологіи. V. т. Пб. 1909. з картою.
Niederle. Slovanské starožitností I. II. Praha 1902. 1906.
Овсяниковъ. Геогр. очерки и картины Малороссіи. Пб. 1880.
Общій сводъ по имперіи результатовъ разработки первой всеобщей переписи населенія. Пб. 1905. дд. (Récensement général de l'empire).
Остапенко. Капіталізм на Україні. Червоний Шлях 1924.
Österreichische statistisches Handbuch. Wien. Per.
Österreichisches Statistik. Wien. Per.
Pabst. Der Ausbau der russischen Seehandelshäfen. Weltverkehr und Weltwirtschaft. 1904/5.
Пештичъ. Народности Россіи. Пб. S. A.
Podręcznik statystyki Galicyi. Lwów. Per.

Präsent. Bevölkerungsgeographie des Cholmlandes. Pet. Mitt. 1918.
Пыпинъ. Исторія русской этнографіи. III. Пб. 1891.
Раковський. Расовість Славян І. збірник мат. прир. секціи Н. Тов. ім. Шевченка XVIII—XIX. Львів 1919.
Rambaud. L'Ukraine. Revue des deux mondes. Paris. 1875.
„ La Petite Russie etc. La Russie épique. Revue politique et litteraire. Paris 1876.
Rambaud. Histoire de la Russie. Paris 1878. 5 éd. 1900.
Ratzel. Anthropogeographie. I. II. Stuttgart. I. A. 1882, 1901. II. A. 1899, 1912.
Ratzel. Politische Geographie. München 1897. II. A. 1903.
„ Das russische Reich. Geographische Zeitschrift. 1898.
Риттихъ. Этнографическая карта европейской Россіи. 1 : 2,520.000. Пб. 1875.
Риттихъ. Etnographie des russischen Reiches. Petermanns Mitteilungen E. H. 54. 1878.
Риттихъ. Славянскій міръ. Варшава 1885.
Richthofen. Vorlesungen über allgemeine Siedlungs und Verkehrsgeographie. Berlin 1908.
Romer. Atlas Polski. Warszawa-Kraków 1916.
Romer i Weinfeld. Statistisches Jahrbuch Polens. Krakau 1917.
Rudnyckyj. Ukraina und die Ukrainer. Wien 1914. II. A. Berlin 1915. (мад.. рум., італ., англ. переклади 1915).
Rudnyckyj. Der östliche Kriegsschauplatz. Jena 1915.
„ Die Verbreitung der Ukrainer. Katrogr. Zeitschrift 1915.
„ Zur politischen Geographie der Ukraine. Wien 1916.
„ Огляд національної території України. Берлін 1923.
„ Українська справа зі становища політичної ґеоґрафії. Берлін 1923.
Русовъ. Описаніе Черниговской губерніи. I. II. Черниговъ 1898/9.
„ Genauere Daten über die Anzahl der Ukrainer in Russland. Ruthenische Revue 1905.
Русовъ. Карта разселенія украинскаго народа. Укр. Вѣстникъ 1906.
Руська історична бібліотека. I—XXIV. Львів 1886—1904.
Schnitzler. L'empire des Tsars. I.—IV. Paris 1856—69.
Schulze-Gäwernitz. Volkswirtschaftliche Studien aus Russland. Leipzig 1899.
Semenov. La Russíe éxtraeuropéenne et polaire. Paris 1900.
„ Gewerbe und Handelskarte von Russland. Pet. Mitt. 1913.
Шовгенів. Водяне господарство на Україні. Нова Україна 1922.
Spruner-Menke. Historischer Handatlas. Gotha 1880.
Статистическій ежегодникъ. Пб. від 1912.
Статистическій справочникъ по Югу Россіи. Полтава 1910.
Сумцовъ. Обзоръ малорусской этнографіи. Кіевъ 1896.
Суховъ. Курсъ экономической географіи. Одесса 1921/2.
„ Економична ґеоґрафія України. Одеса 1923
Томашівський. Етноґрафічна карта угорської Руси. З картою 1 : 300000. Пб. 1906.
Томашівський. Jahresberichte der Geschichtswissenschaft 1912.

Труды этн. стат. експедиціи въ западно-русскій край. I. II. IV. VI. VII. Пб. 1872—78.
Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. I. II. Москва 1914. 1915.
The Ukraine. Handbooks... of the Foreign. Office. № 52. London 1920.
Уваровъ. Археологія Россіи. Москва 1881.
Украинскій вопросъ. Пб. 1915.
Volkov. Rites et usages en Ukraine. Antropologie. Paris 1893.
Wallace. Russia I. II. London 1913.
Величко. Народописна карта українського народу. 1:3,700.000. Львів 1896.
Воблий. Економична ґеоґрафія України. Київ 1922.
Вовк. Антропометричні досліди українського населення ітд. Львів 1908.
Заклинський. Ґеоґрафія австрійской Руси. Львôвъ 1884.
Zepelin. Die Küsten und Häfen des russischen Reiches. Berlin 1896.

Часописі й инші періодики.

Археологическая лѣтопись Южной Россіи.
Древности — Труды моск. антр. общества.
Джерела до історії України. Львів від 1895.
Ежегодникъ антр. общества. Пб.
Етноґрафічний Збірник. Львів від 1895.
Этнографическое обозрѣніе. Москва від 1889.
Кіевская Старина. Кіевъ від 1882.
Літературно-Науковий Вістник. Львів Київ від 1899.
Lud.
Матеріяли до української етнольогії. Львів від 1899.
Materyały antropologiczno-archeologiczne.
Основа. Пб. 1861/2.
Правда. Львів від 1875.
Русскій Антропологическій журналъ.
Ruthenische Revue. Wien 1903—5.
Студії з поля суспільних наук і статистики. Львів від 1909.
Труды Вольнаго эконом. общества.
„ антр. отдѣленія. Москва.
„ археологическаго съѣзда. Від 1869.
„ отдѣленія слав. и русской археологіи.
Ukrainische Rundschau. Wien. від 1906.
Украинская Жизнь. Москва. від 1912.
Wisła.
Записки и. р. арх. общества. Пб.
Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Львів від 1891.
Записки Одесскаго общества исторіи и древностей.
Записки Українського Наукового Товариства в Київі від 1908.
Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.
Źródła dziejowe. Warszawa.
Живая Старина. Пб.

ЗМІСТ.

	Стр.
Передне слово	3
I. Українські землі як антропоґеоґрафічна одиниця	5
II. Етноґрафічні межі України	7
III. Українці поза межами України	14
IV. Скількість Українців і їх розміщеннє по Україні	16
V. Густота населення України	28
VI. Український нарід як антропоґеоґрафічна одиниця. Вступні замітки	31
VII. Антропольоґічні знамена українського народу	38
VIII. Українська мова	47
IX. Історична традиція й політичні змагання українського народу	52
X. Культурноґеоґрафічне обличчє українського народу	62
XI. Чужі народи на Україні	77
XII. Український нарід а українська земля. Загальні замітки. Геоґрафічне положеннє	80
XIII. Український нарід а українська земля. Прямова будова.	87
XIV. Гидроґрафія і клімат у взаєминах з чоловіком	92
XV. Антропоґеоґрафічні впливи рістні й звірні	99
XVI. Економічно-ґеоґрафічні відносини України. Польованнє й рибальство	103
XVII. Лісове господарство України	108
XVIII. Хліборобство України	111
XIX. Инші галузі землеробства	123
XX. Скотарство	128
XXI. Мінеральні богацтва України	134
XXII. Домашній промисел і ремесло	141
XXIII. Фабричний промисел	146
XXIV. Торговля України	153
XXV. Лучба	158
XXVI. Области й селитьби України	168
XXVII. Правобічна Україна	171
XXVIII. Лівобічна Україна	181
XXIX. Південна Україна	186
XXX. Спис найважнішої літератури	193

Спис помічених похибок.

Стор.:	Стрічка з горі:	Замість:	Має бути:
3.	14.	єтноґрафію	етноґрафічну
5.	29.	збірницами	збірнищами
5.	38.	містецтво	мистецтво
26.	13.	Вовчанськиѣ	Вовчанський
32.	33.	зістовленнєм	зіставленнєм
34.	5.	кяа	яка
37.	36.	засувати	зясувати
38.	30.	дсже	дуже
47.	21.	почали	почала
48.	5.	мвви	мови
49.	16.	відмінаою	відмінною
50.	35.	мові	мови
58.	40.	сміст	зміст
59.	11.	Радйнська	Радянська
64.	29.	доба	добра
64.	34.	віково	вікового
68.	16.	сгептицизм	скептицизм
78.	2.	Другим	Другий
78.	34.	покерх	поверх
91.	12.	окласти	области
92.	18.	кочівніків	кочівників
95.	1.	дему	тему
118.	24.	ревулюція	революція
123.	39.	ьа	га
124.	16.	1023	1923
131.	46.	австрійська	австралійська
133.	1.	Зазальна	Загальна
139.	18 і 19	1022 і 1023	1922 і 1923
140.	30.	на	над
142.	30.	суковництво	суконництво
142.	44.	позіті	повіті
145.	29.	Кутн	Кути
146.	30.	1921	1912
147.	17.	обмежувалася	обмежувався
159.	22.	Коломії	Коломиї
168.	15.	колишнью	колишньою
170.	3.	Спільці	Спілці
172.	9.	хього	цього
172.	27.	національнопо	національного
174.	13.	Сланиславова	Станиславова
175.	1.	оайбільший	найбільший
175.	8.	австрійсьсе	австрійське
176.	11.	підденну	південну

PJ
6,06
4942
1986

~~21.031.~~